
СОЦІОЛОГІЯ:

ТЕОРІЯ,

МЕТОДИ,

МАРКЕТИНГ

2025/3

ЛИПЕНЬ — ВЕРЕСЕНЬ

Науково-теоретичний
часопис

Заснований
Інститутом соціології
НАН України
в липні 1997 року

ISSN 1563-3713

ЗМІСТ

СТАТТІ

- Стегній, О. (Київ).** Кліматична безпека і військова діяльність:
суб'єкт-об'єктна модель взаємозв'язку 5
- Шевченко, С. (Київ).** Концептуальні виміри дорослості в сучасному
соціологічному теоретизуванні 31
- Бевзенко, Л. (Київ).** Соціологія очікуваного майбутнього у вітчизняних
реаліях — у пошуку епістемологічного підґрунтя (частина 2)..... 54
- Резнік, О. (Київ), Козловський, О. (Київ).** Теоретичний синтез у соціології:
історичні, методологічні та типологічні аспекти..... 77
- Степаненко, В. (Київ).** Історична соціологія Чарльза Тіллі: дослідницька
еволюція та методологічні орієнтири..... 103
- Pryshva, R. (Kyiv).** On the methods of the disciplinary stage of social revolution:
guerrilla experience in France and Ukraine..... 124
- Чекалюк, В. (Київ).** Метамова у цифровому суспільстві: її роль
у формуванні іміджів та суспільної свідомості 138
- Максименко, А. (Львів), Даццишин, М. (Львів).** Динаміка громадської думки
за умов передвоєнної напруженості та воєнного стану: приклад
громади..... 154
- Мальцева, К. (Київ).** Багатовимірність стресу: чинники ризику та захисні
чинники в наслідках для здоров'я 175

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Якубін, О. (Київ). 28-й Світовий конгрес Міжнародної асоціації політичної науки (IPSA), Сеул, 2025 (короткий звіт)..... 197

ДИСКУСІЇ

Круглий стіл «Травма війни: наслідки та виклики»
(модератор **Сергій Дембіцький**)..... 206

Нагадуємо!

Журнал “Соціологія: теорія, методи, маркетинг”
розповсюджується тільки за передплатою.

Передплату можна оформити за
Каталогом видань України на 2025 рік:
– на сайті АТ “Укрпошта” www.ukrposhta.ua
– у відділеннях поштового зв’язку
– в операційних залах поштамтів
– у пунктах приймання передплати

Передплатний індекс
за Каталогом періодичних видань України 2025 року — **74276.**

CONTENTS

ARTICLES

Stegni, O. (Kyiv). Climate security and military activities: subject-object model of relationship 5

Shevchenko, S. (Kyiv). Conceptual dimensions of adulthood in contemporary sociological theorizing. 31

Bevzenko, L. (Kyiv). Sociology of the expected future in domestic realities — in search of an epistemological basis. 54

Reznik, O. (Kyiv), Kozlovskiy, O. (Kyiv). Theoretical synthesis in sociology: historical, methodological and typological aspects 77

Stepanenko, V. (Kyiv). Charles Tilly’s historical sociology: research evolution and methodological orientations 103

Pryshva, R. (Kyiv). On the methods of the disciplinary stage of social revolution: guerrilla experience in France and Ukraine 124

Chekaliuk, V. (Kyiv). Metalanguage in the digital society: its role in image-making and shaping public consciousness. 138

Maksymenko, A. (Lviv), Datsyshyn, M. (Lviv). Public opinion dynamics under pre-war tension and martial law: a local community perspective. 154

Maltseva, K. (Kyiv). Multidimensionality of stress: risk factors and protective factors for health outcomes. 175

ACADEMIC LIFE

Iakubin, O. (Kyiv). 28th World Congress of the International Political Science Association (IPSA), Seoul, 2025 (brief report). 197

DISCUSSIONS

Round Table discussion "The Trauma of War: Consequences and Challenges" (*Serhii Dembitskyi*, moderator). 206

Підписано до друку 28.08.2025 р. Формат 70×108/16.
Ум. друк. арк. 14,0. Обл.-вид. арк. 14,32. Тираж 100 прим. Зам. № 2908/25.

Оригінал-макет підготовлений редакцією журналу
“Соціологія: теорія, методи, маркетинг”
Віддруковано ФОП Андрієвська Л.В., м. Київ, 02099, вул. Бориспільська, 9а
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 5190 від 29.08.2016 р.

ОЛЕКСАНДР СТЕГНІЙ,

доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу методології і методів соціології Інституту соціології НАНУ (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

OLEKSANDR STEGNII,

Doctor of Sciences in Sociology, Leading Research Fellow at the Department of Methodology and Methods of Sociology, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

o.stegniy@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-7829-127X>

Кліматична безпека і військова діяльність: суб'єкт-об'єктна модель взаємозв'язку¹

Антропогенний тиск на природне довкілля змінює клімат і загострює проблему екологічної безпеки, під якою розуміють стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства, природного середовища від загроз, що виникають внаслідок антропогенного та природного впливу на навколишнє природне середовище. Своєю чергою, кліматична безпека стосується безпечових ризиків, спричинених, прямо чи опосередковано, змінами кліматичних моделей². Як і техногенні катастрофи загалом, катастрофи, спричинені зміною клімату, також є продуктом не лише природних, а й політичних, соціальних та економічних чинників. Тобто зміна клімату має суттєво антропогенну природу і є частиною антропоцену, геологічного періоду, впродовж якого людська діяльність набула домінуючого впливу на клімат та природне середовище.

До антропогенних чинників належить і військова діяльність як складне соціальне явище. Як частина суспільного життя, вона являє собою діяльність людей у сфері військової справи й охоплює як військово-практичну, так і військово-дослідницьку діяльність. Військова діяльність здійснюється у формі збройної

¹ Статтю підготовлено в межах реалізації НДР «Національна стійкість України під час російсько-української війни: суспільні конфігурації» за бюджетною програмою «Підтримка пріоритетних для держави наукових досліджень і науково-технічних (експериментальних) розробок» (КПКВК 6541230) на 2025–2026 роки.

² Кліматичні моделі — це інструменти, використовувані в дослідженнях клімату, спроби синтезувати теоретичні та емпіричні знання про кліматичну систему в комп'ютерному коді. Такі моделі використовують для різноманітних цілей — від вивчення динаміки кліматичної системи до прогнозів майбутнього клімату.

боротьби (війни), бойового чергування, бойової та морально-психологічної підготовки військ, управління, підготовки військових кадрів та військово-наукової діяльності. Серед різноманітних форм військової діяльності ведення війни призводить до наймасштабніших екологічних наслідків, черговим фактологічним підтвердженням слугує сучасна російсько-українська війна.

Окрім шкоди природному середовищу України, ця війна впливає на глобальний клімат через викид значної кількості вуглекислого газу та інших парникових газів (ПГ) в атмосферу. Згідно з експертною оцінкою лише за перші два роки повномасштабного вторгнення РФ викиди ПГ зросли до 175 млн тонн, що еквівалентно річному показнику в Нідерландах. Більшість викидів походить з території України, тоді як третина викидів сталася в інших місцях, а отже, вплив війни на викиди ПГ не обмежується українською територією (de Klerk et al., 2024). Спочатку більшість викидів ПГ спричинювали масштабні руйнування цивільної інфраструктури, тоді як згодом їхня найбільша частка походила вже від поєднання бойових дій, ландшафтних пожеж і пошкодження енергетичної інфраструктури.

Грунтуючись на теоретичних підвалинах нової екологічної парадигми, ведення сучасної війни правомірно розглядати в сенсі ризиків цілеспрямованого впливу соціальних акторів на природне середовище, наслідки якого зазвичай повертаються іншим соціальним суб'єктам і суспільству загалом у вигляді «віддачі середовища», обсяги та часовий континуум якої важко прогнозувати (Стегній, 2023).

Метою цієї статті є аналіз соціальних наслідків зміни клімату, насамперед механізму кліматичної безпеки за умов загострення військового протистояння на тлі сучасної російсько-української війни та перспективи розгортання «другої холодної війни». Предметом аналізу є як екологічні наслідки військової діяльності, так і вплив зміни клімату на військову діяльність із рефлексією щодо необхідних структурних змін в організації сил оборони. Отже, аналізується двокомпонентний екологічний імператив військової діяльності, суб'єкт-об'єктна модель взаємозв'язку кліматичної безпеки та організації військової діяльності. Актуальність обраної теми продиктована антропоцентричною парадигмою ведення сучасної війни, необхідністю модернізації української армії з урахуванням натівських стандартів щодо дотримання вимог кліматичної безпеки. Методологія аналізу ґрунтується на міждисциплінарному підході із залученням низки галузевих соціологій (соціології довкілля, соціології катастроф, соціології армії й війни) та екології воєнних дій (warfare ecology).

Зміна клімату як предмет соціологічного аналізу

Застосування соціологічної уяви допомагає нам переосмислити чотири центральні питання в поточній міждисциплінарній розмові про зміну клімату: чому відбувається зміна клімату; як це впливає на нас; чому ми досі не змогли успішно відреагувати та як ми могли б це ефективно зробити. Насправді головний рушійний чинник глобальної зміни клімату має соціально-структурний характер. Ідеться про проблеми, закладені в інститутах, культурних патернах, цінностях та соціальних практиках. Р. Данлеп і Р. Брюле стверджують, що соціо-

логія привносить два відмінні й дієві підходи до дослідження зміни клімату шляхом вивчення її соціальних вимірів.

По-перше, вони стверджують, що соціологія оснащена інструментами для вивчення та пояснення причин, наслідків і рішень, пов'язаних зі зміною клімату. Зусилля з пом'якшення або адаптації до його впливу вимагають глибшого розуміння соціальної динаміки в різних масштабах — від глобального до місцевого рівня. Соціологія може сприяти міждисциплінарній взаємодії та аналізу специфічних для зміни клімату питань, пов'язаних із соціально-структурними процесами. Зміна клімату може сприяти загостренню наявних соціальних проблем, діючи як «множник загрози» (threat multiplier). Для розв'язання ресурсно-територіальних конфліктів, які часто мають складний і багатогранний характер, необхідний міждисциплінарний підхід із залученням соціології доквілля.

По-друге, соціологія є формою соціальної критики, досліджуючи та беручи під сумнів системи переконань, які зміцнюють поточні соціально-економічні інститути та практики. Це життєво важливо, оскільки критика домінувальних ідеологій прояснює сконструйовану природу цих систем переконань. Своєю чергою, вони з'ясовують, як такі домінувальні уявлення підтримують певні інтереси, тим самим обмежуючи варіанти політичних рішень. Соціологічні дослідження підкреслюють думку про те, що антропогенні сили зміни клімату не можна просто виправити технічними засобами; потрібно враховувати також інші впливи на людську поведінку, як-от соціальні, політичні та економічні структури (Dunlap, Brulle, 2015).

Соціальні причини та наслідки зміни клімату. Антропогенний тиск на довкілля, включно з викидами ПГ, можна спрощено звести до двох основних рушійних чинників: населення та споживання. У соціологічному дослідженні континууму «розвиток–довкілля» найвпливовішими є концептуально полярні теорії «млинового колеса»¹ та екологічної модернізації. Прихильники першої теорії пророкують деградацію довкілля внаслідок «вилучення» (збіднення енергетичних та матеріальних ресурсів) і «додавання» (забруднення довкілля), що відповідає логіці процесів капіталістичного нагромадження з їхніми самовідтворюваністю й циклічністю. Проте глибше оцінювання виявило, що більш розвинені країни змогли перенести наслідки своїх екологічних проблем на менш розвинені країни.

А. Сале висунула поняття «метаболічного розриву», яке позначає ефект специфічного способу виробництва, а саме індустріального капіталізму, що руйнує метаболізм людини та природи в нескінченній гонитві прибутків. Вона підкреслила глибокі проблеми, пов'язані з гонитвою накопичення ресурсів, які створили трансконтинентальний розлом і великий екологічний слід, що дестабілізував глобальні кліматичні моделі (Salleh, 2010). Спосіб виробництва вплинув на те, як уряди прагнули розвитку, що породжує нерівність, зумовлює відмінності між націями. Маючи структурні, інструментальні та дискурсивні можливості, організації ринку діють як соціальні агенти, намагаючись впливати й формувати політичний, правовий, соціальний, культурний та інформаційний контекст кліматичної політики.

¹ Від англ. "treadmill of production".

Енергетичний перехід розвинених країн Заходу на «чисту» енергію супроводжується посиленням тиском на країни Глобального Півдня з метою видобутку кобальту й літію для виробництва високотехнологічних батарей, а також інших стратегічних мінералів. Цей тиск виявляється також у попиті на бальсову деревину, необхідну для виготовлення вітряних турбін, або в конкуренції за земельні ділянки для масштабних сонячних електростанцій та нової інфраструктури водневих проєктів. Соціальною рефлексією на «літєвий трикутник» Латинської Америки і Північної Африки стало проголошення «Маніфесту спільноти Півдня за екосоціальний енергетичний перехід». Автори цієї декларації намірів визнають необхідність укорінення соціально-екологічних перетворень у логіці глобальної справедливості, яка є одночасно критичною та альтернативною щодо домінувальних пропозицій екологічного переходу (Bringel, Svampa, 2023).

Дослідження макроекономічних сил, які спричинили глобальну зміну клімату, було б неповним без визнання того, що споживання окремих людей і домогосподарств є головним джерелом викидів вуглецю та парникових газів. Експерти широко погоджуються зі значним впливом зростання достатку на викиди вуглецю через пряме чи непряме використання енергії внаслідок споживання продуктів харчування, води, товарів і послуг (Skillington, 2020). Перешкоди для пом'якшення зміни клімату на рівні домогосподарств пов'язані з обмеженнями поточних соціальних і культурних норм. Утім, поточна кліматична політика нехтує роллю домогосподарств та окремих осіб і зосереджується на ринкових стимулах, пропонуючи коригування економічної політики та освіти (Islam, Kieu, 2021).

Соціальні стратегії пом'якшення та адаптації. Патерни споживання мають прямий та опосередкований вплив на зміну клімату, оскільки переважно зумовлені прагненням до бажаного соціального статусу з відповідно високим рівнем споживання й дозвілля. Така модель споживання породила уявлення про кліматичну несправедливість, ґрунтоване на трьох головних припущеннях: соціальна нерівність спричинила надмірне споживання; наслідки зміни клімату неоднаково відчують заможні та бідні; політика пом'якшення й адаптації має різні наслідки для соціально вразливих верств населення. Токсичні та забруднювальні промислові підприємства переважно розміщують у бідніших районах, бо майно в таких місцях вважається менш цінним (IPCC, 2023). Нерідко екологічно несприятливі умови змушують соціально вразливі групи жити в маргінальних та небезпечних місцях, де немає інфраструктури для їхнього захисту (von Lucke, 2021).

У такий спосіб між націями відбувався екологічно нерівний обмін через розкрадання ресурсів і забруднення зовнішніми факторами виробництва. У вразливих до клімату країнах, що розвиваються (як-от Бангладеш), втрати та збитки, пов'язані із впливом антропогенної зміни клімату, перевищують інституційну спроможність пом'якшення наслідків або адаптації до зміни клімату (Bharadwaj, Shakya, 2021).

Кліматична справедливість часто перебуває в центрі «зелених пактів», у рамках яких виділяються кошти на компенсацію громадам, історично постраждалим від негативного впливу на довкілля. Однак зазначені кошти нерівномірно

розподіляються між країнами, що дає підстави південноамериканським соціологам говорити про виникнення «консенсусу декарбонізації», який поглиблює наявну нерівність і спричинює комодифікацію природи. На їхню думку, такий консенсус спрямований на досягнення декарбонізації без зміни метаболічного профілю суспільства — моделей виробництва, споживання, обігу товарів і накопичення відходів (Svampa et al., 2023).

У короткостроковій перспективі найбільший вплив на знедолені та вразливі верстви населення спричинить не стільки зміна клімату, скільки несприятливі наслідки політики щодо зміни клімату та проігноровані політиками зусилля. Це призводить до необхідності розгляду вразливості в контексті зміни клімату та наслідків політики на додачу до соціальних вимірів програми зміни клімату. Кліматична справедливість окреслює розподіл відповідальності за мітигацію (скорочення викидів) та адаптацію до зміни клімату, а також підтримку соціальних груп, які найбільше потерпають від негативних наслідків змін клімату. Соціальні дослідники зміни клімату виступають за інтегрований соціально-екологічний підхід (Salleh, 2010), «справедливу стійкість» і «плюральне екологічне управління» (Islam et al., 2016).

Інвестиції у відновлювані джерела енергії здатні створити робочі місця та стимулювати економічне зростання, але вони також можуть збільшити витрати для споживачів і підприємств. Політика може мати різний вплив на різні групи людей залежно від їхнього соціального та економічного статусу. Розвиваючи ефективну систему, важливо збалансувати захист уразливих громад та політику економічного зростання. Саме з цієї причини соціальні вчені дедалі більше цікавляться концепцією «справедливого переходу» (Wang, Lo, 2021). Наприклад, політика щодо енергоефективності та відновлюваних джерел енергії у змозі створити робочі місця та стимулювати економічне зростання, а також зменшити викиди парникових газів і забруднення повітря, що принесе користь суспільству та навколишньому середовищу. Політика пом'якшення наслідків зміни клімату та адаптації до неї має враховувати соціальні та економічні аспекти, а також збалансовувати потребу в розв'язанні проблем зміни клімату із захистом уразливих груп населення та підтримкою економічного зростання. З огляду на концепцію «справедливого переходу», можна передбачити потенційні проблеми, що стосуються вразливих груп і тих чи тих робочих секторів.

Адаптація до зміни клімату вимагає пом'якшення її наслідків, таких як інтенсивність і частота екстремальних погодних умов, коливання температури та вплив на продовольчу безпеку, засоби до існування і здоров'я людей. Питання адаптації стосуються і військових, особливо під час виконання бойових завдань. На окрему увагу заслуговують три елементи: експозиція, чутливість і адаптаційна здатність людини й населення загалом. Деякі спільноти більш уразливі, ніж інші, зокрема соціально ізольовані через свою обмежену здатність впоратися зі стресовими чинниками навколишнього середовища. Головні шляхи адаптації передбачають низку заходів: структурних (інженерних, технологічних, екосистемних), інституційних (закони та нормативні акти, державна політика, економіка) та суспільних (освітні, інформаційні, поведінкові, соціальні

послуги, соціально-демографічні), що мають на меті зменшення вразливості та підвищення адаптаційних можливостей (Carmin et al., 2015).

Отже, розуміння політичної економії та траєкторій розвитку має вирішальне значення для формулювання ефективних стратегій адаптації. Соціальні зміни мають охоплювати індивідуальний, громадський, національний і міжнародний рівні. Домогосподарства можуть вживати заходів, зменшуючи власні викиди та змінюючи практику споживання, що потім може стимулювати соціальні рухи та зміни політичних процесів. На мезорівні, до якого належать організації, компанії та органи місцевого самоврядування, на зусилля з пом'якшення наслідків впливають соціальні мережі та операційні середовища, особливо в політичному та економічному контекстах. Деякі шкідливі для навколишнього середовища промислові норми можуть бути оскаржені на підставі агрегування влади та впливу для формування колективних міжорганізаційних коаліцій, які протистоятимуть статус-кво великих організацій і створюватимуть прецедент для зміни промислових норм (Ehrhardt-Martinez et al., 2015). Нарешті, на макрорівні міжнародна політика та наслідки політичних рішень мають враховувати вплив глобальних норм та інституціалізації культурних моделей. Міжнародні кліматичні угоди з більшою ймовірністю будуть ратифіковані, якщо економічно потужні держави спільними зусиллями розвиватимуть міжнародну культуру захисту довкілля (як-от Зелений курс ЄС).

Соціально-політичні актори та суспільне визнання. Соціологічні дослідження свідчать, що інститути громадянського суспільства можуть відіграти вирішальну роль у започаткуванні соціальних змін через мобілізацію громадян. Взаємодія в межах громадянського суспільства відбувається поза межами ринку чи урядових дій і здатна змінити кліматичну політику за допомоги трьох дій: пропаганди політики, дослідження політики та відкриття простору для політичних реформ. Громадські рухи докорінно змінили соціальний ландшафт шляхом оформлення/подання скарг у резонансний спосіб: визначення проблем, встановлення провини й відповідальності та розгляд варіантів розв'язання порушених проблем. Однак самих зусиль громадського сектору виявилось недостатньо без мобілізації людського та фінансового капіталу для соціальних змін, реалізовуваних у результаті створення нових інституцій та міжнародних режимів (Islam, Kieu, 2021).

Громадська підтримка дискурсу зміни клімату є важливим чинником, який сформував реакцію суспільства. Порівняно з першими міжнародними опитуваннями з екологічної тематики початку 90-х років минулого століття новітні опитування фіксують ознаки зростання обізнаності та розуміння проблем зміни клімату. Це розуміння втілюється у більшу стурбованість щодо зміни клімату та загальну підтримку політики, покликану долати пов'язані із цим проблеми (Стегній, 2024). Соціально-психологічні теорії припускають, що зміни в громадській думці можуть відбуватися під значним впливом висвітлення в засобах масової інформації проблем зміни клімату та ступеня їхньої суспільної вагомості. Саме тому безперервна публічна комунікація та адвокація необхідні для підтримки важливості кліматичної політики за умов існування індустріально-неоліберального контрпруху (Brulle et al., 2012).

Незважаючи на загальний консенсус у суспільстві щодо детермінант глобального потепління та зміни клімату, публічний дискурс не досяг такого консенсусу. Скептицизм щодо зміни клімату є різновидом ширшого кшталту «екологічного скептицизму» і походить від глибокого антропоцентризму серед ідеологічних консерваторів. На думку представників соціології довкілля, зміна клімату викликає захисну реакцію політичних консерваторів. Скептицизм щодо зміни клімату є центральним елементом наполегливих зусиль консерваторів, ладних блокувати політичні стратегії «інвайронменталізму», які вони розглядають як головну загрозу західним уявленням про економічний добробут. Екологічний скептицизм захищає від парадигматичної зміни домінувальних у світі соціальних цінностей та інститутів, які керують глобальним накопиченням і концентрацією влади. Р. Данлеп висловлює подібну тезу, описуючи скептицизм щодо зміни клімату як одну зі стратегій консерваторів для протидії екологічній модернізації та пов'язаних із нею політичних реформ. Прихильники екологічного скептицизму — це індивідуалісти, які надають перевагу індивідуальному прагненню до раціонального власного інтересу та оптимальному, на їхню думку, розподілу ресурсів через вільні ринки (Dunlap, 2013).

Світоглядні/ідеологічні корені скептицизму щодо зміни клімату діють опосередковано, як фонові диспозиції, посилювані різними когнітивними та психосоціальними механізмами. Сприйняття скептиками зміни клімату як масштабного невинного «залякування» переважно підкріплюється аргументами в термінах «факт», «розповідь», «правда». Усі ці концепції пов'язані з уявленням про те, що мейнстримній позиції бракує наукової аргументованості в тому чи іншому розумінні. Деякі з таких заперечень слід розглядати як законні форми незгоди, а тому конструктивні відповіді на таку критику необхідні для постійної протидії впливу скептицизму щодо зміни клімату (Van Rensburg, Head, 2017).

Помилки в моделюванні найскладніших та вичерпно не вивчених процесів, як-от той самий клімат Землі, так само як інших комплексних процесів, наприклад у царинах соціології чи економіки, — цілком природна річ для науки. Наука про клімат зазвичай надає свої оцінки в термінах імовірності. Натомість прихильники екологічного скептицизму не розуміють належним чином методологічні обмеження наукового методу. Там, де моделі видають розподіл імовірностей, вони хочуть бачити чіткі та однозначні відповіді. Намагання комунікаторів з питань клімату позбавляти скептиків публічного оприлюднення їхніх поглядів, відмова від участі в дискусії дають змогу останнім використовувати деякі невизначеності прогнозування кліматичних сценаріїв як підстави для поширення свого соціального впливу. Тому вивчення конкретних заперечень скептиків є важливим для розроблення більш ефективних аргументів та політичних заходів (Bellamy, 2024).

Резюмуючи наведений перелік соціально-екологічних проблем, зміну клімату слід розглядати в контексті складної взаємодії між державною політикою та регулюванням, громадською думкою й залученням до соціальних дій, а також ширшим соціальним, економічним і політичним контекстом суспільства в цілому. Ці взаємодії необхідно розуміти, щоб ефективно розв'язувати проблеми кліматичної безпеки.

Кліматичні ризики безпеки

Екологічну сферу варто розуміти як своєрідну призму, що дає змогу соціальному дослідникові з'ясовувати головні причини наявних загроз в інших царинах суспільного життя. Оскільки без екологічної безпеки неможливо забезпечити умови безпечної повсякденної життєдіяльності, відсутність її зумовлюватиме конфлікти неекологічного характеру. Кліматичні ризики є багатогранним явищем, з різноманітними наслідками для довкілля, багатовимірними у просторі — від локального до глобального — і в часі, а також із коротко-, середньо- й довгостроковими наслідками для суспільства.

Методологічне підґрунтя соціологічного аналізу кліматичних ризиків має враховувати зазначену складність і той факт, що кліматичні ризики пов'язані як із швидкими, так і з повільними стихійними лихами. Якщо посухи та підвищення рівня моря відбуваються повільно впродовж років або десятиліть, то циклонни й лісові пожежі відбуваються раптово та мають негайні наслідки. Враховуючи різні часові виміри, ці типи катастроф створюють різні виклики безпеці та вимагають адаптованих стратегій реагування.

Хоча зміна клімату рідко, якщо взагалі є головною причиною соціального конфлікту, її каскадні наслідки¹ роблять її системною загрозою безпеці на місцевому, національному та міжнародному рівнях. Завдяки комплексній взаємодії із соціально-економічними, політичними чи демографічними чинниками зміна клімату може посилити наявні фактори вразливості. Однак існування зміни клімату не завжди детерміністично призводить до ризиків для безпеки. Потрібен ретельний аналіз, щоб визначити, чи демонструє конкретна ситуація умови, за яких вплив зміни клімату може збільшити ризики для безпеки.

Найбільш авторитетним джерелом щодо зміни клімату є доповіді Міжурядової групи експертів зі зміни клімату (IPCC), створеної 1988 року спільно зі Всесвітньою метеорологічною організацією та Програмою ООН з довкілля для оцінювання наукової інформації щодо зміни клімату та формулювання реальних стратегій інституційного реагування на ці зміни. Зазначена група експертів надає репозиторій² соціально-економічної інформації стосовно глобального рівня, яка містить узгоджену структуру факторів, які можна застосувати в оцінюванні впливу зміни клімату. Натомість дослідження на локальному рівні надають уточнену інформацію про чисельність населення, економічні умови, землекористування, доступ до води, сільськогосподарську діяльність та біорізноманіття.

Там, де взаємодія зміни клімату з іншими чинниками створює ризики для безпеки, вони можуть проявлятися в різні способи. Деякі відбуватимуться переважно на локальному рівні, часто впливаючи на безпеку соціальних спільнот через шляхи, пов'язані із засобами до існування, конкуренцією за природні ресурси та місцевими проблемами. Інші стануть очевидними головню на націо-

¹ Каскадний ефект зміни клімату на живі організми охоплює ресурси для їхнього харчування, стан природного ареалу існування популяції, патерни поведінки, фізичний та психічний стан.

² Спеціальний сервер, на якому зберігаються та підтримуються певні дані; найчастіше дані в репозиторії зберігаються у вигляді файлів, доступних для подальшого поширення в мережі.

нальному рівні, особливо там, де вплив зміни клімату поєднується із чинними соціальними поділами, що призводить до збільшення нерівності між різними групами. Вони також можуть проявлятися на транскордонному або регіональному рівні, оскільки зміна клімату впливає на спільні природні ресурси, такі як вода, або змінює масштаби та частоту катастроф, пов'язаних із кліматом (див. рис. 1).

Рис. 1. Ланцюжок причинно-наслідкових зв'язків для політичних і безпекових наслідків зміни клімату (Nugee et al., 2023: p. 62)

Концептуальний підхід розрізняє оцінювання ймовірності двох типів ризиків. Перший тип є наслідком прямого та непрямого впливу зміни клімату, включно з такими наслідками, як зниження врожайності або пошкодження інфраструктури, а також наслідки взаємодії кліматичних факторів із соціально-економічними, політичними та демографічними чинниками. Другий

тип охоплює ризики, спричинені впливом зміни клімату на соціальні прояви дезадаптації та енергетичного переходу (Climate Security Mechanism, 2020).

При аналізі *першого типу* кліматичних ризиків безпеки виокремлюють три виміри ймовірності таких ризиків. До першого відносять кліматичний стресор, або шок — нестабільні, екстремальні та/або змінені схеми опадів, надмірне підвищення температури, шторми, зміну сезонних моделей і деградацію екосистеми. Другий становить негативний вплив зміни клімату на місцеперебування людей, засоби до існування, природні ресурси, інфраструктуру або економічні, соціальні чи культурні активи у відповідних місцях. Третій стосується вразливості або здатності подолання — сприйнятливість відкритих елементів до несприятливого впливу та здатність систем керувати несприятливими умовами й долати їх. Для оцінювання ризиків такого типу кліматичної безпеки визначається ймовірність виникнення кліматичних факторів або надзвичайних ситуацій та їхній потенційний вплив на різні системи (екологічні, соціальні, політичні, інфраструктурні). Потенційний вплив визначається впливом певного соціального суб'єкта на кліматичні стресори та надзвичайні ситуації в поєднанні з наявною вразливістю та можливостями подолання, які впливають на здатність поглинати ці стресори та надзвичайні ситуації.

Розуміння складної взаємодії між цими трьома вимірами вимагає ретельного аналізу рушійних чинників у кожному вимірі, особливо характеру взаємозв'язків між ними. Включення циклів зворотного зв'язку допомагає вловити ці взаємозв'язки та виявити взаємно підсилювальний характер різних факторів ризику. Накопичення факторів ризику в часовому континуумі може наблизити соціальні спільноти до соціально-економічних і політичних надзвичайних ситуацій, коли біофізичні події (такі, як повені чи посухи) можуть спровокувати великі зміни в суспільних системах.

Там, де екосистеми, соціальні спільноти та держави зазнають фізичного впливу, їхня вразливість і здатність впоратися з наслідками зміни клімату можуть пом'якшити або посилити зазначений вплив. Уразливість і здатність протидіяти формуються в певному екологічному, соціально-економічному та політичному контексті, включно з такими чинниками, як історія насильницьких конфліктів і вимушених переміщень, щільність населення та рівень здоров'я, ефективність діяльності уряду та рівень довіри до влади, соціальна згуртованість, гендерна нерівність, залежність від сільського господарства, рівні попередньої деградації довкілля, управління природними ресурсами.

Соціальні наслідки першого типу кліматичних ризиків безпеки виявляються в погіршенні природно-ресурсної бази з відповідним зменшенням економічної активності. В поєднанні з демографічним зростанням, урбанізацією та слабким держаним управлінням це може призвести до зростання конкуренції або навіть конфліктів за природні ресурси. Зміна клімату може збільшити частоту та масштаб кліматичних небезпек, перевищуючи інституційну спроможність адекватного реагування з боку уряду та знижуючи ефективність управлінських рішень. Зумовлена кліматичними змінами міграція до міських центрів із неадекватними соціально-побутовими умовами може бути призвідником поширення злочинності та нестабільності через зростання попиту на відповідні інфра-

структурні послуги та зайнятість. Поряд з тим пов'язане з кліматом зменшення економічних можливостей і стратегій може зробити населення вразливим до тактики вербування недержавними збройними групами.

В умовах сучасної російсько-української війни екологічне середовище насичується і перенасичується сторонніми предметами й речовинами, які не можуть бути з часом асимільовані довкіллям. У цьому сенсі сучасна війна означає поступове перетворення природного середовища проживання на штучне, непридатне для життя, підлегле постійному догляду та спостереженню. Понад те, перевищення несучої здатності довкілля трансформує його з поглинача (нейтралізатора) шкідливих речовин у їх виробника. Як приклад — середовище проживання людини в біосфері в цілому, яке не змогло нейтралізувати ризики, породжені Чорнобильською катастрофою.

Сучасна війна — це також руйнування усталених соціально-біологічних систем, зниження рівня екосистемності суспільства, тобто зменшення самопідтримованості суспільства і збільшення потреби в ресурсах для підтримання екологічної системи в робочому стані. Війна руйнує сформовані метаболічні ланцюжки підтримання життєдіяльності окремої людини та спільноти, створює ефект пришвидшеного негативного відбору.

Російсько-українська війна актуалізувала проблему використання неконвенційних видів озброєнь з відповідним додатковим негативним акумуляційним впливом на довкілля. Методами ведення воєнних дій російська окупаційна армія, поряд із безпосередньою шкодою довкіллю, скоює екологічні злочини техногенного спрямування, пов'язані з порушенням екологічної безпеки як для живої природи, так і для людини. До таких злочинів належать радіологічні загрози, хімічні та комплексні техногенні загрози, порушення водопостачання та санітарного стану питної води. В результаті численних пошкоджень об'єктів критичної інфраструктури виникає ризик перевищення «несучої здатності» довкілля (Стегній, 2022).

На рис. 2 відображено концептуальний підхід до оцінювання ймовірності утворення кліматичних ризиків безпеки. Найвищий ступінь імовірності таких ризиків виникає у разі поєднання негативних тенденцій в усіх трьох вимірах. Ідеться про наявність найбільш уразливих до зміни клімату соціальних спільнот; наявність кліматичних стресорів, що призводять до стихійних природних явищ, а також про недостатню інституційну спроможність для подолання соціально-екологічних наслідків зміни клімату.

Для соціологічного осмислення ймовірності виникнення кліматичних ризиків важливий аналіз базових принципів функціонування соціального інституту екологічної безпеки. Мовимо про принципи системності екологічної безпеки; невіддільного права кожної людини на здорове навколишнє середовище; рівної екологічної безпеки для кожної людини, зокрема неможливості досягнення екологічної безпеки за рахунок обмеження екологічних прав окремих соціальних груп; добровільності (тобто ніхто не має права наражати людину на ризик без її згоди); свободи екологічної інформації (тобто в разі розв'язання питань розміщення екологічно небезпечних виробництв слід зважати на громадську думку); правового регулювання ризиків, що передбачає наявність норм запобі-

гання еколого-техногенним небезпекам і відповідальність за порушення цих норм (Стегній, 2012: с. 206).

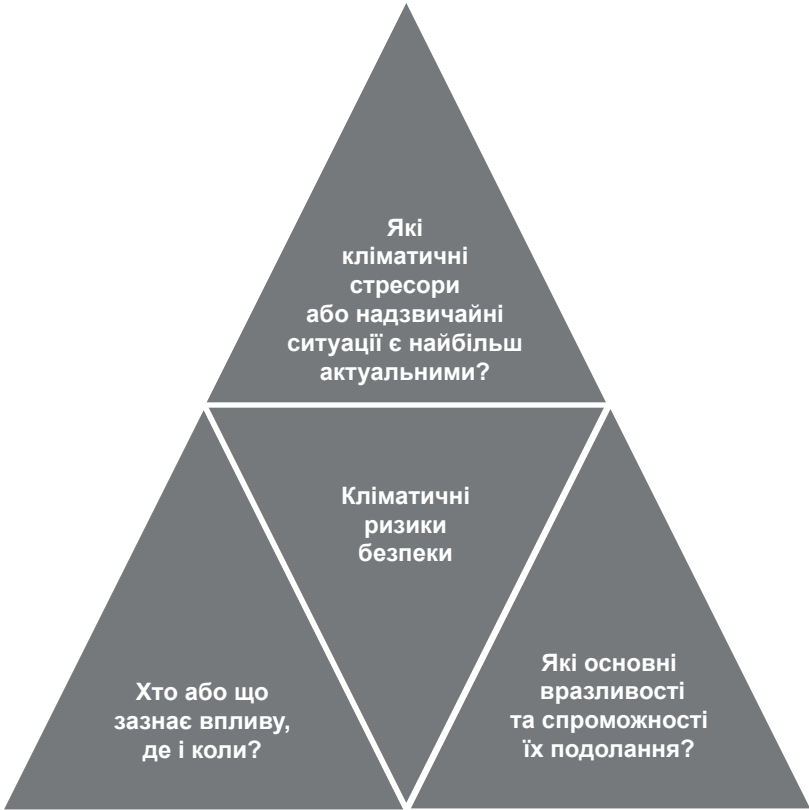

Рис. 2. Концептуальний підхід до оцінювання ймовірності кліматичних ризиків безпеки (див.: Climate Security Mechanism, 2020: p. 5)

Посткатастрофічна ситуація в локально окреслених територіях також є важливим предметом соціологічного аналізу, оскільки на малих об’єктах можна вивчати соціально-екологічний метаболізм періоду відновлення порушеної екосистеми, тобто процеси трансформації фінансових, матеріальних і людських ресурсів для реабілітації, які надходять до постраждалої зони. Так, підрив російськими окупаційними військами дамби Каховської ГЕС спричинив найбільшу екологічну катастрофу техногенного походження в Україні після Чорнобильської катастрофи. Критичне обміління Каховського водосховища як складової однієї з найбільших у Європі зрошувальних систем фактично неможливило вирощування питомої частки сільськогосподарської продукції у середньостроковій перспективі. Серед малопередбачуваних екологічних ефектів одномоментного зменшення води у величезному водосховищі — втрата значної площі нерестовищ риби, заболочення осушених земель, зміна кліматичного режиму регіону, а саме виникнення рукотворних пустель.

У випадку аналізу **другого типу** кліматичних ризиків безпеки важливо змістити акцент з локального на національний рівень. Каскадні наслідки зміни клі-

мату для екологічних, соціальних, економічних або політичних сфер є нелінійними, і їх важко передбачити, що збільшує загальну непередбачуваність і невизначеність. У деяких ситуаціях наслідки зміни клімату можуть порушити роботу складних систем, таких як регіональна економіка або геополітичний баланс. Оскільки окремі соціальні групи, локальні спільноти, урядові структури та інші організації прагнуть адаптуватися до цих змін, їхні дії самі можуть стати джерелом ризиків для безпеки. Якщо втручання, зроблені у відповідь на зміну клімату, виявляються (передбачувано чи ненароком) недостатніми або несправедливими, вони можуть підсилювати соціальну напруженість або вразливість соціального інституту екологічної безпеки.

Політичні еліти можуть використовувати наслідки зміни клімату для власної вигоди. На національному рівні популістські лідери можуть проводити кампанії з дезінформації, намагаючись підважити відносини між державою та суспільством і сприяти громадському невдоволенню. На локальному рівні еліти можуть використовувати наявне невдоволення та маніпулювати конкуренцією за зменшені ресурси з метою зміцнення своєї політичної підтримки.

Неадекватна або однобічна урядова політика адаптації може підвищити ризики безпеки. Захід, який допомагає одній громаді адаптуватися до дефіциту води шляхом будівництва греблі, може, наприклад, збільшити дефіцит води для іншої громади нижче за течією. Коли такі зміни вочевиднюють, напруга між прибережними країнами може зрости та вплинути на безпеку. Зростання частоти та інтенсивності кліматичних стресів створює серйозне навантаження на ресурси урядів у всьому світі. У тих випадках, коли уряди перевантажені додатковим тиском, спричиненим зміною клімату, тривала неспроможність захистити критичну інфраструктуру, реагувати на гуманітарні потреби та захистити людей від найгірших наслідків може підірвати легітимність державних установ.

Без належного планування, включно з екологічними та соціальними гарантіями, перехід до економіки з низьким рівнем викидів вуглецю може призвести до економічних криз, оскільки це може спричинитися до втрати наявних робочих місць, державних доходів від викопного палива тощо. Наприклад, глобальний енергетичний перехід може глибоко вплинути на деякі держави Північної Африки та Близького Сходу, які покладаються на ренту з викопного палива та не поспішають у напрямку диверсифікації своєї економіки.

Таким чином, імовірність виникнення другого типу кліматичних ризиків безпосередньо пов'язана з рефлексією соціальних акторів та інституцій на національному та міжнародному рівні. Для соціологічного аналізу цього типу кліматичних ризиків доцільно використовувати методологію кабінетного дослідження соціальної проблематики — збирання та аналіз вторинної інформації: законодавства; державної, регіональної та відомчої статистики; публікацій у засобах масової інформації та інтернеті; інформації з різноманітних баз даних; попередньо опублікованих звітів дослідницьких установ. Це допомагає краще зрозуміти особливості досліджуваної сфери, детальніше спланувати етап, пов'язаний зі збиранням нової інформації, та уникнути можливих проблем під час проведення дослідження.

Залучення військових до гуманітарної допомоги

Мірою того як наслідки потепління у світі стають більш очевидними, з безпрецедентними посухами, пожежами, повеннями та штормами, роль військових стає дедалі вагомішою. Попит на військову допомогу цивільним органам влади та гуманітарну підтримку ліквідації наслідків стихійних лих зростає в усьому світі (Lucius, Rietjens, 2016).

За умов мирного часу боротьба зі стихійним лихом є першочерговою відповідальністю цивільної влади, але масштаби та наслідки стихійних лих раз у раз змушують їх покладатися на військових. Під час масштабних катастроф місцева цивільна влада, будучи часто приголомшена подіями, закликає військових допомогти, надавши першу допомогу та забезпечивши матеріально-технічні засоби та важку техніку, необхідну для боротьби з руйнуваннями, спричиненими силами природи. Нещодавніми прикладами таких випадків були повені в Пакистані (2022) і землетрус у Туреччині (2023).

Військові загалом прагнуть якомога швидше налагодити механізми координації дій, до яких вони залучені. Однак менш зрозумілою є роль цих механізмів та їхня фактична корисність. Хоча існує визнання необхідності більш «цілісного», тобто всеохопного підходу до управління кризою із кращою координацією на операційному рівні, здається, що залучені суб'єкти можуть дотримуватися різних, навіть протилежних, поглядів щодо форм координації. Зокрема, військові схильні вважати, що, оскільки вони відповідають за безпеку, вони повинні відігравати провідну роль у координації операцій (Studer, 2001).

На цивільно-військове співробітництво істотним чином впливають відмінності організаційної культури. Командно-операційна модель управління, власлива військовим, становить ієрархічну, вертикальну модель з чітко виписаними правилами поведінки, жорсткою регламентації статусних позицій та ієрархічним обмеженням навичок ініціювання. Натомість невійськова модель співпраці є матричною організаційною структурою з гнучкими статусними позиціями, варіативними командами, громадянською культурою з відповідними цивільними цінностями та відсутністю обов'язкової єдиноначальності (Frerks, 2016).

Як зауважує М. Попеску, на комунікативних моделях взаємодії армії та суспільства позначаються відмінності «*цілеспрямованих культурних систем*» військових та цивільних. Якщо військові організації спеціалізуються на використанні загроз і колективного насильства, зосереджуючись на міжсоціальному макронасильстві (the inter-social macro-violence), то цивільні є більш миролюбними та емоційно орієнтованими (Popescu, 2019: p. 242).

Цивільно-військове співробітництво під час стихійного лиха в умовах воєнного конфлікту є проблематичним, оскільки військовим часто важко залишатися нейтральними та неупередженими. Вони ризикують асоціюватися, справедливо чи неправильно, з однією з головних сторін конфлікту. Існує також спокуса поставити гуманітарну допомогу в залежність від дотримання супротивними сторонами умов, установлених політичними органами.

Це занепокоєння пов'язане не стільки з обмеженням військової участі в гуманітарній діяльності як такої, скільки «ефектом заразності» (contagious effect), який вона може справляти на цивільну гуманітарну діяльність. Річ у тім, що будь-який зв'язок із військовими місіями — реальний чи уявний — може вплинути на те, як населення оцінює нейтралітет цивільних гуманітарних працівників, оскільки вони більше не є або вважаються такими, що не є «невинними спостерігачами», а є радше потенційними сторонами конфлікту (Studer, 2001: р. 374).

З підвищенням глобальної температури небезпека зміни клімату зростатиме за масштабом, частотою та інтенсивністю. Якщо цивільний потенціал не буде посилено, військові ресурси, ймовірно, будуть дедалі активніше залучатися для надання допомоги у надзвичайних ситуаціях. Залученість збройних сил до подолання наслідків кліматичних катастроф відволікає важливі ресурси та призупиняють військову підготовку, потенційно послаблюючи здатність армії протистояти звичайним військовим атакам. Військові не повинні ризикувати зменшенням резерву спеціалізованого обладнання та навченого персоналу, який забезпечує військовий потенціал/боездатність (Frerks, 2023: р. 53).

Пошук шляхів оптимізації цивільно-військового співробітництва не обмежується лише участю військових у гуманітарній допомозі постраждалим від стихійних катастроф. Сучасна російсько-українська війна актуалізує проблему нестачі військового персоналу, поєднання й розширення військової та цивільної оборони: у стані emergency всі соціальні інститути покликані мобілізуватися для захисту країни. Міністерства оборони багатьох країн дедалі більше визнають важливість оптимізації способів найму та інтеграції цивільного та військового персоналу. Новітня соціологічна концепція «тотальної оборони» (Total Defence) зосереджена на ролях та міжгруповій динаміці регулярних сил і ключових груп, які працюють в оборонних організаціях: резервістів, цивільних осіб оборонної сфери та контрактників. Військові повинні адаптуватися до зростаючих вимог щодо інтеграції та співпраці, а також до конкурувальних претензій на знання та статус. Застосування підходу до загальних сил оборони означає визнання того, що резервісти, державні службовці сфери оборони та контрактники є мультиплікаторами сил, які забезпечують важливі знання, навички та інші функції, на які покладаються оборонні організації (Berdntsson et al., 2023). Для розбудови та зміцнення Збройних Сил України в (по)воєнний період такий підхід є вкрай актуальним та перспективним.

Декарбонізація військової діяльності

Збройні сили, особливо в період активних бойових дій, споживають величезну кількість викопного палива, що призводить до накопичення вуглекислого газу в атмосфері, виробляють надмірну частку токсичних відходів, тим самим спричиняючи екологічні проблеми на кожному етапі свого життєвого циклу, і збільшують техногенне навантаження на природні ресурси для підтримки військової інфраструктури.

Високотехнологічні війська використовують передову зброю для посилення ударних можливостей і використовують сучасне обладнання для сприяння швидкому переміщенню військ. Це часто передбачає переміщення транспортних засобів, літаків і кораблів у розгалуженій глобальній мережі баз, що додатково збільшує потребу в енергії. Вищі бойові характеристики техніки для військових науково-дослідних установ є більш пріоритетними, ніж енергоефективність. Військове використання ресурсів передбачає стратегічне накопичення боєприпасів, запасних частин, викопного палива та іншого допоміжного обладнання для підтримки воєнних операцій. Споживання ресурсів військовими збільшується через внесок з боку галузей, які виробляють боєприпаси та супутнє обладнання для збройних сил та їхньої допоміжної економіки, розширюючи загальний токсичний слід.

Отже, армію важливо розглядати як соціальний інститут, функціонування якого потребує масштабного споживання викопного палива та інших ресурсів. Соціологічний підхід до інституційних, структурних і технологічних характеристик збройних сил дає змогу проаналізувати військову діяльність як вагомий чинник екологічної деградації та виникнення різних екологічних проблем.

У 2003 році Військовий комітет НАТО погодив загальний програмний документ «Військові принципи та політика НАТО щодо захисту навколишнього середовища». У цьому документі було визначено обов'язки військового командування щодо охорони навколишнього середовища під час підготовки та проведення військових заходів.

Першим кроком на шляху декарбонізації військової діяльності має стати розроблення спільної системи звітності про викиди з подальшим встановленням цільових показників викидів парникових газів (ВПП). Проблема методології відстеження викидів в оборонному секторі полягає в тому, що військові розглядають частину свого вуглецевого та енергетичного сліду як стратегічну інформацію, яка не може підлягати ризику розголошення. Побоювання полягає в тому, що це може виявити вразливі місця для ворога, особливо щодо операцій за кордоном. Проте із включенням секторів міжнародної авіації та морського судноплавства до сфери глобальної політики з пом'якшення наслідків зміни клімату та із збільшенням уваги до імпортованих викидів вуглецю військові викиди навряд чи назавжди залишаться поза увагою радарів.

Методологія вимірювання ВПП може бути прийнятною для військових, якщо включатиме систему встановлення відносної цілі зниження викидів, у якій зазначена ціль порівнюється із загальним обсягом військової діяльності та наявними можливостями регулювання викидів без значного зниження військової потужності. Прозорість також є найкращим способом для військових зміцнити довіру з боку громадянського суспільства. Міністерства оборони багатьох країн надають громадськості більше стратегічної інформації, ніж щодо ВПП, наприклад про кількість своїх військовослужбовців, обладнання та оборонний бюджет.

Зазвичай методологія скорочення ВПП розрізняє сектори та визначає, який потенційний внесок вони можуть зробити. Це допомагає використовувати більш цілеспрямований підхід порівняно з простою спробою знизити загальне

споживання викопної енергії за допомоги загальної цілі. Для військових можна розрізнити військово-морські, повітряні та сухопутні сили, а також викиди, пов'язані з будівлями, інфраструктурою, мобільністю та системами зброї.

Різні країни намагаються розв'язати цю проблему на підставі різних методологій вимірювання впливу військових на довкілля. Зараз кожне оборонне відомство розробляє власну методологію для кількісного визначення та оцінювання свого вуглецевого сліду із власними категоріями та позначеннями (labels), відтак рівень наданої інформації надмірно варіативний. Найбільш ґрунтовними видають підходи США, Канади Данії та Нідерландів, які використовують методологію «вуглецевого сліду» (carbon footprint), яка включає всі викиди, генералізовані для підтримки діяльності, ґрунтуючись на концепції «обсягів» (Scores). Ці обсяги охоплюють: *прямі викиди* від використання пального у транспортних засобах і військовому обладнанні та для виробництва електроенергії в польових таборах; *непрямі викиди*, що охоплюють електроенергію та тепло для військових об'єктів, які виробляють на підприємствах-постачальниках енергії; *індуковані викиди*, пов'язані з усім ланцюжком військового постачання — від вихідних викидів військового виробництва до транспортування та надання послуг з боку зовнішніх постачальників (Decarbonized Defense, 2022: р. 13).

Окремі сектори армії мають різні потреби, коли йдеться про декарбонізацію. Військові викиди парникових газів можна диференціювати за секторами кінцевого використання (військові бази та нерухомі об'єкти *versus* мобільні засоби та обладнання) і за типом військової діяльності (стандартна активність у мирний час та нестандартна активність під час ведення бойових дій).

Значна частка стандартних викидів військових баз спричинюється споживанням пального нерухомим військовим майном. Військові об'єкти часто розміщені в ізольованих районах і мають власні енергетичні системи, що працюють на викопному паливі для виробництва тепла та/або електроенергії. Деякі старі будівлі та об'єкти, підключені до мережі, досі використовують обладнання, що працює на викопному паливі, для опалення приміщень, нагрівання води та приготування їжі. Впровадження заходів з енергоефективності, електрифікації (наприклад, заміна морально застарілих котлів опалення електричними тепловими насосами) та локальне виробництво електроенергії з відновлюваних джерел може значно зменшити викиди.

Викопне паливо все ще залишається основою всієї військової діяльності, оскільки військові літаки, танки та судна використовують нафтопродукти, а військові будівлі та об'єкти зазвичай опалюються вугіллям або газом. Хоча зелені альтернативи швидко розвиваються, військові потреби та технології відрізняються від наявних у цивільному секторі. Військові часто діють за складних обставин, і військова техніка має працювати в екстремальних погодних умовах, у пересіченій місцевості та бойових ситуаціях.

Порівняно з цивільною сферою діяльності відома дилема постматеріалізму «екологізм *versus* економізм» застосовно до військової діяльності набуває іншої форми — «екологізм *versus* боєздатність», що значною мірою пояснює технологічні складності декарбонізації у військовій сфері.

Військова техніка має працювати в ізольованих районах, в умовах екстремальної температури, вибухів, балістичних ударів тощо і водночас з акцентом на енергетичній безпеці, щоб гарантувати оперативну самостійність підрозділів, особливо передових. При цьому боєздатність військової авіації, військово-морського флоту та наземної техніки не можна знижувати. Технології, розроблені в цивільному секторі для стандартних операцій, не адаптовані спеціально для задоволення таких вимог.

Декарбонізація транспорту, хоч і є, мабуть, неминучим кроком, вимагає найбільших зусиль. Однією з головних причин є те, що рідке вуглеводневе паливо, таке як дизельне паливо та бензин, все ще має найкращу щільність енергії (energy density). Чим більшою є гравіметрична щільність енергії пального, тим більшу кількість кілометрів може подолати літак, корабель або танк. Чим більша об'ємна щільність пального, тим менше зберігання потрібно на одиницю, що забезпечує більше місця для солдатів та обладнання. Ці якості роблять викопне паливо критично важливим у військових операціях, що переконливо підтверджує перебіг сучасної російсько-української війни. Технічні характеристики викопного палива дають змогу великим арміям пересуватись на великі відстані, сприяють забезпеченню логістичних ланцюжків поставок і покращують автономність збройних сил в ізольованих і ворожих районах. Водночас тривають програми досліджень пілотних проєктів для тестування інноваційних проривів, уґрунтованих на батареях і водневих технологіях, завдяки чому в майбутньому може стати доступним більше альтернатив викопному паливу.

Справжнім завданням є декарбонізація систем важкого озброєння, таких як винищувачі, танки, військові кораблі та підводні човни, для роботи яких потрібні значні обсяги пального, постачання яких також робить військові операції та їхні лінії постачання викопних речовин надзвичайно вразливими. Саме тому цілеспрямовані удари ЗСУ по нафтопереробних потужностях РФ мають стратегічне значення для гальмування російського наступу на території України.

Енергетичні альтернативи, найближчі до легкодоступних, базуються на альтернативних видах палива, таких як біопаливо та синтетичне паливо, які можна використовувати для авіації (відомі також як стійке авіаційне паливо, або SAF), морської та наземної мобільності. Альтернативні види палива можна змішувати з викопним паливом як додаткове. Це просте в застосуванні рішення не потребує адаптації силових систем, що обмежує інвестиційні витрати. Міністерство оборони США розробляє альтернативне паливо з водоростей, які виробляють вуглеводні, а інше — з відходів целюлозної біомаси (Decarbonized Defense, 2022: p. 21).

З усім тим альтернативного палива може бути недостатньо для декарбонізації військової нестандартної мобільності (під час війни). По-перше, альтернативне паливо можна використовувати лише як заміну частки використовуваного пального (використання 100% біопалива потребує зміни двигуна). По-друге, такі виробничі потужності все ще відносно низькі. Проблема з біопаливом полягає в тому, що його все ще виробляють переважно із сільськогосподарської продукції (наприклад, пальмової олії для біодизеля), а розширення площі від-

повідних орних земель може завдати шкоди іншим землям (наприклад, лісам, які є важливими поглиначами вуглецю).

Сучасне біопаливо та синтетичне паливо мають нижчий вуглецевий слід, але витрати на виробництво їх вищі, що обмежує попит і, отже, інвестиції, що, своєю чергою, обмежує виробництво.

Електричні акумуляторні транспортні засоби мають кращий тепловий і звуковий сигнал, ніж транспортні засоби із двигуном внутрішнього згоряння, що покращує непомітність у роботі двигуна. Очікується, що наприкінці 2030 року з'являться батареї наступного покоління, такі як твердотільні батареї — революційна технологія, яка може змінити правила гри та підвищити щільність енергії акумуляторних технологій. Як свідчить сучасна російсько-українська війна, військові операції часто відбуваються в районах без електропостачання або в місцях із пошкодженою електромережою, що перешкоджає перезавантаженню акумуляторів. Тому перспективним напрямком є розроблення гібридних транспортних засобів зі збереженням можливості використання нафтового пального та електричної тяги.

Високотехнологічні інновації, необхідні для переходу на альтернативи з низьким вмістом вуглецю, цілком можуть дати поштовх модернізації та призвести до супутніх переваг для суспільства. Поки що побоювання щодо потенційної втрати оперативної ефективності переважають готовність військових інвестувати значні кошти в декарбонізацію.

Кліматичний компонент військової діяльності

Результатом саміту НАТО в Брюсселі у червні 2021 року стало ухвалення Плану дій зі зміни клімату та безпеки, що позиціонує НАТО як ключового гравця у сфері клімату та безпеки. Зміну клімату було визнано суттєвою загрозою безпеці НАТО, що може вплинути на всі аспекти майбутнього операційного середовища. Зміну клімату було визначено як «множувач загрози» та «формувальну загрозу», яка безпосередньо впливає на військовий потенціал і підриває євроатлантичну безпеку (Decarbonized Defense, 2022). Визнання негативного впливу зміни клімату на військовий потенціал позначається на запиті на відповідну модифікацію військової амуніції та пересувної військової техніки для наземних операцій. Декарбонаційна модернізація різноманітних видів озброєння має синхронізуватися з потребами адаптації військової діяльності до зміни клімату, насамперед надмірного перепаду температур.

Інституційною рефлексією з боку армії на зміну клімату є розроблення та впровадження нових навчальних планів у системі професійної військової освіти та структурні зміни у військових підрозділах збройних сил.

Інтеграція навчального курсу зі зміни клімату у професійну військову освіту покликана підвищити резильєнтність військовослужбовців у нових кліматичних умовах на підставі відповідних знань, навичок та здатностей. Ініціальне завдання полягає в розумінні змістового наповнення поняття «кліматична грамотність» (climate literacy) як здатності приймати рішення з урахуванням клімату. Цьому завданню підпорядковане включення оновлених даних про зміну

клімату в наявні військові ігри та сценарії військових навчань. Для поглиблення кліматичної грамотності серед військових поза навчальною аудиторією практикується залучення до семінарських занять науковців-екологів та дослідників кліматичної безпеки (Barron, Sikorsky, 2024).

Будь-яке планування військової операції починається з аналізу погоди та місцевості: яким чином можна використовувати погодні умови для ведення ефективних бойових дій, а в яких випадках місцева погода обмежує проведення військових операцій, зокрема негативно впливає на військове обладнання та боєздатність збройних сил. Захист має бути відповідним та адаптивним — реагувати на всі елементи сучасного операційного середовища.

Кліматична розвідка (Climate Intelligence) є наступним етапом еволюції оборони, підтримкою успішної військової стратегії та операцій за умов зміни клімату. Створена як інструмент для управління ризиками, кліматична розвідка має потенціал для надання накопиченої, поточної та прогнозованої інформації про природні (первинні) та людські (вторинні) системи, тим самим сприяючи ухваленню обґрунтованих рішень щодо пом'якшення кліматичної безпеки та адаптації. Її генеза була зумовлена прогресом у царині штучного інтелекту, машинного навчання та пришвидшення часу опрацювання кліматичних даних. Цей синтез має потенціал для поліпшення розуміння кліматичних небезпек та їхніх наслідків для безпеки на місцевому, національному та регіональному рівнях (Nugee et al., 2023).

Окрім підтримки військових операцій кліматична розвідка також надає дані, які можуть використовувати науковці, громадянське суспільство та політики для вивчення інтерактивних чинників конфлікту в контексті зміни клімату. Якщо її правильно використовувати, кліматична розвідка має потужний потенціал розуміння кліматичних ризиків від тактичного до стратегічного рівня і реагування на них. У співпраці з академічними установами кліматичні використання розвідувальних даних, отриманих від військових стейкхолдерів і підрозділів, значно посилює прогнозування кліматичної безпеки.

Дані кліматичної розвідки можуть бути використані для ухвалення рішень щодо інфраструктурних інвестицій у відновлювані джерела геотермальної, сонячної та вітрової енергії. Таку розвідку можна використовувати також для підтримання ресурсів інфраструктури та планування екологічно збалансованих/стійких воєнних містечок і передових операційних баз (Jivnani, Kang, 2021).

У цьому контексті не слід недооцінювати вплив збирання військових даних. Враховуючи зростання обізнаності щодо зв'язку між кліматом і безпекою, ці дані можна використовувати для визначення цільових витрат необхідних ресурсів, таким чином пом'якшуючи безпекові ризики, пов'язані зі зміною клімату. Збирання, порівняння, зберігання та аналіз кліматичних даних має створити базову лінію для сприяння узгодженому та регулярному аналізу і цільовому використанню відповідних ресурсів. Збройні сили мають здатність підтримувати оперативну ефективність у крихких середовищах, де наслідки зміни клімату є найгострішими, і тому дають можливість збирати дані в районах, недоступних для цивільних партнерів (Sikorsky, 2023).

Це особливо важливо, оскільки зміна клімату посилює потребу в інтегрованому плануванні у взаємодії між військовими, поліцейськими та цивільними особами на театрі воєнних дій. Обмін інформацією може посилити цю необхідну співпрацю щодо цивільних баз даних стосовно клімату з недержавними суб'єктами, такими як неурядові організації.

Отримана кліматичною розвідкою інформація розширює розуміння важливості сезонної динаміки температур та дотримання водної/продовольчої безпеки. Військова діяльність у середовищах, які зазнають зміни клімату, посилює вимоги до спеціалізованого військового обмундирування, розробленого спеціально для екстремальних температур і погодних умов.

Таким чином кліматична розвідка закріплює концепцію «людської безпеки» (Human Security), яку використовують у низці західних збройних сил, у тому числі у Великій Британії та США. Міркування щодо людської безпеки також використовуються Міжурядовою групою експертів ООН зі зміни клімату для інтеграції відповідних соціально-економічних чинників розвитку в моделювання безпеки за умов зміни клімату. Підхід до безпеки людини спирається на п'ять головних принципів, якими слід керуватися в ухваленні рішень. Кліматична розвідка підтримує ці ключові принципи, які мають бути: орієнтованими на людину; комплексними; такими, що враховують особливості контексту; профілактично спрямованими; покликаними полегшувати захист і розширювати права та можливості¹.

Висновки

Зміна клімату має антропоцентричні причини, зумовлені соціально організованою діяльністю, вкоріненою у практиці виробництва та споживання. Його безпосередні рушійні сили також вбудовані в ширші соціальні умови, такі як економічні, технічні, культурні та управлінські системи у взаємодії із соціальними цінностями, ідеалами та матеріальними інтересами. Міждисциплінарний підхід, який враховує соціальні аспекти зміни клімату, має вагомий потенціал для розроблення політичних стратегій пом'якшення/адаптації. Роль соціології докільця полягає в тому, щоб привернути увагу політиків до біофізичних впливів і обмежень людського розвитку та поглибити їх розуміння.

Зміна клімату та екстремальні погодні умови можуть порушити критичні екосистеми, ресурси, інфраструктуру та сферу послуг, що призведе до дефіциту води та їжі, проблем зі здоров'ям і відчутної втрати засобів до існування. Ці наслідки стають каталізаторами нерівності, політичної нестабільності, насильства та масової міграції. Адаптація та пом'якшення наслідків зміни клімату створюють переможців і переможених у цій царині, впливаючи на країни, які не в змозі диверсифікувати економіку стосовно використання викопного палива. Рішення, породжені швидкими технологічними інноваціями, створюють як можливості, так і проблеми з безпекою, оскільки виникають уразливості через

¹ UNDP. Human Development Report 1994 (<https://hdr.undp.org/content/human-development-report-1994>).

залежність від критичних корисних копалин, можливостей перероблення та ланцюжків поставок. Тому завчасні інвестиції в адаптацію до зміни клімату мають вирішальне значення для довгострокової стійкості, зменшення фіскального впливу, а звідси — підвищення військової ефективності.

Зміна клімату перевіряє стійкість військових об'єктів та інфраструктури, вимагає підвищеної стійкості обладнання стратегічних об'єктів до кліматичних навантажень. Підвищення температури в усьому світі створює пряму загрозу для військових операцій, впливаючи на фізичне та психічне здоров'я військовослужбовців та збільшуючи потребу в медичній допомозі. Держави-члени НАТО вже відчувають наслідки зміни клімату для військового потенціалу та готовності, що призводить до збільшення операційних витрат у термінах часу, фінансування й технічного забезпечення.

Логіко-гносеологічний аналіз взаємовідносин армії та суспільства ґрунтується на системній та структурно-функціональній концепціях, на підставі яких армія розглядається як атрибут складної системної структури суспільства. Під цим кутом зору, військову діяльність доцільно розглядати як складову життєдіяльності суспільства. Виконання безпосередніх функцій збройних сил із захисту країни передбачає міжсекторальну взаємодію військових із розробниками науково-дослідних/дослідно-конструкторських рішень та промисловим виробництвом. В екологічній царині збройні сили є поряд із цивільними інститутами соціальними акторами впровадження кліматичної політики, реалізації курсу на декарбонізацію. Зміна клімату загрожує як нецивільній, так і цивільній спроможності, якщо не буде створено нових форм інтеграції між військовими та цивільними інститутами.

Кліматична безпека потребує співпраці з державними відомствами, не пов'язаними з обороною, а також з міжнародними організаціями та зацікавленими сторонами громадянського суспільства для вироблення ефективної та узгодженої політики. Це бачення має спонукати національні оборонні організації до координації з міжнародними організаціями, такими як платформа Страта Програми ООН з навколишнього середовища (United Nations Environment Programme's Strata), яка покликана демократизувати екологічну та кліматичну розвідку, надаючи практикам і політикам відкритий доступ до накопиченого банку даних. Страта працює через зіставлення показників навколишнього середовища та клімату, соціально-економічних показників і показників, пов'язаних з конфліктами та кризою, щоб визначити потенційні точки конфлікту.

Для поглиблення військового розуміння складного та нелінійного зв'язку між зміною клімату та воєнним конфліктом, важливо, щоб кліматична розвідка не була відокремлена від ширшої урядової та наукової експертизи. Якомога ширший обмін інформацією та думками сприятиме ефективному використанню ресурсів. Така співпраця створить міцну основу для стратегічного сканування горизонту та картографування ризиків, утворюючи таким чином осереддя адаптації до зміни клімату в армії та в уряді.

Технологічний рівень сучасної російсько-української війни демонструє необхідність залучення цивільних фахівців відповідного профілю з належним рівнем професійних компетентностей. Соціологічна концепція «тотальної обо-

рони» розглядає військово-цивільну оборону як мобілізацію всіх соціальних інститутів в умовах емергенсу для захисту держави. Посилений акцент на інтеграції передбачає ґрунтовний аналіз групової ідентичності та організаційної культури, чинників як сприяння, так і перешкоджання співпраці між групами військових та цивільних. Для міжгрупової динаміки довіри в оборонних організаціях та запобігання негативним стереотипам вкрай важливим є розуміння з боку військових мультиплікативної інтеграції та навичок кожної групи. Налагоджений рівень партнерства між військовими та широким загалом цивільних фахівців має вирішальне значення для обороноздатності, національної стійкості в умовах сучасної російсько-української війни, організаційно-оперативної ефективності військових операцій і, зрештою, результатів завершення бойових дій. З такого погляду, технологічне переоснащення та структурно-організаційні зміни військової діяльності у сфері кліматичної безпеки є одним із соціальних майданчиків для такого партнерства.

Джерела / References

- Barron, E., Sikorsky, E. (2024). *Integrating Climate Change into Professional Military Education: Event Summary*. Swedish Defence University.
- Bellamy, R. (2024). Dialogues on climate change. *Dialogues on Climate Change*, 1(1), 3–6.
- Berdntsson, J., Goldenberg, I., Von Hlatky, S. (2023). *Total Defence Forces in the 21st Century*. Montréal, Kingston: McGill-Queen's University Press.
- Bharadwaj, R., Shakya, C. (Eds.). (2021). *Loss and Damage Case Studies from the Frontline: A Resource to Support Practice and Policy*. IIED. Retrieved from: <https://www.iied.org/20551iied>
- Bringel, B., Svampa, M. (2023). The Decarbonisation Consensus. *Global Dialogue*, 13(3), 29–31.
- Brulle, R.J., Carmich, J.T., Jenkins, J.C. (2012). Shifting public opinion on climate change: An empirical assessment of factors influencing concern over climate change in the U.S. 2002–2010. *Climatic Change*, 114, 169–188.
- Caniglia, B.S., Brulle, R.J., Szasz, A. (2015). Civil society, social movements, and climate change. In: R.E. Dunlap, R.J. Brulle (Eds.), *Climate Change and Society* (pp. 235–268). New York: Oxford University Press.
- Carmin, J., Tierney, K., Chu, E., Hunter, L.M., Roberts, J.T., Shi, L. (2015). Adaptation to climate change. In: R.E. Dunlap, R.E. Brulle (Eds.), *Climate Change and Society* (pp. 164–198). New York: Oxford University Press.
- Carolan, M. (2016). *Society and the Environment: Pragmatic Solutions to Ecological Issues*. Hachette: Avalon Publishing.
- Castañeda Carney, I., Sabater, L., Owren, C., Boyer, A.E., Wen, J. (2020). *Gender-based violence and environment linkages*. IUCN. <https://doi.org/10.2305/IUCN.CH.2020.03.en>
- Climate Security Mechanism. Conceptual Approach*. (2020). New York: UN Environment Program. Retrieved from: https://dppa.un.org/sites/default/files/csm_toolbox-2-conceptual_approach.pdf
- de Klerk, L., Shlapak, M., Gassan-zade, O., Korthuis, A. (2024). *Climate Damage Caused by Russia's War in Ukraine*. 24 February 2022–23. Initiative on GHG accounting of war. Report. Retrieved from: <https://en.ecoaction.org.ua/wp-content/uploads/2024/06/Climate-Damage-Caused-by-War-24-months-EN.pdf>
- Decarbonized Defense: The Need for Clean Military Power in the Age of Climate Change*. (2022). International Military Council on Climate Security. Retrieved from: <https://imccs.org/wp-content/uploads/2022/06/Decarbonized-Defense-World-Climate-and-Security-Report-2022-Vol.-I.pdf>
- Dunlap, R.E. (2013). Climate change skepticism and denial: An introduction. *American Behavioral Scientist*, 57, 691–698.

Dunlap, R.E., Brulle, R.J. (Eds.). (2015). *Climate Change and Society: Sociological Perspectives*. New York: Oxford University Press.

Ehrhardt-Martinez, K., Rudel, T.K., Norgaard, K.M., Broadbent, J. (2015). Mitigating climate change. In: Dunlap, R.E., Brulle, R.J. (Eds.). *Climate Change and Society* (pp. 199–234). New York: Oxford University Press.

Frerks, G. (2016). Who are they? — Encountering international and local civilians in civil-military interaction. In: G. Lucius, S. Rietjens (Eds.), *Effective Civil-Military Interaction in Peace Operations. Theory and Practice* (pp. 29–44). Springer International Publishing AG.

Frerks, G. (2023). Climate security between acts of God and the anthropocene: Lessons from paradigmatic shifts in disaster studies. In: *Climate Security and the Military. Concepts, Strategies and Partnerships* (pp. 39–56). Leiden University Press.

Gevers, A., Imusuya, T., Bukuluki, P. (2019). Why climate change fuels violence against women. *Apolitical*, 9 December. Retrieved from: <https://apolitical.co/solution-articles/en/why-climate-change-fuels-violenceagainst-women>

IPCC. (2023). Summary for policymakers. In: *Climate Change 2023: Synthesis Report. Contribution of Working Groups I, II and III to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change* [Core Writing Team, H. Lee and J. Romero (Eds.)], (pp. 1–34).

Islam, M.S., Kieu, E. (2021). Sociological perspectives on climate change and society: A review. *Climate*, 9, 1–14.

Islam, S., Pei, Y.H., Mangharam, S. (2016). Trans-boundary haze pollution in Southeast Asia: Sustainability through plural environmental governance. *Sustainability*, 8, 1–13.

Jivnani, K.S., Kang, I. (2021). Building smarter military bases for climate resilient communities. *GeoTech Cues*, October. Retrieved from: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/geotech-cues/building-smarter-military-bases-for-climate-resilient-communities/>

Kousser, T., Tranter, B. (2018). The influence of political leaders on climate change attitudes. *Global Environmental Change*, 50, 100–109.

Lucius, G., Rietjens, S. (2016). *Effective Civil-Military Interaction in Peace Operations*. Cham: Springer International Publishing Switzerland.

Mobjörk, M., Gustafsson, M.-T., Sonnsjö, H., Baalen van S., Dellmuth, L. M., Bremberg, N. (2016). *Climate-related security risks. Towards an integrated approach*. SIPRI. Stockholm University.

Nugee, R. (2023). Deep Geothermal and Defence. *The Climate Change & (In)Security Project*. Retrieved from: <https://cciproject.uk/resourcesblog/ozc4dr1xq8qdzfb1175jw81i6z0u1m>

Nugee, R., Selisny, L., Burwell, T., Clack, T. (2023). Defence evolution: Climate intelligence and modern militaries. In: *Climate Security and the Military: Concepts, Strategies and Partnerships* (pp. 57–74). Leiden University Press.

Pastor, M., Morello-Frosch, R. (2018). Gaps matter: Environment, health, and social equity. *Generations: Journal of the American Society on Aging*, 42(2), 28–33.

Popescu, M.M. (2019). Models of communications in a military environment. *Journal of Romanian Literary Studies*. 17, 241–252.

Robinson, M. (2018). *Climate Justice: Hope, Resilience, and the Fight for a Sustainable Future*. London: Bloomsbury Publishing.

Salleh, A. (2010). From metabolic rift to metabolic value: Reflections on environmental sociology and the alternative globalization movement. *Organization & Environment*, 23, 205–219.

Sikorsky, E. (2023). Warning on a warming planet: Integrating climate change into NATO's intelligence programs. In: C. Maternowski (Ed.), *Navigating a Global Crisis: Climate Change and NATO* (pp. 11–15). NATO Association of Canada.

Skillington, T. (2019). *Climate Change and Intergenerational Justice*. New York: Routledge.

Stegnii, O. (2012). *A Sociological Reading of Nature*. [In Ukrainian]. Kyiv: Environmental Education and Information Centre. [=Стегній, О. (2012). *Соціологічне прочитання природи*. Київ: Центр екологічної освіти та інформації.]

Stegnii, O. (2022). Socio-ecological risks of the Russian-Ukrainian war. [In Ukrainian]. In: *Ukrainian Society in the Conditions of War. Year 2022* (pp. 77–87). Kyiv: Institute of Sociology, NASU.

[=Стегній, О. (2022). Соціально-екологічні ризики російсько-української війни. В: *Українське суспільство в умовах війни. Рік 2022* (сс. 77–87). Київ: Інститут соціології НАНУ.]

Stegnii, O. (2023). The ecological context of modern warfare. [In Ukrainian]. In: *Ukrainian society in the conditions of war. Year 2023* (pp. 209–240). Kyiv: Institute of Sociology, NASU. [=Стегній, О. (2023). Екологічний контекст сучасної війни. В: *Українське суспільство в умовах війни. Рік 2023* (сс. 209–240). Київ: Інститут соціології НАНУ.]

Stegnii, O. (2024). Environmental public opinion: methodological principles of research. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 2, 111–136 [=Стегній, О. (2024). Екологічна громадська думка: методологічні засади дослідження. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 111–136.]

Studer, M. (2001). The ICRC and civil-military relations in armed conflict. *International Review of the Red Cross*, 83, 367–392.

Swampa, M., Acosta, A., Viale, E., Bringel, B., Lang, M., Hoetmer, R., Aliaga, C., Buitrago, L. (2023). Green pacts and the geopolitics of ecosocial transits. *Global Dialogue*, 13(1), 19–22.

Swain, A. (2024). *Climate Security*. SAGE Publications Limited.

Van Rensburg, W., Head, B.W. (2017). Climate change scepticism: Reconsidering how to respond to core criticisms of climate science and policy. *Sage Open*, 7(4), 1–11.

Von Lucke, F., Diez, T., Aamodt, S., Ahrens, B. (2021). *The EU and Global Climate Justice: Normative Power Caught in Normative Battles*. London: Routledge.

Wang, X., Lo, K. (2021). Just transition: A conceptual review. *Energy Research & Social Science*, 82. Retrieved from: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S2214629621003832>

Weddig, C. (2022). Climate change denial & scepticism: A review of the literature. *MediaWell*, September 15. Retrieved from: <https://mediawell.ssrc.org/research-reviews/climate-change-denial-skepticism-a-review-of-the-literature/>

Cizreli, B., Ustun, A. (2023). Climate change: the role of sociology. *Eurasian Research Journal*, 5(1), 72–85.

Отримано / Received 12.02.2025

Прийнято до друку після рецензування /

Accepted for publication after review 14.06.2025

Опубліковано / Published 28.08.2025

ОЛЕКСАНДР СТЕГНІЙ

Кліматична безпека і військова діяльність: суб'єкт-об'єктна модель взаємозв'язку

На підставі міждисциплінарного підходу розглядаються соціально-структурні аспекти зміни клімату: соціальні причини та наслідки; соціальні стратегії пом'якшення та адаптації; соціально-політичні актори публічного дискурсу. Окрема увага приділяється причинно-наслідковим зв'язкам застосовно до політичних і безпекових проявів зміни клімату. Виокремлюються два типи ризиків: перший тип є наслідком прямого та непрямого впливу зміни клімату, тоді як другий спричиняється впливом зміни клімату на соціальні наслідки дезадаптації та енергетичного переходу. Аналізується суб'єкт-об'єктна модель взаємозв'язку кліматичної безпеки та організації військової діяльності. Зазначається особливість дилеми постматеріалізму для сфери військової діяльності, а саме протиставлення «екологізм vs боездатність», що істотно ускладнює декарбонізацію збройних сил. Інституційною рефлексією з боку армії на зміну клімату є впровадження змін у системі професійної військової освіти та створення нової структури у військових підрозділах — кліматичної розвідки. Визначається головна перешкода для цивільно-військового співробітництва, яка полягає у відмінностях організаційної культури. Наголошується перспективність використання концепції «тотальної оборони» для оптимізації способів найму та інтеграції цивільного та військового персоналу.

Ключові слова: зміна клімату; кліматична безпека; військова діяльність; метаболічний розрив; кліматична справедливість; екологічний скептицизм; кліматичні ризики безпеки; концепція «тотальної оборони»; декарбонізація; кліматична розвідка

OLEKSANDR STEGNII

Climate security and military activities: subject-object model of relationship

Based on an interdisciplinary approach, the socio-structural aspects of climate change are investigated: social causes and consequences; social strategies for mitigation and adaptation; socio-political actors of public discourse. Particular attention is paid to the causal relationships between political and security manifestations of climate change. Two types of risks are distinguished: the first type is a consequence of the direct and indirect impacts of climate change, while the second one is caused by the impact of climate change on the social manifestations of maladaptation and energy transition. The subject-object model of the relationship between climate security and the organization of military activities is analyzed. The peculiarity of the dilemma of post-materialism for the sphere of military activity is noted, namely the opposition «environmentalism vs combat capability», which significantly complicates the decarbonization of the armed forces. The army's institutional reflection on climate change is the introduction of changes in the system of professional military education and the creation of a new structure in military units — climate intelligence. The main obstacle to civil-military cooperation is identified as the difference in organizational culture. The perspective of using the concept of «total defense» to optimize methods of hiring and integrating civilian and military personnel is emphasized.

Keywords: climate change; climate security; military activity; metabolic break; climate justice; ecological skepticism; climate security risks; conception of “total defense”; decarbonization; climate intelligence

СВІТЛАНА ШЕВЧЕНКО,

кандидат соціологічних наук, старший науковий співробітник відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

SVITLANA SHEVCHENKO,

Candidate of Sciences in Sociology, Senior Research Fellow at the Department of Social Physiology, Institute of Sociology, NAS of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

svetls@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-6369-9096>

Концептуальні виміри дорослості в сучасному соціологічному теоретизуванні

Вступ / контекст

Говорячи про дорослість, соціології важко оминати пастку повсякденного. Як писав ще П. Бергер, категорії, які використовує соціологія у своєму аналізі, є лише уточненням категорій, які використовують люди у повсякденному житті, й тому результати соціологічних досліджень оманливо видаються простими та очевидними — допоки раптом ми не стикаємося із розумінням, яке змушує радикально брати під сумнів усе, що здавалося очевидним (Berger, 1963). І якщо деякі поняття ще сприймаються як суто наукові, то у випадку з етапами життєвого циклу це неможливо, адже кожен на рівні повсякденного досвіду розуміє, що таке «дорослість» і що означає «бути дорослим». Утім, навіть на рівні здорового глузду спроби глибшого розуміння дорослості стикаються з певними труднощами — чи стає людина дорослою автоматично в день настання повноліття; чи є дорослою людина, що відмовляється від створення власної родини; що є важливішим критерієм дорослості — впоратися із наслідками власних помилок чи не допустити їх; чи допустимо для дорослої людини присвячувати весь вільний час віртуальній реальності; чи робить людину дорослою досвід участі у війні та взагалі травматичний досвід тощо.

На практиці, з огляду на об'єкт прикладних досліджень, очевидно, що соціологи вважають дорослими людей віком 18 років і старших, іноді з обмеженням верхньої межі до 65 років, інколи без цього. Часом окремо вирізняють молодь — від 14 (або 16, або 18) і до 30 (або 35) років — залежно від параметрів, які цікавлять замовників дослідження. Українське законодавство визначає «молодь» як

Цитування: Шевченко, С. (2025). Концептуальні виміри дорослості в сучасному соціологічному теоретизуванні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 31–53, <https://doi.org/10.15407/sociology2025.03.031>.

громадян України віком від 14 до 35 років; «неповнолітніх» або «дітей» як громадян віком до 18 років, а повнолітніх, відповідно, як громадян віком 18 років і старших¹. Поняття «дорослий» не є юридичним взагалі, натомість у юридичній площині дорослості відповідає «повноліття». Отже, незважаючи на те, що переважна частина соціологічної рефлексії спрямована саме на дорослих, у соціології досі немає усталеного розуміння, що таке дорослість.

Легкість визначення віку людини (кількість років від народження) створює ілюзію, що цей показник є легко вимірюваним, оскільки ж у соціології не так багато показників, які можна виміряти точно, вік в емпіричних дослідженнях практично завжди використовують як стійку незалежну змінну, при цьому соціальна сконструйованість віку та пов'язаних із віком категорій залишається поза увагою. Наукова проблематизація віку в соціології пов'язана зі змінами, які відбуваються із поняттями «дитинство», «підлітковий вік», «молодість», «дорослість», «старість» тощо. Ці зміни відображають процес соціального конструювання кожної з категорій та динамічність, нестійкість, плинність цих понять за умов викликів сучасності.

Соціальне конструювання вікових категорій — це динамічний та безперервний процес у сучасних суспільствах, який зазвичай характеризується збільшенням вікової диференціації мірою того, як нові вікові категорії стають суспільно визнаними. Так, наприклад, від категорій «діти» та «дорослі» дослідники перейшли до широкого віяла категорій, включно з кількома етапами дитинства, підлітковим віком, юністю, ранньою дорослістю, пізньою дорослістю, «третім віком» тощо.

Натомість недостатньо дослідженим, проте вельми важливими, видаються конструювання саме дорослості та трансформація цього соціального конструкту в сучасних умовах. Досягнення повноліття (18 років) робить людину дорослою в юридичному сенсі, але не обов'язково в соціальному. Традиційні соціальні атрибути дорослості (які ми детальніше розглянемо далі), такі як, приміром, створення родини, вже не можна вважати надійними показниками, адже самотні за власним вибором дорослі — досить поширене явище. Матеріальна незалежність видається більш надійним показником, але на певних етапах життя дорослі люди є матеріально залежними від інших членів родини. Навряд чи може слугувати надійним маркером дорослості набуття професії або вступ до вищого навчального закладу (чи навіть його закінчення). Відповідальність за власне життя або за життя інших — теж категорія досить розмита через свою неоднозначність (тому що відповідальність за себе за спокійних умов — це не те саме, що відповідальність в умовах екстремальних, крім того, неясно, хто є більш відповідальним — людина, яка впоралася із наслідками своїх помилок, чи людина, яка не допустила їх²). Так само складною є категорія жит-

¹ Намагання ввести у правове поле поняття «підліток» не було вдалим — проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реалізації прав підлітків у сфері охорони здоров'я №2684 очікує на розгляд з 2020 року.

² Грубо кажучи, хто є більш відповідальним (та дорослим) — той, хто усвідомив свою алкогольну залежність та виликувався від неї, чи той, хто весь час не допускав надуживання алкоголем?

тевого досвіду як атрибуту дорослості, особливо в умовах науково-технічного прогресу.

Поряд із тим, не забуваймо про те, що західне соціологічне теоретизування другої половини XX століття базувалося (зокрема щодо конструювання дорослості) на ідеї сталого миру, натомість для ситуації повномасштабної війни в центрі Європи багато концепцій стають обмежено придатними (наприклад, сьогодні в українському суспільстві навряд чи хтось назве недостатньо дорослим 18-річного добровольця, тоді як цивільна 20-річна людина цілком може сприйматися як не зовсім доросла). Це не означає, втім, що потрібно відкинути всі наявні напрацювання через війну, радше навпаки, аналіз з урахуванням особливостей суспільства у стані війни дасть змогу збагатити наявні концепції, адже належність українського суспільства до західної траєкторії розвитку (попри пострадянську спадщину та поточні намагання РФ повернути Україну до своєї сфери впливу) є незаперечною.

Виходячи з цього, метою статті є аналіз концептуальних напрацювань західної соціології стосовно дорослості та висновки щодо їхніх евристичних можливостей та обмежень для сучасного суспільства.

У вітчизняній соціології дорослість зазвичай не розглядають окремо, а тільки в контексті життєвого шляху особистості, її життєвої перспективи та самореалізації в соціальному просторі та часі (Сохань, Злобина, Тихонович, 1987). Існує також напрямок вивчення соціальної зрілості молоді, що його розпочала О. Якуба (Якуба, 1983), розуміючи під зрілістю все ж таки радше психологічне поняття цілісного розвитку особистості, хоча вимірюваним соціальним маркером цього стану є соціальна активність. Упродовж останніх років активно вивчають не тільки молодь, а й людей старшого віку (Непийвода, 2010; Кухта, 2019; Шепеленко, 2021), з'являється багато досліджень, присвячених дитинству (Князева, 2013; Саніна, 2023), окремо слід згадати й аналіз проблеми поколінь (Коваліско, Макеєв, 2021), але поза тим проблематика дорослості як такої залишається малодослідженою.

Стан розроблення проблеми

Заклики щодо необхідності теоретичного осмислення дорослості та переходу до неї лунають вже досить довго. Ще понад сорок років тому було проголошено необхідність врахування соціальної складової в аналізі життєвого шляху, адже домінувальне психологічне уявлення про стадії розвитку не враховує складний взаємозв'язок суспільства та особистості, а також складність та різноманітність соціальних середовищ (Dannefer, 1984).

Процеси *переходу до дорослості (transition to adulthood)* у західній соціології вивчають досить активно. У дослідженнях стверджують про важливість рольового підходу до соціологічного розуміння дитинства, юності та дорослості (Hogan & Astone, 1986); описують вплив освіти на перехід до дорослості (Pallas, 1993); демонструють широку палітру європейських та американських досліджень впливу соціальних інститутів на індивіда (Heinz & Marshall, 2003); констатують, зокрема, що ці процеси вивчалися головню на даних західноєвропей-

ських країн, тоді як щодо суспільств центральної та східної Європи є менше надійних даних (Buchmann & Kriesi, 2011); досліджують взаємозв'язки між об'єктивними подіями та суб'єктивним відчуттям набуття дорослості особистістю (Eliason, Mortimer, & Vuolo, 2015); розкривають зв'язок між агентністю та структурою для різних шляхів переходу до дорослості (Schoon & Lyons-Amos, 2016); аналізують зростання соціальної нерівності та викликаних цим проблем переходу молоді до дорослості (Irwin & Nilsen, 2018); із застосуванням змішаних (кількісних та якісних) методів демонструють вирішальну роль роботи у самоприйнятті себе як дорослого (Parola, Donsi, & Parrello 2023) тощо.

Зазначені розвідки не вичерпують широкого діапазону наявних наукових текстів — від вузькоспрямованих авторських досліджень до багаторічних міжнародних проєктів, які базуються на надійній статистиці та лонгітюдних даних стосовно різних країн і залучають широке коло вчених. Дослідження на тему переходу до дорослості (*transition to adulthood*) тривають і вочевидь поглиблюють розуміння сучасного суспільства. При цьому одні дослідники фокусуються радше на нерівності (див., напр.: Pilcher, Williams & Pole, 2003; див. також спецвипуск журналу “Sociological Research Online”), а інші — на індивідуальних відчуттях (див., напр.: Arnett, 2004), хоча, звісно, це дещо грубий поділ.

Натомість саму дорослість у соціології сприймають переважно як щось самоочевидне, що не вимагає спеціального пояснення. Дж. Пілчер (Jane Pilcher) зауважує, що хоча велика частина соціології стосується досвіду та практики саме дорослих, соціологи схильні ставитись до «дорослості» як до чогось, що не потребує спеціального вивчення (Pilcher, 2012). Публікації, які стосуються соціології життєвого шляху, мають тенденцію оминати етап дорослості, зосереджуватися на дитинстві, юності, переході до дорослості, старінні та старості — але не дорослості як такій. Останніми роками стадії «ранньої дорослості» (*early adulthood*) та «додаткової дорослості» (*encore adulthood*) теж є окремим об'єктом соціологічного аналізу. Зокрема, у збірці з досліджень життєвого шляху (Mortimer & Moen, 2016) показано, як структурні зміни впливають на те, що члени нових вікових категорій стикаються із труднощами у знаходженні свого місця та здобутті нормативних вікових ідентичностей. В окремій книзі про *encore adulthood* Ф. Моен (Phyllis Moen) пропонує називати в такий спосіб період між кар'єрою та вихованням дітей, з одного боку, і старістю — з іншого (Moen, 2016). Отже, «дорослість», затиснута між *early adulthood* (яка, на думку дослідників, є чимось окремішнім від підліткового віку та юності) та *encore adulthood* (яка, вочевидь, не дорівнює старості), дедалі більше звучується, так і не маючи соціологічної концептуалізації.

Окремим відгалуженням у дослідженнях дорослості є вивчення її зв'язку з громадянством. Дослідження «Винаходження дорослих: біографічний підхід», проведене Р. Томсон та її колегами (Thomson, 2004), є прикладом того, як аналіз переходу до дорослого життя може сприяти розумінню громадянства. Автори розрізняють відносне та індивідуалізоване розуміння дорослості, а також звертають увагу на більш суб'єктивний підхід до громадянства, коли участь не відкладається на майбутнє (момент досягнення економічної незалежності), а розуміється як така, що конструюється зараз.

Ще одним важливим підходом є біографічний, за якого вивчають зв'язок особистого досвіду та уявлень про дорослість. Норвезька дослідниця А. Нільсен (Nilsen, 2021) у своєму дослідженні трьох поколінь норвезьких сімей вивчає, які обставини викликають певні уявлення про дорослість, аналізуючи, з одного боку, загальні ідеали у сприйнятті, а з іншого — реалії особистого досвіду в міркуваннях про доросле життя, висловлених у біографічних інтерв'ю. Застосовані в аналізі поняття стосунків (relationality) та незалежності (independence) допомагають ухопити зв'язок дорослості зі статтю, поколінням та соціальним класом.

Як бачимо, діапазон тем, пов'язаних із соціологічним вивченням дорослості, досить значний, при цьому єдиним пунктом згоди більшості дослідників є власне усвідомлення недостатньої концептуалізації дорослості. Далі ми пропонуємо розглянути відносно маловідомі у вітчизняному соціологічному дискурсі теоретичні спроби осмислення дорослості та проаналізувати, наскільки вони є релевантними в сучасних умовах.

Зазначимо, що наведені теорії розглядаються в рамках концепції пізнього модерну. Звернення до концепції пізнього модерну, запропонованої в 90-х роках ХХ століття такими авторами, як Е. Гіденс (Giddens, 1991) та У. Бек (Beck, 1992), вважаємо обґрунтованим насамперед тим, що вона дає змогу зберегти аналітичну чіткість в описі соціальних змін, не вдаючись у релятивізм постмодерну чи в поки що надмірну спекулятивність метамодернізму. Саме концепція пізнього модерну допомагає осмислити сучасність як етап радикалізації процесів модернізації, а не їх завершення. Концепція пізнього модерну аналізує модерну раціональність, враховуючи процеси індивідуалізації та рефлексійності, ризиків та невизначеності, трансформації соціальних структур та інституцій тощо. На відміну від постмодерну, який часто робить акцент на фрагментації, іронії та недовірі до метанаративів (Lyotard, 1984), концепція пізнього модерну надає мову для опису структурно зумовлених процесів, таких як зростання невизначеності, зміни в соціальних ролях чи нові конфігурації публічного та приватного, зберігаючи зв'язок із класичною соціологією, але при цьому враховуючи трансформації другої половини ХХ — початку ХХІ століття. Це робить її зручним і методологічно продуктивним інструментом для аналізу сучасного суспільства, зокрема в таких темах, як дорослість, ідентичність, соціальний ризик, освіта та мобільність.

Маркери дорослості

При вивченні дорослості (а також переходу до неї) дослідники часто беруть за основу так звану Велику п'ятірку маркерів дорослості, головню посилаючись на статтю Р. Сетерстена з колегами, в назві якої ці маркери фігурують (Settersten, Ottusch, & Schneider, 2015). Велика п'ятірка містить у собі: (1) закінчення навчання (через значне поширення вищої освіти йдеться переважно саме про це), (2) знаходження роботи, (3) виїзд із батьківського дому, (4) шлюб, (5) народження дитини. Інколи в разі використання «п'ятірки традиційних маркерів дорослості» трапляються посилання на раніший текст (Shanahan, 2000), де М. Шана-

ган робить огляд досліджень щодо зростання варіативності шляхів до дорослості. На його думку, важливим аспектом досліджень є опис шляхів переходу до дорослості та його дедалі більша варіативність. Автор пропонує нові напрямки досліджень цих шляхів, базуючись на взаємодії між агентністю та соціальною структурою. Втім, сам М. Шанаган, аналізуючи «велику п'ятірку», посилається на публікацію Д. Гогана та Н. Астон (Hogan & Astone, 1986), де вперше згадано зазначені показники.

Нам не вдалося знайти більш ранніх посилань на цю сукупність маркерів, і, найімовірніше, саме в цій статті їх було застосовано вперше (див.: Hogan & Astone, 1986: р. 124). Як пишуть самі автори, величезне значення для розуміння процесів переходу до дорослості мають лонгітюдні дані на рівні популяції. Наявність таких даних (Проект “High School and Beyond”¹, вибірка старшокласників, національно репрезентативна для США, декілька хвиль, починаючи з 1980 року), включно з даними про очікуваний вік завершення навчання, роботи, незалежне місце проживання, перший шлюб і батьківство, разом із поведінковими даними стали важливим ресурсом для багатьох досліджень переходу до дорослості.

Наразі в багатьох публікаціях п'ятірку класичних маркерів дорослості згадують як щось самоочевидне й усталене, переважно без посилання на першоджерело (Michoń, 2024; Pustulka, 2022). Ці показники є добре вимірюваними й можуть слугувати базою для подальших досліджень, результати яких часто полягають у тому, що традиційні маркери працюють дедалі гірше й самооцінка стану дорослості дедалі частіше не збігається з тим, що вимірюється показниками щодо навчання, роботи, сімейного стану, батьківства та окремого проживання.

З іншого боку, якщо спиратися суто на фактичні дані (а не суб'єктивні показники самооцінки), не можна заперечити, що зазначені маркери є вельми корисними для опису глобальних тенденцій на рівні країн. Наприклад, звіт групи британських вчених (Berrington, Stone, & Falkingham, 2010) на підставі статистичних та демографічних даних демонструє нове розуміння мінливих обставин життя молоді у Великій Британії (в тому числі роль фемінізації вищої освіти, необхідність враховувати міграцію та збільшення частки мігрантів серед молодого дорослого населення тощо).

Джефрі Арнет та емерджентна дорослість

У середині 90-х років американський психолог Дж. Арнет (Jeffrey Arnett) вдався в питання, чи є дорослими студенти коледжів (Arnett, 1994). Вже у вступі він бере під сумнів, чи справді зміна соціальних ролей (відповідно до згаданих маркерів) означає досягнення статусу дорослого як для суспільства в цілому, так і для окремих осіб, які перебувають у процесі дорослішання.

Результатом його наукових пошуків стало те, що, з огляду на думку студентів, тільки чверть із них вважали себе такими, що досягли дорослості, тоді як дві третини гадали, що досягли дорослості в деяких аспектах, але не в усіх. До-

¹ Див.: <https://nces.ed.gov/surveys/hsb/>

сягнення соціальних показників переходу до дорослості, таких як закінчення освіти, шлюб, батьківство (Hogan & Astone, 1986) вважали необхідним для того, щоб визнавати себе дорослим, менше за 20% досліджуваних Дж. Арнетом студентів. Менш як 30% вважали необхідним критерієм залученість до кар'єрного шляху чи повну зайнятість, водночас більшість вважали важливим атрибутом дорослості можливість забезпечити себе фінансово та виїзд з батьківського дому (Arnett, 1994: p. 222). Три критерії дорослості, з якими погодилися найбільше опитаних студентів, є, по суті, суб'єктивними й такими, що їх важко виміряти, адже вони не мають відображення в конкретних подіях або метриках. Ці три критерії:

- брати відповідальність за наслідки своїх дій (з чим погодилися 92% респондентів),
- приймати рішення на підставі власних переконань та цінностей незалежно від батьків (80%),
- встановлювати стосунки з батьками як рівноправний дорослий (72%),

по суті, є не подіями, а процесами, які можуть розтягнутися на роки.

Для означення років у житті молодшої людини, впродовж яких відбувається досягнення зазначених критеріїв, Дж. Арнет вперше вводить поняття «*емерджентна дорослість*» (*emerging adulthood*). «Емерджентна дорослість — це період між тим часом, коли людина вважає, що вона почала перехід до дорослого життя, і тим, коли вона вважає, що завершила цей перехід. Ця ідея передбачає, що критерії як початку, так і завершення переходу до дорослого життя визначаються індивідуально і суб'єктивно в культурі, яка приділяє велику увагу індивідуалізму та незалежності» (Arnett, 1994: p. 223). Індивідуалізоване поняття дорослості, яка базується на незалежності, автономії та самодостатності, відображає західну індивідуалістичну культуру пізнього модерну. Вочевидь, як зазначає Дж. Арнет, у більшості незахідних культур соціальний статус дорослого визначається не набуттям незалежності, а прийняттям нових соціальних ролей, що, власне, становить набуття нових (взаємо)залежностей, і загалом перехід до дорослого життя має досить чіткі соціальні маркери, а не визначається індивідуально. Наприкінці статті Дж. Арнет закладає підвалини своєї подальшої понад сорокарічної адвокації молодих людей у період їхньої емерджентної дорослості. Так, він зазначає, що «їхній індивідуалізм був обмеженим: дорослі мають право робити те, що вони бажають, але тією мірою, якою це не завдає шкоди іншим або не порушує їхні права. Якщо підсумовувати, більшість студентів не вважають себе ані підлітками, ані повністю дорослими, але залученими до процесів когнітивного, емоційного, поведінкового та рольового розвитку після підліткового віку, який, зрештою, приведе до дорослого життя. Для них дорослий статус переважно означає незалежність і самодостатність, і під час процесу емерджентної дорослості вони поступово прагнуть досягти цих цілей» (Arnett, 1994: p. 223).

Якщо досі йшлося переважно про перехід від молодості до дорослості (Modell, 1989) і дослідники пояснювали різні аспекти цього переходу, зокрема його пролонгованість у другій половині XX століття, то поняття емерджентної дорослості стало вдалою частиною пазла в корпусі досліджень життєвого шля-

ху і почало набувати характеру усталеного знання. Введене Дж. Арнетом поняття набуло популярності з огляду на те, що процеси індивідуалізації, розмиття соціальних критеріїв дорослості та продовження молодості (як на рівні суб'єктивних відчуттів, так і на рівні відкладення шлюбу та батьківства) справді мали місце в суспільствах пізнього модерну. На сьогодні існує Асоціація з досліджень емерджентної дорослості (The Society for the Study of Emerging Adulthood) та науковий міждисциплінарний журнал "Emerging Adulthood", який виходить з весни 2013 року.

У другому виданні книги «Емерджентна дорослість» (Arnett, 2014) автор визначає п'ять головних рис цього періоду:

- пошук ідентичності (identity exploration),
- нестабільність (instability),
- сфокусованість на собі (self-focus),
- відчуття перехідного періоду (feeling in-between),
- оптимізм та відчуття можливостей (possibilities/optimism).

Популярність концепції призвела до того, що з часом це поняття дослідники стали беззаперечно використовувати просто як синонім людей віком від 18 до 25 років (інколи від 18 до 29 років) (див., напр.: Lefkowitz, 2005; Kins & Beyers, 2010; Salvatore, 2018; Wiszejko-Wierzbicka & Kwiatkowska, 2018; Walczak, 2023), що, звісно, є спрощенням.

Критицизм з боку соціологів стосовно концепції емерджентної дорослості базується на тому, що введення в науковий дискурс нової стадії тягне за собою применшення ролі старих структурних детермінант та полярних аспектів досвіду молоді, які не послаблюються, а, навпаки, зростають в умовах пізнього модерну. Як пише британський соціолог Дж. Бінер (John Bynner), «мусимо визнати, що традиційні шляхи до дорослості, з набагато меншою кількістю ознак її емерджентного статусу, все ще дуже поширені» (Bynner, 2005).

Джин Твенге та Ай-покоління (iGeneration)

Перекладаючи наукові дані більш популярною мовою, своє бачення сучасного покоління та особливостей його дорослішання викладає Дж. Твенге (Jean Marie Twenge) у книзі «Ай-покоління: чому сучасні діти виростають менш бунтівними, більш толерантними, менш щасливими та абсолютно не підготованими до дорослості — і що це означає для всіх інших» (Twenge, 2018). Незважаючи на зумисно спрощений стиль викладення, авторка спирається на великі масиви загальнонаціональних соціологічних опитувань у США, починаючи з 60-х років, що дає змогу порівнювати установки молодих людей у різні роки. Покоління сучасних підлітків та молоді (Ай-покоління, на честь айфонів — в оригіналі iGen, орієнтовно 1995–2012 років народження) відрізняє десять головних характеристик (англійською вони всі починаються на I): In No Hurry (неквапливість у дорослішанні або розширення дитинства в підлітковий вік), Internet (інтернет та кількість часу, яку вони проводять у своїх телефонах), In Person No more (заочне спілкування замість особистого), Insecure (невпевненість та зростання проблем у сфері ментального здоров'я), Irreligious (падіння інтересу

до релігії), Insulated but not intrinsic (зацікавленість у безпеці за рахунок падіння громадської залученості), Income insecurity (фінансова незахищеність та нове ставлення до роботи), Indefinite (невизначеність та нові погляди на секс, стосунки та дітей), Inclusive (інклюзивність — прийняття інших, рівність, свобода слова), Independent (незалежність у політичних поглядах).

Поза намаганнями назвати всі головні риси словами на літеру “I”, авторка вдало охоплює характеристики сучасного дорослішання: «На протигагу панівним уявленням про те, що нове покоління виростає швидше за попередні, Ай-джерндери зростають повільніше: 18-річні сьогодні поведуться, як колись 15-річні, а 13-річні — як 10-річні. Підлітки сьогодні фізично більш захищені, ніж будь-коли раніше, однак психічно вони стали більш вразливими» (Twenge, 2018: р. 3). Такі значні зміни авторка пов’язує з розповсюдженням смартфонів та доступу до інтернету у 2010-х роках, що сформувало та визначило головні риси цифрового покоління, які згідно з її аналізом є спільними для всіх груп американської молоді — практично незалежно від статі, доходу, раси та місця проживання. «Всі тренди однозначно підтверджують те, що підлітки дорослішають повільніше (і менше нагадують дорослих). Тільки повільніше зростання пояснює, чому підлітки дедалі частіше не хочуть працювати, керувати автомобілем, залишатися вдома самим, розпоряджатися власними грошима. Ярлики від “краще вихованих” до “нудних” не охоплюють того, що відбувається з цим поколінням: їм просто треба більше часу, аби подорослішати» (Twenge, 2018: р. 42). Повільне дорослішання тісно пов’язане з індивідуалізацією та малим розміром родини — саме в західних суспільствах пізнього модерну підлітки та молоді люди мають можливість дорослішати повільно. Ба більше, це покоління відчуває страх дорослішання і все охочіше погоджується з тим, що дитинство — це кращий період життя, який варто пролонгувати настільки довго, наскільки це можливо. Власне, безпашне життя дитини, оточеної як любов’ю та опікою батьків, так і матеріальними благами, справді на позір видається більш привабливим, ніж життя дорослого, сповнене проблем та обов’язків.

Ще до виходу згадуваної книги на сторінках дебютного номера журналу “Emerging Adulthood” було розміщено полеміку між Дж. Арнетом та Дж. Твенге. У цій полеміці Дж. Арнет захищає молоде покоління та стверджує, що сучасна молодь краще, ніж попередні покоління, ставиться до інших, демонструє меншу егоїстичність у своїх установах, рідше практикує ризиковану поведінку, а отже, «з огляду на всі сприятливі тенденції у ставленні та поведінці молоді за останні 20 років, хоч би що ми робили в нашій соціалізації дітей, ми повинні продовжувати це робити. Очевидно, це працює добре» (Arnett, 2013: р. 8).

Натомість Дж. Твенге підкреслює такі загрозливі тенденції, як зростання рівня тривожності та депресії, зменшення емпатії та турботи про інших серед молодого покоління. Нарцисизм молоді призводить до таких наслідків, як «зростання матеріалізму, схильності до нечесної гри (cheating), зменшення емпатії та уваги до стабільних стосунків, збільшення пластичної хірургії та нереалістичних очікувань, збільшення злочинності» (Twenge, 2013: р. 23). Крім зростання злочинності (яка визначається багатьма іншими чинниками, що не стосуються рис особистості), всі інші наслідки разом із зниженням бажання

молоді залучатися до громадських ініціатив та в цілому намагатися покращувати світ, власне цілком вкладаються у тренд уповільненого дорослішання, який Дж. Твенге описала у згадуваній вище книзі. Так, на нашу думку, саме Дж. Твенге радше має рацію у своїх алармістських текстах щодо молоді та її процесу дорослішання, попри те, що теорія емерджентної дорослості Дж. Арнета є більш поширеною та цитованою.

Джеймс Коте та затримана дорослість

Значно менше відомі праці про дорослість Дж. Коте (James Côté), професора соціології з канадського університету. Його критика теорії Дж. Арнета про емерджентну дорослість міститься у статті «Небезпечний міф про емерджентну дорослість» (Côté, 2014), але, перш ніж розглянути головні критичні аргументи, розглянемо його власну концепцію *затриманої дорослості* (*Arrested Adulthood*), викладену в однойменній книзі 2000 року (Côté, 2000). На відміну від досить поширеної та відомої концепції Дж. Арнета, книга Дж. Коте не привернула належної уваги.

Основні ідеї Дж. Коте полягають ось у чому: дедалі більше людей у західному світі не «дорослішають» у традиційному розумінні цього слова, і соціальні, економічні й технологічні зміни ускладнюють їм перехід до дорослості. Підхід автора можна назвати неомарксистським, адже він виходить з перспективи «макрокритичного реалізму» в поєднанні з психологією розвитку. Дж. Коте виходить з консенсусу про те, що дорослість втратила жорстку прив'язку до структури соціальних ролей і стала значною мірою психологічним феноменом. Деструктуризація життєвого шляху сприяє процесам індивідуалізації, й багато людей намагаються розвинути свій потенціал, торуючи власний життєвий шлях у світі невизначеності. Проте, пише Коте, «є докази того, що велика кількість — можливо, більшість — не скористовуються цим послабленням традиційних обмежень, натомість пасивно дозволяють собою маніпулювати заснованим на прибутках “масовим” структурам, котрі виникли на місці традиційних культурних інституцій. Оскільки ця маніпуляція значною мірою базується на гедонізмі та нарцисизмі, є причини для занепокоєння щодо планування майбутнього, особливо в контексті зміни поколінь» (Côté, 2000: р. 5). На думку Коте, теорії масового суспільства є важливим елементом для розуміння того, яким чином у сучасних західних суспільствах пізнього модерну плутанина ідентичності (*confusion of identity*) ускладнює людям пошук свого місця в дедалі складнішому світі та перешкоджає отриманню вигоди від достатку та технологічного прогресу, що їх приніс розвиток капіталізму.

Посилаючись на праці з різних царин знання, автор зазначає, що «дорослість», яку зараз сприймають як традиційну, власне є історичною аномалією і характеризує головним чином західні суспільства першої половини ХХ століття. Відзначимо, що розвиток соціології в той період також частково призвів до того, що саме наявну на той час в індустріальних суспільствах модель дорослості із певними визначеними подіями (такими, як шлюб, народження дітей тощо), вписаними в досить вузькі вікові рамки, стали сприймати як універсаль-

ну модель життєвого циклу. Натомість, як показують історичні дослідження, до ХХ століття коротка тривалість життя та загалом його більша вразливість унеможлиблювали те, що потім стали розглядати як норму — дитинство та підлітковий вік, юність, дорослість, старість. Але друга половина та особливо кінець ХХ століття принесли звільнення від традиційних соціальних маркерів дорослості та необхідність самостійного вибору життєвого шляху (згадаймо Е. Гіденса з його самоідентичністю як рефлексійним проектом індивіда в процесі індивідуалізації суспільства).

Дж. Коте (цілком у дусі Е. Фрома з його протиставленням «свободи від» та «свободи для», «продуктивних та непродуктивних орієнтацій», зрештою, «мати чи бути») виокремлює *«індивідуалізацію by default»* та *«індивідуалізацію розвитку»*. На одному полюсі «люди можуть дотримуватися життєвого курсу, повністю позбавленого традиційних соціальних маркерів, не докладаючи особливих розумових зусиль. Вони можуть зробити це, просто вибравши кілька “стандартних опцій”, доступних зараз у реструктурованому споживацько-корпоративному суспільстві та масовій культурі пізньої модерності. Я називаю цей тип індивідуалізації індивідуалізацією *by default*, оскільки він передбачає життєвий шлях, продиктований обставинами та безглуздя, із незначною агентністю з боку особи. З іншого боку, люди тепер можуть прокладати життєві шляхи, уґрунтовані на широких обговореннях альтернатив і можливостей, доступних у суспільстві пізнього модерну, з його відсутністю (задушливих) соціальних маркерів і його великою кількістю стимулювальних і звільнювальних можливостей. Я називаю цей тип індивідуалізації індивідуалізацією розвитку, оскільки він містить у собі життєвий шлях безперервного та свідомого зростання» (Côté, 2000: p. 33).

Саме переважання *«індивідуалізації by default»* над *«індивідуалізацією розвитку»*, на думку Дж. Коте, лежить в основі сучасного проблемного переходу до дорослості (застрагання на підлітковому способі конструювання реальності), особистісних проблем у сфері ідентичності та, зрештою, суспільної стагнації. З іншого боку, деякі з нових форм дорослості, уґрунтовані на крайньому індивідуалізмі, позбавлені тягара суспільних зв'язків та зобов'язань, можуть стати викликом та загрозою для громадянського суспільства. «Проблема в тому, що ця форма дорослості трапляється не лише серед осіб, які йдуть шляхом найменшого спротиву, а й серед тих, хто найбільш успішний у споживацько-корпоративному суспільстві й тому приймає важливі рішення для всіх інших» (Côté, 2000: p. 43). Висловлені чверть століття тому занепокоєння вченого сьогодні набули яскравого втілення в особі, наприклад, Ілона Маска, чий вплив на виборчу кампанію в США та, опосередковано, на інші країни непропорційно великий. Загалом справдження алармістських прогнозів Дж. Коте вимагає більш серйозного ставлення, тим паче що когорта сконцентрованих на собі людей у стані перманентної «молодості» вже виховує власних дітей, спричиняючи зростання частки тих, хто сконцентрований виключно на нескінченних пошуках себе безвідносно до загального блага. Зрозуміло, що для пострадянської свідомості, впродовж десятиліть травмованої насаджуваним колективізмом в дусі «Раньше думай о родине, а потом о себе», ці звинувачення капіталізму та побоювання щодо егоїзму та нарцисизму молодих поколінь можуть викликати

спротив через їхню позірну схожість із радянськими гаслами. Проте, на нашу думку, варто відкинути можливе емоційне роздратування та більш серйозно поставитися до спостережень вченого, надто, що його голос звучить значно тихіше, ніж голос того ж Дж. Арнета.

Цікаво, що впродовж певного часу вони працювали разом: у спільному з Дж. Арнетом дослідженні (Schwartz, Côté, & Arnett, 2005) емпірично перевірялися теоретичні припущення про протилежні форми індивідуалізації («індивідуалізації by default» та «індивідуалізації розвитку») та вивчався зв'язок між агентністю та ідентичністю. Результати кластерного аналізу, на думку авторів, підтверджують гіпотезу про те, що процес індивідуалізації можна поділити на дефолтну («індивідуалізації by default») та розвиткову («індивідуалізації розвитку») форми, хоча змінні, за якими відрізнялися дві групи, належать радше до сфери психології: рівень самооцінки, відчуття мети в житті тощо.

Пізніше Дж. Коте виступає із різкою критикою концепції емерджентної дорослості й навіть називає небезпечним її поширення в публічному просторі (Côté, 2014). На думку вченого, існує небезпека в тому, що необґрунтовані положення Дж. Арнета знайшли відгук як серед журналістів, котрі впливають на громадську думку, так і серед політиків, які визначають долю молоді. Поширення концепції емерджентної дорослості на молодь всіх соціальних верств є хибним та небезпечним через те, що «індивідуалістичні пояснення соціальних структурних змін стають прийнятними, а молоді люди вважають, що вони мають відкладати прийняття дорослих ролей, що призводить до особистих проблем, самозвинувачення за невдачі та втрати можливостей» (Côté, 2014). Більше того, поширення такої концепції в публічному просторі нібито виправдовує виключення молоді з ринку праці та відстрочку їхньої фінансової незалежності як природне проходження стадії емерджентної дорослості та як індивідуальний вибір. У результаті не формуються молодіжні політики для підтримки тих, хто цього потребує.

Г. Блатерер та соціологічний підхід

Австралійський соціолог Г. Блатерер (Harry Blatterer) у книзі «Дорослішання за доби невизначеності» (Blatterer, 2009) пропонує спробу саме соціологічного осмислення дорослості, розглядаючи її як соціальну категорію.

На думку автора, в суспільних науках досі домінує психологічний підхід до дорослості, що базується на психології розвитку та уявленні про досягнення на цьому етапі життя стабільності, незалежності, відповідальності, зрілості тощо. Це призводить до того, що «дорослість розглядають як залежну від саморозуміння індивідів або розглядають як переважно психологічний стан. Загалом, ці погляди підкріплюються давнім переконанням, що дорослість є кінець шляху базового психосоціального розвитку та формування ідентичності» (Blatterer, 2009: р. 4). У соціології, на думку автора, психологізоване розуміння дорослості певною мірою спричинює використання такої моделі дорослості як свого роду взірця, відповідність якому використовують для оцінки індивіда — досяг він його чи ні. Разом з тим, оскільки ніхто не заперечуватиме (якщо говорити про

молодь у розвинених країнах) фактів більш пізнього початку самотійного життя, пізнішого віку укладання шлюбів, народження дітей, початку кар'єри тощо, соціологія зосереджується переважно не на дорослості як такій, а на тенденції відтермінування дорослого життя. При цьому розуміння дорослості, пише Г. Блатерер, залишається в цілому невиразним і не часто стає предметом соціологічного аналізу.

Не заперечуючи загалом психологічні підходи, автор вважає за необхідне доповнити розуміння дорослості ширшою соціологічною перспективою, «розглянути модальності соціальної інтеграції в часи розвинутої індивідуалізації та виявити спорідненість між культурою та практиками індивідів» (Blatterer, 2009: p. 5). (Вочевидь, ідеться про західні суспільства, тобто економічно розвинені світські ліберально-демократичні країни, а також заможніші верстви менш розвинених країн та країн, що розвиваються, — за певної умовності такого поділу). Спираючись на теорію соціального визнання А. Гонета (Honneth, 1996), Г. Блатерер концептуалізує дорослість як функцію соціального визнання; іншими словами, дорослі — це ті, кого визнають повноправними членами суспільства у всій повноті взаємодії. Однак, зважаючи на те, що саме традиційна модель дорослості все ще зберігається як ідеал, невідповідність цьому ідеалу призводить до дефіциту визнання (Blatterer, 2007b).

Як наукове, так і повсякденне розуміння дорослості спирається на більш традиційну модель, через що сучасний перехід до дорослості надмірно проблематизується. Г. Блатерер натомість пропонує більш гнучкий, відповідний сучасній епосі невизначеності підхід, згідно з яким критерії визнання дорослості не є статичними. Нові форми дорослості можуть утворюватися на інших, ніж це було притаманно другій половині ХХ століття, засадах та передбачати соціальне визнання в різних соціальних середовищах. В умовах невизначеності критерієм для визнання дорослості стає щось зовсім протилежне фіксації себе у професійній, сімейній та інших нішах, а саме — гнучкість та відкритість до змін. «Перевизначення сучасної дорослості можна розглядати як “боротьбу за визнання” в розумінні Гонета... Це не колективна боротьба самосвідомого класу індивідів, які висувають претензії на визнання. Радше це невисловлені, навіть ненавмисні вимоги, виклики, які випливають із повсякденної залученості до невизначеності сучасної модерності» (Blatterer, 2007b: p. 784).

Отже, фіксуючи той факт, що стандартна модель дорослості, яка постала в розвинених суспільствах після Другої світової війни, хоча й зберігає певну нормативну силу, але фактично втратила свою емпіричну значущість як взірець для дій і практик, австралійський соціолог натомість пропонує вважати новою формою дорослості відповідність практик молодих людей соціальним умовам, в яких вони живуть. Іншими словами, гнучке пристосування до невизначеності та змін має стати кращим критерієм дорослості, ніж норми, сформовані в іншій соціальній системі.

Важливим видається викриття Г. Блатерером двох помилок, характерних для сучасного теоретизування про дорослість. Перша — психологізація сенсу дорослості, тобто покладання занадто великої відповідальності за розбудову власного життєвого шляху на індивідів та ігнорування при цьому системних чин-

ників соціальної структури. Така «сліпота» щодо системних умов з боку індивідів називається «епістемологічною помилкою пізньої модерності». Друга помилка пов'язана з використанням моделі стандартної дорослості як орієнтиру. Цю застарілу модель часто розглядають як взірць, до якого слід прагнути, тоді як реалізація цього типу дорослості часто неможлива, або й небажана. Цю помилку автор називає «нормативне відставання».

У статті про «перевизначення» дорослості Г. Блатерер наголошує, що сучасна дорослість постає як певною мірою контрверсійна — вона водночас може бути структурно винагородженою і дискурсивно недостатньо визнаною (Blatterer, 2007a). Наприклад, короткострокові цілі, слабкі особисті зв'язки та географічну мобільність поцінують та винагороджують на ринку праці, водночас ті самі практики розуміють як відмову від зобов'язань, планування та відповідальності. Таким чином, як пише автор, виникає відчуття, що такі молоді люди живуть двома дорослими життями: одне — всупереч нормативним обмеженням успадкованого стандарту, інше — всередині такого стандарту.

Дорослість в історичній перспективі

Нова колективна праця англійських, американських та канадських соціальних істориків «Дорослість у Британії та Сполучених Штатах від 1350 року до Покоління Z» (Adulthood, 2024) розглядає дорослість у широкій історичній перспективі — від XIV до XXI століття, наголошуючи на тому, що «розуміння дорослості є критично важливим для слушного розуміння динаміки влади» (Adulthood, 2024: p. 3). В 11 розділах книги автори під кутом зору антиколоніального та антиімперіалістичного підходу розглядають особливості сприйняття дорослості у Британії та США, демонструючи, по-перше, що сучасна стурбованість досягненням дорослості не є унікальною, по-друге, що неможливо зрозуміти історію дорослості без розгляду ієрархічних структур відповідних суспільств. Так, американські жінки в XIX столітті проживали своє життя в лімінальному стані між дитинством і дорослістю — вони могли вважатися достатньо дорослими, щоб народжувати та виховувати дітей, і разом з тим легко знову перетворюватися на «дітей», будучи залежними від родини та чоловіка. Як і жінки, члени інших пригноблених та маргіналізованих груп не могли досягти тих стереотипних якостей, які визначали би їх як дорослих. З іншого боку, дорослість, хоч і розглядається як норма чи бажаний стан, якого треба досягти, пов'язана з відповідальністю (принаймні на рівні приписів права), а тому представників молоді пригнічених верств могли частіше трактувати як дорослих у випадку скоєння правопорушень, тоді як до підлітків з привілейованих верств ставилися більш поблажливо — як до ще не дорослих.

Автори критикують панівний підхід до дорослості як до статичного, ідеалізованого стану, звертаючи увагу на те, що навіть сучасні соціологічні концепції (наприклад, широко відома концепція Дж. Арнета, яку ми розглядали вище) фіксують дорослість як рівноважний стан, якого врешті досягають після нестабільного дитинства. Цей підхід, на думку авторів, мало відрізняється від середньовічних та ранньомодерних уявлень про дорослість як вершину життєвого

циклу, навіть якщо словники того часу не містили слова «дорослість», натомість йшлося про «повний» або «довершений» вік.

Загалом, на думку авторів, розглянуті шість століть історії Британії та США доводять, що категорію «дорослість» практично завжди ототожнювали з нормативністю, а отже, пов'язували з панівною расою, привілейованим класом та чоловічою статтю. Висновок, якого доходить у післямові із промовистою назвою «Проти дорослості» одна з авторок, К. Александер (Kristine Alexander), є, на нашу думку, надто радикальним. Послідовний інтерсекційний підхід до віку та імперіалізму стає не тільки науковим, а й політичним висловлюванням, у якому «історизація дорослості має не лише означати демонстрацію несправедливості виключення недорослих із цієї категорії, а й брати під сумнів корисність самої категорії» (Adulthood, 2024: p. 262). Такий підхід, натхненний теоретиками квір, антирасизму та чорного фемінізму, з нашого погляду, заперечує подальшу можливість дослідження дорослості, заздалегідь знімаючи відповідальність з усіх у будь-який спосіб дискримінованих спільнот та проголошуючи будь-які норми «каральними». Безумовно, важливим досягненням збірки є висвітлення того, як розуміння дорослості було й залишається пов'язаним зі структурою нерівності, але прикінцеві висновки нагадують не академічний текст, а політичне гасло, звужуючи можливість подальшої наукової роботи.

Американський історик С. Мінц (Steven Mintz) у своїй книзі «Розквіт життя: історія сучасної дорослості» у більш поміркованому стилі досліджує еволюцію цього поняття в західних суспільствах (Mintz, 2015). Він показує, як змінилося доросле життя від XIX століття до сьогодення, зокрема показуючи, як змінилися очікування щодо роботи, сім'ї та зрілості. Чіткі віхи, які визначали раніше дорослість, поступилися фрагментації життєвого шляху; вища освіта, нестабільність кар'єри та зміна сімейних структур зробили доросле життя менш визначеним і більш індивідуалізованим. Сучасна дорослість є, таким чином, більш гнучкою, але також більш невизначеною та фрагментованою.

Якщо раніше, зазначає автор, дорослий вік вважали вершиною життя, то сьогодні він став сприйматися багатьма як період стресу, докорів сумніння та невдоволеності. Вочевидь, у період набагато більш розмитих та фрагментованих соціальних очікувань для багатьох дорослість стає тягарем, адже визначати свій власний шлях набагато важче, ніж підпорядковуватися культурно встановленим очікуванням щодо нього. Важливою темою книги є також різноманітність дорослих шляхів залежно від класу, статі, етнічної належності, сексуальної ідентичності, раси та історичної епохи.

На завершення передмови автор вдається до емоційно забарвленого пасажу про те, що сучасна дорослість — не для слабких духом: «Що становить основу зрілості — так це воля протистояти нашій реальності з відвертістю та рішучістю, якнайкраще використовувати карти, які роздала доля, і відповідально виконувати зобов'язання, які нам припали. Ця книга прагне позитивно поставитись до дорослості, життєвого етапу, який не для тих, хто легко поступається» (Mintz, 2015). Хоча автор є істориком, його підхід до дорослості є цілком соціологічним: С. Мінц розглядає дорослість саме як соціальний конструкт, змінюваний залежно від історичного та культурного контекстів. Загалом книга запе-

речею універсальність ідеї дорослості, стверджуючи, що сучасне суспільство змінило уявлення про дорослість у такий спосіб, що це приносить індивідам як нові свободи, так і нові виклики.

Дискусійні питання

Соціальне конструювання вікових категорій нерозривно пов'язане з макроструктурними змінами в соціальних інститутах (в освіті, роботі, охороні здоров'я, державній політиці, науці, технологіях тощо), які спонукають до розвитку в новий спосіб організованих соціальних ролей та очікувань для новозумовлених верств населення (Mortimer & Moen, 2016). У соціальному конструюванні вікових категорій бере участь і культура, формуючи уявлення про те, які ролі мають виконувати люди різного віку, які риси характеру втілювати та якими видами діяльності займатися (наприклад, практично унормованим та високо толерованим у сучасних суспільствах є поблажливе ставлення до підлітків, які переживають складний перехідний вік та заслуговують, з точки зору найбільш просунутих верств суспільства, на максимальне розуміння та прийняття разом з усіма своїми примхами та особливостями поведінки). Визнання нових вікових категорій врешті знаходить (або ні) відображення в соціальній політиці держави, яка наділяє певні групи правами та обов'язками, докладає зусиль для безпеки та охорони певних груп тощо. Невідповідність офіційно визнаних та соціокультурно утворюваних груп, їхніх привілеїв та зобов'язань призводить до розвитку соціальної напруженості.

Концепція *емерджентної дорослості (emerging adulthood)*, впроваджена Дж. Арнетом, безперечно, заслуговує на увагу науковців як окремий період життєвого шляху, що часто може бути застосовано для опису стану молодих людей у постпідлітковий період. У суспільствах пізнього модерну справді можна спостерігати ситуацію, за якої критерії дорослості, з погляду молоді, стають дедалі суб'єктивнішими та практично невимірюваними (відповідальність, незалежність від батьків, рівноправні стосунки з батьками), адже це не події, а процеси. Характеристики цього періоду, такі як пошук ідентичності, нестабільність, сфокусованість на собі, відчуття перехідного періоду та відчуття можливостей, вочевидь, притаманні багатьом молодим людям, але відображають не іманентні риси періоду від 18 до 25 (чи 29) років, а соціокультурні особливості суспільства пізнього модерну, які зазначав ще Е. Гіденс у своїй класичній праці «Модерн та самоідентичність» (Giddens, 1991). Некритичне сприйняття цієї концепції та автоматичне ототожнення вікової групи 18–25 років (або 18–29, або будь-якої іншої) з емерджентною дорослістю¹ не є виправданим і показує радше недостатньо обдумане запозичення модних наукових трендів. На нашу думку, сьогодні поширеність концепту *emerging adulthood* у західних психологічних та соціологічних дослідженнях є занадто великою, що може стати на заваді впровадженню інших підходів, більш релевантних для аналізу сучасних

¹ У працях вітчизняних психологів інколи вживають термін «дорослість, що формується», «початкова дорослість» тощо. Серед українських соціологів уживання цієї концепції нам не траплялося.

суспільств. Також вважаємо важливим погодитися з критичними зауваженнями соціологів щодо концепції емерджентної дорослості, які вказують на недооцінку впливу структурних чинників та контрастних аспектів досвіду молоді, які в умовах пізнього модерну не лише не зменшуються, а навпаки — посилюються.

Згадувані дослідження Дж. Твенге, хоча й базуються переважно на американських даних, вдало вхоплюють важливі характеристики сучасної молоді, її страх дорослішання та загальне зменшення тих практик, які асоціюються з дорослістю. Алармістський тон її книг та статей, у яких акцентується увага до зміни соціальних установок молоді (зменшення довіри до інших людей та довіри до соціальних інституцій) та психологічних змін (зростання тривожності, депресії, проблем із ментальним здоров'ям в цілому), загалом видається виправданим, а методологія досліджень може бути застосована не тільки до американського суспільства. Полеміка з Дж. Арнетом, про яку йшлося вище, на нашу думку, має світоглядний характер і не може бути розв'язана в рамках наукового підходу, позаяк Дж. Твенге звертається до аналізу загрозливих тенденцій (акцентуючи увагу саме на них), тоді як Дж. Арнет загалом залишається в межах свого надміру популяризованого концепту й не виходить за ці рамки. Водночас, навіть якщо опис поколінь (їхніх суттєвих характеристик), який пропонує Дж. Твенге, не спрямований конкретно на концептуалізацію дорослості (власне, напевно чи такою була мета авторки), все одно, вважаємо, він добре вловлює найважливіші тенденції пізньомодерних суспільств та слугує кращому розумінню викликів сучасності. Зазначимо також, що багато статей Дж. Твенге присвячені психологічним характеристикам різних поколінь (в тому числі станам, пов'язаним із тривожністю, депресією й т.ін.), що посилює їхню доказову базу в аналізі суспільних процесів. При цьому застосування психологічних шкал не заважає таким дослідженням залишатися соціологічними за суттю, навпаки, це додає незалежні змінні (вимірювані за апробованими психологічними методиками), яких часом бракує в соціологічних дослідженнях. У ситуації українського суспільства (воєнного та поствоєнного) залучення психологічних показників до соціологічних досліджень є вкрай актуальним.

Концепція *затриманої дорослості* Дж. Коте є дуже корисною в дослідженні дорослості в сучасному суспільстві. Він виступає із критикою тих умов, які, на його думку, затримують процес дорослішання молодих людей. Соціокультурні чинники, які спричиняються до затримки дорослості, охоплюють як економічну нестабільність, так і індустрію розваг та культуру споживання. І хоча відсутність жорстких соціальних очікувань щодо дорослості теоретично звільняє молодшу людину від передбачених соціальною структурою шляхів, надаючи натомість розмаїтість шансів на втілення власного життєвого проекту, на практиці мало хто має ресурси на втілення «індивідуалізації розвитку», залишаючись приреченим на «індивідуалізацію by default». Попри те, що віра вченого в можливість побудови «справді прогресивного суспільства, в якому всі члени можуть розвивати свій потенціал, незалежно від того, що роблять грошові ринки» (Côté, 2000: р. 7), яка зближує його з гуманістичною традицією (Е. Фром, А. Маслоу), видається, як на сьогодні, утопічною, вважаємо його внесок у концепцію дорослості досить вагомим і вартим уваги. Гуманістичний базис цього

підходу є важливим орієнтиром для соціологічного аналізу та збереження орієнтації на людину та її потреби у світі нових викликів.

Соціологічний підхід Г. Блатерера зосереджується саме на соціальному конструюванні та перекоконструюванні дорослості. На його думку, замість морального засудження молодих людей за недорослішання, потрібно визнати застарілість стандартної, нормативної моделі дорослості, яка відповідала дійсності після Другої світової війни. Він звертає увагу на відставання між нормативними ідеалами дорослості та реальними можливостями їх реалізації для сучасної молоді в часи зростання невизначеності, що видається достатньо актуальним для українського суспільства. Поряд зі справедливою критикою недоліків домінуювальних наративів про дорослість та цікавою спробою перевизначення дорослості, на наш погляд, трактування дорослості здебільшого через пристосування до невизначеності є недостатнім, адже, по-перше, не виключає людей підліткового віку, по-друге, не бере до уваги те, що гнучкість теж має свої межі й поточні успіхи на ринку праці ще не означають відсутності дистресу від нереалізованості в інших царинах життя, по-третє, ця дефініція практично виключає громадянські обов'язки та політичне залучення, що сприяє легкому перетворенню такого індивіда на об'єкт дезінформації та політичної боротьби за несвідомого виборця. Разом із тим, саме підхід Г. Блатерера з усіх розглянутих видається найбільш наближеним до соціологічного конструктивізму і є цілком релевантним для застосування.

Якщо казати про вимірювання дорослості, її атрибути або маркери, то варто зауважити, що, хоча в сучасних розвідках дедалі частіше зазначають, що ці маркери не працюють, на нашу думку, вони все-таки залишаються дуже корисними для компаративних досліджень і завдяки своїй об'єктивності, вимірюваності та наявності надійних статистичних даних можуть слугувати стабільною (хоча й недостатньою) базою для сучасного осмислення дорослості.

Попри традиційне використання психологічних концепцій розвитку особистості в дискусіях про дорослість, доцільним видається застосування історичного підходу. Він дає змогу простежити еволюцію соціальних очікувань щодо дорослості в історичній перспективі (Mintz, 2015) і таким чином зрозуміти, як формується соціальний конструкт дорослості в суспільствах пізнього модерну.

Висновки та напрями подальших досліджень

Тематика соціологічного осмислення дорослості охоплює широкий спектр питань, проте більшість авторів наукових праць сходяться на думці про недостатню концептуальну визначеність цього явища. Наш аналіз підходів до осмислення дорослості дає підстави для таких висновків щодо релевантності цих концепцій.

Спільним тлом досліджень переходу до дорослості (*transition to adulthood*) є факт більш пізнього дорослішання в суспільствах пізнього модерну в контексті змін на ринку праці, поширення вищої освіти та підвищення віку створення сім'ї. Незважаючи на значну кількість праць щодо переходу до дорослості, все ще мало вивченим залишається розуміння розмаїття шляхів всередині дорослості та трансформації атрибутів дорослості відповідно до суспільних змін.

На нашу думку, найбільш релевантними теоретичними орієнтирами для концептуалізації дорослості в суспільстві пізнього модерну є конструктивістський підхід, запропонований у працях Г. Блатерера, аналіз поколінь Дж. Твенге (зокрема їхніх психологічних показників) та концепція затриманої дорослості Дж. Коте з її радикально гуманістичною спрямованістю.

При цьому важливим є звернення як до традиційних маркерів дорослості, так і до історичних праць (або праць із соціальної історії) про розуміння дорослості, що дає змогу простежити зміни соціальних очікувань та зрозуміти процес формування соціального конструкту дорослості в історичній перспективі.

З іншого боку, концепція *emerging adulthood* у західних психологічних та соціологічних дослідженнях посідає сьогодні занадто усталену позицію, що може ускладнити впровадження інших, більш релевантних підходів. Гадаємо, цілком виправданими є критичні зауваження соціологів щодо цієї концепції, що вказують на недооцінку нею впливу структурних чинників та полярних аспектів досвіду молоді.

Поза рамками цієї статті свідомо залишено феномен інфантилізації. У працях про інфантилізацію (Bernardini, 2014; Gottschalk, 2018, 2021; Keij, 2020; Oliver & Belk, 2021) дорослість не є головним предметом вивчення, водночас вона постає в них імпліцитно, як протилежність тим процесам, які описують автори, і під таким кутом зору ці дослідження корисні для концептуалізації дорослості. Попри те, що більшість праць, присвячених інфантилізації, є досить сильно емоційно зарядженими та критично налаштованими до сучасності, адже процес інфантилізації здебільшого видається авторам загрозою для сучасних суспільств, все це має стати предметом спеціального теоретичного аналізу задля ліпшого розуміння сутнісних характеристик процесу дорослішання.

У рамках подальших досліджень важливо спробувати вивчити особливості соціального конструювання дорослості в Україні та інших країнах, приділяючи увагу, зокрема, впливу війни (екстремальних обставин) на особливості цього конструювання. Також важливим бачиться аналіз гендерних аспектів дорослості, встановлення взаємозв'язків між конструюванням дорослості й новими інформаційними технологіями, такими як штучний інтелект, та оцінка впливу інституту освіти на соціальне конструювання дорослості.

Джерела / References

- Alemany Oliver, M. & Belk, R.W. (Eds.). (2021). *Like a child would do: An interdisciplinary approach to childlikeness in past and current societies*. Universitas Press.
- Arnett, J.J. (1994). Are college students adults? Their conceptions of the transition to adulthood. *Journal of Adult Development*, 1, 213–224. <https://doi.org/10.1007/BF02277582>
- Arnett, J.J. (2004). *Emerging adulthood: The winding road from late teens through the twenties*. Oxford University Press.
- Arnett, J.J. (2013). The evidence for generation We and against generation Me. *Emerging Adulthood*, 1(1), 5–10. <https://doi.org/10.1177/2167696812466842>
- Arnett, J.J. (2014). *Emerging adulthood: The winding road from the late teens through the twenties* (2nd ed.). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199929382.001.0001>
- Beck, U. (1992). *Risk Society: Towards a New Modernity*. Sage.

- Berger, P.L. (1963). *Invitation to Sociology: A Humanistic Perspective*. Open Road Media.
- Bernardini, J. (2014). The infantilization of the postmodern adult and the figure of kidult. *Postmodern Openings*, 5(2), 39–55.
- Berrington, A.M., Stone, J., & Falkingham, J. (2010). *How far have transitions to adulthood changed in the last decade? Evidence from the United Kingdom Labour Force Survey*. Retrieved from: <https://www.researchgate.net/>
- Blatterer, H. (2007a). Adulthood: The contemporary redefinition of a social category. *Sociological Research Online*, 12(4), 1–11. <https://doi.org/10.5153/sro.1563>
- Blatterer, H. (2007b). Contemporary adulthood. *Current Sociology*, 55(6), 771–792. <https://doi.org/10.1177/0011392107081985>
- Blatterer, H. (2009). *Coming of age in times of uncertainty*. Berghahn Books.
- Buchmann, M. C. & Kriesi, I. (2011). Transition to adulthood in Europe. *Annual Review of Sociology*, 37(1), 481–503. <https://doi.org/10.1146/annurev-soc-081309-150212>
- Bynner, J. (2005). Rethinking the youth phase of the life-course: The case for emerging adulthood? *Journal of Youth Studies*, 8(4), 367–384. <https://doi.org/10.1080/13676260500431628>
- Cannon, M. & Tisdall, L. (Eds.). (2024). *Adulthood in Britain and the United States from 1350 to Generation Z*. London: University of London Press.
- Côté, J. (2000). *Arrested adulthood: The changing nature of maturity and identity*. New York University Press. <https://doi.org/10.18574/nyu/9780814763995.001.0001>
- Côté, J.E. (2014). The dangerous myth of emerging adulthood: An evidence-based critique of a flawed developmental theory. *Applied Developmental Science*, 18(4), 177–188. <https://doi.org/10.1080/10888691.2014.954451>
- Dannefer, D. (1984). Adult development and social theory: A paradigmatic reappraisal. *American Sociological Review*, 49(1), 100. <https://doi.org/10.2307/2095560>
- Eliason, S.R., Mortimer, J.T., & Vuolo, M. (2015). The transition to adulthood: Life course structures and subjective perceptions. *Social Psychology Quarterly*, 78(3), 205–227. <https://doi.org/10.1177/0190272515582002>
- Giddens, A. (1991). *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Polity Press.
- Gottschalk, S. (2018). *The terminal self: Everyday life in hypermodern times*. Routledge.
- Gottschalk, S. (2021). *The infantilization of Western culture*.
- Heinz, W.R. & Marshall, V.W. (Eds.). (2003). *Social dynamics of the life course: Transitions, institutions, and interrelations*. Transaction Publishers.
- Hogan, D.P. & Astone, N.M. (1986). The transition to adulthood. *Annual Review of Sociology*, 12(1), 109–130. <https://doi.org/10.1146/annurev.so.12.080>
- Honneth, A. (1996). *The Struggle for Recognition: The Moral Grammar of Social Conflicts*. Cambridge: MIT Press.
- Irwin, S. & Nilsen, A. (Eds.). (2018). *Transitions to adulthood through recession: Youth and inequality in a European comparative perspective* (1st ed.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315231686>
- Keij, D. (2021). Immature adults and playing children: On Bernard Stiegler's critique of infantilization. *Studies in Philosophy and Education*, 40(1), 67–80. <https://doi.org/10.1007/s11217-020-09742-9>
- Kins, E. & Beyers, W. (2010). Failure to launch, failure to achieve criteria for adulthood? *Journal of Adolescent Research*, 25(5), 743–777. <https://doi.org/10.1177/0743558410371126>
- Kniazeva, Ye. (2013). Childhood in the context of sociocultural system transformation: problem statement. [In Russian]. *Bulletin of Odessa I.I. Mechnykov National University. Sociology and Political Sciences*, vol. 18, iss. 2(18), part 1, 313–321. [=Князева, Е. (2013). Детство в контексте трансформации социокультурной системы: постановка проблемы. *Вісник ОНУ ім. І.І. Мечникова. Соціологія і політичні науки*, т. 18, вип. 2(18), ч. 1, 313–321.]
- Kovalisko, N., Makeiev, S. (2021). Sociology of the social structure of generation. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 2, 60–74. [=Коваліско, Н., Макеев, С. (2021). Соціологія соціальної структури покоління. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 60–74.]

- Kukhta, M. (2019). *Social potential of older people in contemporary Ukrainian society*. Author's abstract of the dissertation ... Dr. of Sociology. [In Ukrainian]. Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [=Кухта, М. (2019). *Соціальний потенціал людей старшого віку в сучасному українському суспільстві*. Автореф. дис. ... д-ра соціол. наук. Київ: Інститут соціології НАН України.]
- Lefkowitz, E.S. (2005). "Things have gotten better": Developmental changes among emerging adults after the transition to university. *Journal of Adolescent Research*, 20(1), 40–63. <https://doi.org/10.1177/0743558404271236>
- Lyotard, J.-F. (1984). *The postmodern condition*. Manchester University Press.
- Michoń, P. (2024). The precariousness of transition to adulthood and social policy in Poland. In: S. Gatenio Gabel & P. Michoń (Eds.), *Navigating family policies in precarious times*. Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-031-66256-0_6
- Mintz, S. (2015). *The Prime of Life: A History of Modern Adulthood*. Harvard University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctvj2z12>
- Modell, J. (1989). *Into one's own: From youth to adulthood in the United States, 1920–1975*. University of California Press.
- Moen, P. (2016). *Encore adulthood: Boomers on the edge of risk, renewal, and purpose*. Oxford University Press.
- Mortimer, J.T. & Moen, P. (2016). The changing social construction of age and the life course: Precarious identity and enactment of "early" and "encore" stages of adulthood. In: M. Shanahan, J. Mortimer, & M. Kirkpatrick Johnson (Eds.), *Handbook of the life course* (pp. XX–XX). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-20880-0_5
- Nepiyivoda, T. (2010). Social distance between age groups in Ukrainian society. [In Ukrainian]. *Bulletin of the Taras Shevchenko National University of Kyiv*, 1/2, 53–57. [=Непийвода, Т. (2010). Соціальна дистанція між віковими групами в українському суспільстві. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка*, 1/2, 53–57.]
- Nilsen, A. (2021). Independence and relationality in notions of adulthood across generations, gender and social class. *The Sociological Review*, 69(1), 123–138. <https://doi.org/10.1177/0038026120931425>
- Pallas, A.M. (1993). Schooling in the course of human lives: The social context of education and the transition to adulthood in industrial society. *Review of Educational Research*, 63(4), 409. <https://doi.org/10.2307/1170495>
- Parola, A., Donsi, L., & Parrello, S. (2023). "I don't feel like an adult" — Self-perception of delayed transition to adulthood in NEET sample. *Societies*, 13(7), 167. <https://doi.org/10.3390/soc13070167>
- Pilcher, J. (2012). *Where is a sociology of adulthood?* Retrieved from: www.janepilcher.me.uk/2012/02/where-is-a-sociology-of-adulthood
- Pilcher, J., Williams, J., & Pole, C. (2003). Rethinking adulthood: Families, transitions, and social change. *Sociological Research Online*, 8(4), 1–5. <https://doi.org/10.5153/sro.865>
- Pustulka, P. (2022). "Since having a child, I finally feel like an adult": Exploring intersections of contemporary transitions-to-motherhood and transitions-to-adulthood. *Emerging Adulthood*, 11(3), 581–596. <https://doi.org/10.1177/21676968221143814>
- Salvatore, C. (2018). Emerging adulthood: A time of instability, exploration, and change. In: *Sex, crime, drugs, and just plain stupid behaviors* (pp. XX–XX). Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-319-72766-0_3
- Sanina, T. (2023). Institutionalization of the sociology of childhood as a separate field: international experience and Ukraine. [In Ukrainian]. *NaUKMA Research Papers. Sociology*, 6, 16–30. <https://doi.org/10.18523/2617-9067.2023.6.16-30> [=Саніна, Т. (2023). Інституціоналізація соціології дитинства як окремої галузі: міжнародний досвід та Україна. *Наукові записки НаУКМА. Соціологія*, 6, 16–30.]
- Schoon, I. & Lyons-Amos, M. (2016). Diverse pathways in becoming an adult: The role of structure, agency, and context. *Research in Social Stratification and Mobility*, 46, 11–20. <https://doi.org/10.1016/j.rssm.2016.02.008>
- Schwartz, S.J., Côté, J.E., & Arnett, J.J. (2005). Identity and agency in emerging adulthood. *Youth & Society*, 37(2), 201–229. <https://doi.org/10.1177/0044118x05275965>

Settersten, R.A., Ottusch, T.M., & Schneider, B. (2015). Becoming adult: Meanings of markers to adulthood. *Emerging Trends in the Social and Behavioral Sciences*, 1–16. <https://doi.org/10.1002/9781118900772.etrds00>

Shanahan, M.J. (2000). Pathways to adulthood in changing societies: Variability and mechanisms in life course perspective. *Annual Review of Sociology*, 26(1), 667–692. <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.26.1.667>

Shepelenko, I. (2021). Mechanisms for overcoming social exclusion of the elderly. [In Ukrainian]. *Ukrainian Society*, 2(77), 107–123. <https://doi.org/10.15407/socium2021.02.107> [=Шепеленко, І. (2021). Механізми подолання соціальної ексклюзії осіб похилого віку. *Український соціум*, 2(77), 107–123.]

Sokhan', L.V., Zlobina, Ye.G., Tykhonovych, V.A. [et al.]. (1987). *The Life Path of a Personality*. [In Russian]. Naukova Dumka. [=Сохань, Л.В., Злобина, Е.Г., Тихонович, В.А. [и др.]. (1987). *Жизненный путь личности*. Наукова думка.]

Thomson, R., Holland, J., McGrellis, S., Bell, R., Henderson, S., & Sharpe, S. (2004). Inventing adulthoods: A biographical approach to understanding youth citizenship. *The Sociological Review*, 52(2), 218–239. <https://doi.org/10.1111/j.1467-954X.2004.00466.x>

Twenge, J.M. (2013). Overwhelming evidence for generation Me: A reply to Arnett. *Emerging Adulthood*, 1(1), 21–26. <https://doi.org/10.1177/2167696812468112>

Twenge, J.M. (2018). *iGen: Why Today's Super-Connected Kids Are Growing up Less Rebellious, More tolerant, Less happy — and Completely Unprepared for Adulthood and What That Means for the Rest of Us*. New York, NY: Atria.

Walczak, A. (2023). What does it mean to be an adult? Adulthood markers in the perspective of emerging adults. *Emerging Adulthood*, 11(6), 1335–1345. <https://doi.org/10.1177/21676968231194887> [Original work published 2023.]

Wiszejko-Wierzbicka, D., & Kwiatkowska, A. (2018). Wchodzenie w dorosłość. Ogólnopolskie badanie młodych Polaków w wieku 18–29 lat. *Studia Socjologiczne*, 2(229). <https://doi.org/10.24425/122467>

Yakuba, E. (1983). The concept of social activity of the personality. [In Ukrainian]. *Social activity of a specialist: origins and mechanism of formation (sociological analysis)*. Kharkiv: Vyshcha Shkola. [=Якуба, Е. (1983). Поняття соціальної активності особистості. *Соціальна активність фахівця: витоки та механізм формування (соціологічний аналіз)*. Харків: Вища школа.]

Отримано / Received 29.03.2025

Прийнято до друку після рецензування /

Accepted for publication after review 09.06.2025

Опубліковано / Published 28.08.2025

СВІТЛАНА ШЕВЧЕНКО

Концептуальні виміри дорослості в сучасному соціологічному теоретизуванні

Стаття має на меті аналіз концептуальних напрацювань західної соціології з питань дорослості та висновки щодо їхніх евристичних можливостей та обмежень для сучасного суспільства.

У соціології вікові категорії (чи етапи життєвого циклу) розглядають як соціальні конструкції, змінювані під впливом суспільних процесів. Ці категорії, такі як дитинство, молодість чи дорослість, є динамічними та нестійкими, а їх соціальне конструювання відбувається безперервно, особливо пришвидшено в умовах пізнього модерну. Зміна соціальних очікувань щодо дорослості відображає мінливість суспільних норм та інституційних умов, а традиційні маркери дорослості перестають бути релевантними.

Попри давні заклики щодо необхідності теоретичного осмислення дорослості та переходу до неї, її концептуалізація залишається недостатньою. У статті аналізуються сучасні підходи

до соціологічного розуміння дорослості, зокрема концепції, що пояснюють її зміну за умов пізнього модерну.

Окрему увагу приділено концепції «емерджентної дорослості» Дж. Арнета, яка трактує період ранньої молодості як самостійну стадію життєвого шляху. Детально розглянуто концепцію «затриманої дорослості» Дж. Коте та його ідею про два типи індивідуалізації, а також проаналізовано можливість застосування його гуманістичного підходу до розуміння дорослості. У статті викладено аналіз праць Дж. Твенге, яка пов'язує уповільнення дорослішання сучасних поколінь із впливом цифрових технологій та змінами у вихованні, а також аналіз зв'язку соціальних показників із показниками психічного стану. Розглянуто соціологічний підхід Г. Блатерера, який трактує дорослість крізь призму соціального визнання та змін у структурах суспільства, наголошуючи на гнучкості сучасних соціальних ролей і нестабільності дорослої ідентичності.

У підсумку зазначається, що дорослість більше не є чітко визначеним етапом життя, а її концептуальні межі залишаються рухомими. Зроблено висновок про необхідність подальших досліджень, які враховують історичний контекст уявлень про дорослість, інституційні трансформації та економічні реалії, що впливають на можливості набуття дорослого статусу.

Ключові слова: дорослість, емерджентна дорослість, затримана дорослість, індивідуалізація, соціальне конструювання, соціальна структура

SVITLANA SHEVCHENKO

Conceptual dimensions of adulthood in contemporary sociological theorizing

The purpose of the article is to analyze the conceptual developments of Western sociology in the field of adulthood and draw conclusions about their heuristic possibilities and limitations for modern society. In sociology, age categories (or stages of the life cycle) are considered as social constructions that change under the influence of social processes. These categories, such as childhood, youth or adulthood, are dynamic and unstable, and their social construction occurs continuously, especially accelerated in the conditions of late modernity. The change in social expectations regarding adulthood reflects the variability of social norms and institutional conditions, and traditional markers of adulthood cease to be relevant.

Despite long-standing appeals for the need for a theoretical understanding of adulthood and the transition to adulthood, its conceptualization remains insufficient. The article analyzes modern approaches to the sociological understanding of adulthood, in particular, concepts that explain its change in the conditions of late modernity.

Special attention is paid to the concept of «emergent adulthood» by J. Arnett, which considers the period of early youth as an independent stage of the life path. The concept of «arrested adulthood» by J. Côté and his idea of two types of individualization, and the possibility of applying his humanistic approach to understanding adulthood is analyzed. The article analyzes the works of J. Twenge, who connects the slowdown in the maturation of modern generations with the influence of digital technologies and changes in upbringing, and also analyzes the relationship between social indicators and indicators of mental state. The sociological approach of H. Blatterer is considered, which interprets adulthood through the prism of social recognition and changes in the structures of society, emphasizing the flexibility of modern social roles and the instability of adult identity. In conclusion, it is noted that adulthood is no longer a clearly defined stage of life, and its conceptual boundaries remain mobile.

The conclusion is made about the need for further research that considers the historical context of ideas about adulthood, institutional transformations and economic realities that affect the possibilities of acquiring adult status.

Keywords: adulthood, emerging adulthood, arrested adulthood, individualization, social construction, social structure

ЛЮБОВ БЕВЗЕНКО,

доктор соціологічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу соціальної психології, Інститут соціології НАНУ (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

LYUBOV BEVZENKO,

Doctor of Sciences in Sociology, Senior Research Fellow, Leading Research Fellow at the Department of Social Psychology, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

lbevzenko@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-4020-1937>

Соціологія очікуваного майбутнього у вітчизняних реаліях — у пошуку епістемологічного підґрунтя (частина 2)¹

3. Криза, очікуване майбутнє, життєва траєкторія — концептуальна схема в новій епістемології

Усі міркування частини першої цієї розвідки були абстрактними, але саме завдяки запропонованим там концептуальним пропозиціям ми можемо вибудувати логіку розкриття основного питання соціології очікуваного майбутнього — як пов'язані очікування щодо майбутнього з життєвими траєкторіями та агентними діями в напрямку їх реалізації для тих соціальних акторів, які виявилися в обставинах зануреності у масштабну кризу макрорівневого порядку. Для нас це конкретизується в обставинах, які створила для наших громадян війна, що триває вже більш як три роки.

У цій частині статті я спробую на запропонованій епістемологічній платформі побудувати концептуальну схему, в якій будуть поєднуватися ключові поняття соціології очікуваного майбутнього — *соціальні очікування щодо власного майбутнього; життєві стратегії та агентні дії соціального актора; пов'язані з цим очікуванням майбутнім*. Важливим тут буде те, що кожне із цих понять

¹ Роботу виконано в рамках НДР «Соціальні очікування як чинник конструювання взаємодій в умовах суспільної нестабільності». Державний реєстраційний номер 0122U001156. Початок публікації див.: Бевзенко, Л. (2025). Соціологія очікуваного майбутнього у вітчизняних реаліях — у пошуку епістемологічного підґрунтя (частина 1). *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 135–152.

Цитування: Бевзенко, Л. (2025). Соціологія очікуваного майбутнього у вітчизняних реаліях — у пошуку епістемологічного підґрунтя (частина 2). *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 54–76, <https://doi.org/10.15407/sociology2025.03.054>.

(а правильніше говорити — концептів) має бути переосмисленим у світлі перенесення в новий епістемологічний контур. Корекції можуть виявитися досить відчутними саме завдяки адаптації їх до ситуації високої нестабільності макроконтуру соціальності, в якому розглядаються соціальні очікування та агентність у реалізації життєвої траєкторії.

Соціальний порядок, практики взаємодій, розриви рутинізованості. Щоб наблизити оптику розгляду проблеми від абстрактних міркувань, зосереджених більше на макрорівневих подіях, їхній кризовості та відповідних ефектах суспільної динаміки, до нашої конкретної проблеми, ми маємо побачити все це в перспективі окремого соціального актора, що торує свою життєву траєкторію, спрямовану в очікуване власне майбутнє. Де саме зустрічається ця його життєва траєкторія із кризовими макропотрясіннями, в який конкретний спосіб це відбувається?

Першим поняттям, від якого маємо відштовхнутися, буде *поняття соціального порядку*. Йдеться не про те досить поширене розуміння його як соціального устрою, уґрунтованого на позитивних нормах і цінностях. В нашому випадку це не працює. Говорити тут слід лише про соціальний порядок як соціальну впорядкованість та інтегрованість незалежно від того, на якій ціннісній платформі цей порядок утворюється. (Ця платформа може бути далекою від людяності й гуманізму, але суспільство при цьому демонструватиме єдність і впорядкованість, наприклад, саме це ми спостерігаємо у сусідній державі). Такого розуміння соціального порядку вимагає від нас робота в рамках парадигми складності, оскільки це дає змогу логічно виходити на визначення того, що позначається як хаотизація соціального простору (руйнування впорядкованості). А це є ключовим моментом в тих моделях соціальних змін, які породжує зазначена парадигма (Бевзенко, 2018).

Розгорнути таке бачення соціального порядку у відповідний концепт і поєднати при цьому між собою мезо- та макрорівень соціальної реальності нам допоможе таке поняття, як *практики соціальних взаємодій*. Ідеться переважно про те розуміння практик, яке пов'язане зі звичним, повсякденним, повторюваним і рутинізованим. *Соціальний порядок* — це не статика, а процес, що розгортається через повсякденні взаємодії, здійснювані кожним соціальним актором.

Важливим є наступне — ці практики, своєю чергою, мають стабільні моменти й моменти так званого переривання неперервності. Звичка і рутинізованість забезпечують стабільність порядку, переривання цієї рутинізованості вимагає дій, що мають створити можливість виходу на нові стійкі й повторювані практики. В цьому основа внеску кожного актора в певні зміни та корекції соціального порядку. Ці два різні моменти в життєвій траєкторії й розглянемо далі докладніше.

Життєва траєкторія — рух через соціальний простір практик взаємодій. Тут слід зробити важливе зауваження. Хоча наразі я не буду розгортати далі цю думку, це є важливим у тому випадку, якщо постане завдання заглибитись у тему соціального порядку та практик взаємодій. У повному обсязі ми повинні розглядати практики взаємодій як те, що відбувається за лінією людина—люди-

на, а також у взаємодіях між людьми та матеріальним світом, речами, природою, а також між людьми та символічним світом. Тобто *соціальний простір* ми маємо розуміти досить широко, включивши в нього людей і «не-людей» за визначенням Б. Латура. Це важливо, оскільки взаємодії між людьми найчастіше опосередковані речами та символами, які присутні на правах складових у цьому плетиві соціальної тканини і є частиною системної емерджентності. Саме *соціальний простір* і є тим, через що *прокладаються життєві траєкторії*. І тут це відбувається через щоденні соціальні взаємодії в усіх зазначених напрямках.

Життєва траєкторія — рутинізованість та агентність. Далі я виокремлю в цій траєкторії рутинізовані, звичні відтинки траєкторії, які не вимагають особливої відрефлексованості (практики у звичному розумінні), і моменти розриву звичного, коли виникає потреба в рефлексії, усвідомленості та агентності. Як ці відтинки виникають, як залежать від очікувань різного рівня — розглянемо далі.

Габітус як регулятивна система рутинізованої траєкторії, очікування в складі габітусу. Наступним у цьому ланцюжку понять є *поняття габітусу*, яке має допомогти дати відповідь на питання, як саме просувається людина цим соціальним простором на тих відтинках, які було позначено як рутинізовані. Де тут працюють очікування і як саме?

Неправильно було б почати користуватися поняттям габітусу, не сказавши хоча б кілька слів про той великий масив напрацювань, що його стосується. Насправді ця тема, в разі глибокого в неї занурення, вимагала б окремого неперехового дослідження. Звернімося лише до тих моментів, які близько заторкують той контекст, в якому ми будемо користуватися цим поняттям. У літературі це тема співвідношення звичного, габітуального і намірів та цілепокладання. Часто це розвідки практичного характеру, де обговорюють прагматичні моменти — як впливати на звичку, як посилювати раціональність (Gardner, Lally & Rebar, 2020; Venkatesh, Davis & Zhu, 2023; Ouellette & Wood, 1998). Нас цікавить децю інше, бо в фокусі нашої уваги не окремі звички, а вся життєва траєкторія.

У цьому разі під габітусом ми розумітимемо процесуальну систему, де звичне та агентне перебувають у постійній конкуренції та боротьбі за домінування. Габітуальною (рутинізованою) вважатимемо ту поведінку, де звичка бере гору й агентні вкраплення є незначними. Найцікавішими для нас будуть ті моменти, коли габітуальна система виходить із рівноваги, і без суттєвих агентних переналаштувань подальший поведінковий трек унеможливується. Найближчими до такого використання поняття габітусу можна вважати праці, які виходять на ідеї системності (Chen, 2023), міждисциплінарності та евристичного потенціалу поняття габітусу навіть в аналізі економічної поведінки (Collet, 2009). І, звичайно, без посилання на самого Бурдьє тут не обійтися, оскільки ця лінія тягнеться саме від його праць (Bourdieu, 1973; Bourdieu, 1980).

Уточнимо смисл, який надаватимемо поняттю габітусу в нашій концептуальній схемі.

Габітус — це регулятивна система, яка визначає вектор спрямування практик взаємодій, являє собою особливим чином закодовану готовність до певних практик. Це такий собі навігатор руху людини в соціальному просторі взаємо-

дій (люди, речі, символи), що ґрунтується на попередньому досвіді ефективності або неефективності певних дій у здійсненні своєї життєвої траєкторії. Про габітус маємо говорити як про єдине психосоматичне системне утворення, де налаштування на певні практики (габітуальні коди) містяться на *когнітивному, емоційному та практико-соматичному* рівнях. Тобто це знання та установки свідомості, налаштування почуттів та емоційної сфери, а також соматичні, тілесні, неусвідомлені, але теж важливі сигнали тіла та глибинні переживання, що зумовлюють цілісне визначання ситуації, в якій діє соціальний актор. Такий собі трирівневий навігатор рутинізованих складових (відтинків) життєвої траєкторії.

Вказавши на наявність у складі габітусу *когнітивної, емоційної та практичної складових*, ми тим самим визначаємо сфери, де містяться габітуальні коди. Але габітус — це не лише певна структура, а й, перш за все, процес, *процесуальна структура*. Очікування виявляються тією необхідною сполучною ланкою, що зумовлює кожен наступний момент цього процесу, оскільки кожен практичний акт — це рух назустріч очікуваному. Можна стверджувати — габітуально визначені практики взаємодій ґрунтуються на так само габітуально зумовлених, вбудованих у персональну габітуальну систему очікуваннях.

Важливим є момент, коли ці очікування не підтверджуються. Це стає сигналом про необхідність *корекції габітуальних налаштувань*. Це момент переривання неперервності рутинізованих практик. Такі ситуації ми розглянемо далі, поки ж заглибимося ще у структуру та функції очікувань як складової в механізмі здійснення габітуально визначених практик.

Очікування як система. Когнітивні, емоційні, практичні очікування. Пов'язавши соціальні очікування зі структурою і функціонуванням габітусу, ми можемо концептуалізувати їх як складову цього комплексного феномену.

Оскільки у складі габітусу було виокремлено *когнітивну, почуттєву і практичну складові*, то й про очікування майбутнього ми маємо говорити як про такі, що в різних формах представленості локалізуються у цих трьох сферах. На *рівні когнітивному* — це очікування майбутнього у вигляді вербально чи образно поданих картин того, що має статися, в напрямку чого зорієнтовані практики взаємодій. Може йтися про далеке чи близьке майбутнє, але таке, що стосується соціального актора, його життєвої траєкторії. На *рівні емоцій* — це емоційний настрій, який людина переживає, спрямовуючи увагу на це майбутнє, його бажаність або небажаність, радість або страх щодо нього. На *рівні практик* — це те, що практично робить людина у напрямку наближення (за позитивних емоцій) чи віддалення (за негативних) очікуваного майбутнього.

Розум, емоції, тілесність у габітусі та очікуваннях діють у постійній злагодженості, але за постійної зміни *власного домінування*. Іншими словами, *регуляторні сигнали далеко не завжди йдуть від розуму, від усвідомленості до емоцій і до практик*. Все може бути навпаки, коли якісь очікування виникають раптово й вимагають раптової практичної реакції. Тут навіть емоції можуть запізнюватися. (Як приклад — людина щось упустила, й очікування щодо падіння речі першими з'являються на рівні тілесної реакції, емоції, і розуміння приходить опісля).

Очікування як система. Мікро-, мезо-, макроочікування. Щоб далі обговорювати всі складові системи очікувань, яка своєю чергою є складовою габітусу, повернемося знову до нашого основного предмета — життєвої траєкторії соціального актора. В цьому разі — до її рутинізованої складової. Чого стосуються і на що спрямовані очікування в цій системі?

Головним орієнтиром, горизонтом усіх очікувань є той образ генералізованого власного майбутнього, який має актор і на підставі якого формується його життєва траєкторія, життєвий проект. Формати представленості цього проекту можуть бути, як зазначалося вище, різними. Чітко прописаними вербально або існувати у вигляді образних картинок певного змісту — отримаю освіту, створю сім'ю, стану президентом, буду мандрувати, стану священиком чи щось подібне. Але цей загальний життєвий проект підкріплюється низкою очікувань щодо ресурсів його здійснення. Ми поділимо їх на такі складові, як очікування щодо *мікро-, мезо- та макрорівня багатовимірного соціального простору*, в якому пролягає життєва траєкторія в напрямку очікуваного майбутнього. Як це виглядає?

На *мікрорівні* ми маємо певні очікування щодо самого себе, своїх власних життєвих ресурсів на визначеній траєкторії (буду мати здоров'я, буду в нормальному настрої, матиму належні навички, матиму достатньо всього, щоб підтримати та збільшити свої ресурси життєдіяльності). Певною мірою це можна перевести в терміни людського капіталу. І тоді це очікування стосовно того, наскільки цей капітал буде зберігатися, примножуватися чи зменшуватися, наскільки він буде адекватним вимогам індивідуального руху наміченою життєвою траєкторією.

Очікування щодо соціального кола, взаємодій з іншими людьми, які входять до цього кола, є групою очікувань *мезорівня*. Стосовно життєвої траєкторії та поведінкових стратегій це теж можна перевести в терміни соціального капіталу та відповідних ресурсів успішності руху в бажаному напрямку. Звичайно, це можуть бути й очікування негативного емоційного забарвлення, які стосуються можливих антиресурсів.

У кожному разі — як на мікро-, так і на мезорівні — буде працювати весь комплекс очікувань: його когнітивна, емоційна та практична складові.

Особливої нашої уваги вимагають *очікування щодо макрорівня* реальності, через яку проходить життєва траєкторія людини. В термінах капіталу це не заведено описувати, бо це ніби є тим незмінним контуром, в якому працюють дві попередні ресурсні складові. Але саме питання його змінності/незмінності нас і буде в цьому разі цікавити найбільше.

Якщо ми подивимося на умовний формат, в якому соціальних актор уявляє собі те віддалене власне майбутнє, на яке і спрямовується життєва траєкторія, то це може відбуватися приблизно так: отримаю освіту в цій країні, з її умовами, створю родину відповідно до чинного інституту шлюбу, стану президентом саме цієї країни тощо. Тобто, всі складові такого образу неявно зорієнтовані на відносно стабільний макроконтур. Це невідрефлексоване очікування спирається насамперед на те, що всі життєві події відбуватимуться за відносно незмінних суспільних та інституційних параметрів. А що, як буде не так, якщо саме ці очікування радикально не справдяться?

Саме стан макропростору, його зв'язок з життєвою траєкторії нас цікавить найбільше.

Стабільність — нестабільність макрорівня, розрив рутинізованості, агентність. Яким є вплив стану стабільності/нестабільності макропростору на всі названі види очікувань, що в цьому разі відбувається з життєвою траєкторією? Де місце рутинізованого в цій траєкторії, як відбуваються розриви у звичних практиках та яким чином вони долаються? Тут слід вказати на відмінність станів стабільності, відносної нестабільності й суспільної кризи як критичної нестабільності та руйнації соціального порядку. Розглянемо усі ці випадки докладніше.

Що відбувається в цьому разі з габітусом, практиками та життєвими траєкторіями?

Руйнація повсякденних практик взаємодій, агентні періоди життєвої траєкторії. До цього моменту ми фокусувалися на тих відтинках життєвої траєкторії, які позначили як рутинізовані практики, значною мірою габітуально визначені. Габітус як психосоматична система становить свого роду навігатор на цій траєкторії, й очікування різних рівнів, їхня виправданість є для нього індикатором того, що все йде у правильному напрямку. Але що відбувається, коли ці очікування раптом не виправдовуються? Габітус більше не може відповідати за подальший рух у напрямку обраної життєвої мети. Це той момент, коли виникає потреба в агентних діях як іншому способі продовжити рух.

Далі ми розглянемо такі моменти, але у прив'язці до макросистемного стану, його стабільності/нестабільності. Це дасть нам змогу побачити, де працює звична епістемологія методологічного індивідуалізму та раціональної дії, а де є потреба в переході на епістемологічну платформу парадигми складності в поєднанні з критичним реалізмом. Два різні розуміння агентності будуть тут тим ключовим моментом, у якому оприявняться різниці цих епістемологій.

Стабільність, відносна стабільність, системна криза як макроконтур розриву повсякденності. Розглянемо стани системної стабільності/нестабільності з огляду на те, як у них проходять процеси відновлення життєвої траєкторії у випадку розривів рутинізованого, неможливості рухатися нею лише на габітуальній навігації.

1. *Стан високої суспільної стабільності, стабільний соціальний порядок.* Очікування щодо макромайбутнього є сталими, незмінними й такими, що не підлягають перегляду на рівні когнітивному. Є сталий і майже нерухомий образ майбутнього, він ніби сам по собі зрозумілий. На мезорівні спостерігається сталість практик взаємодій, має місце статистично вагомий (в розрізі всього суспільства) збіг очікувань і відповідей на них, що можна позначити як нормативну жорсткість. На мікрорівні — стабільна регуляторна габітуальна система. В цьому разі можемо стверджувати — соціальні очікування найбільшою мірою присутні у практичних проявах, менше зачіпають емоційну сферу і майже не потребують виведення на рівень усвідомленості у вигляді потреби в корекції когнітивних конструктів. Рутинізованість, повторюваність, визначеність не вимагають переходу габітусу-навігатора на суттєву зміну програми. Так само, об-

разно кажучи, можна додати — все йде на автопілоті, в системі очікувань працює тілесно-емоційна складова.

Як приклад суспільного устрою, де це працює, можемо згадати, перш за все, традиційні суспільства. Зразком для наслідування та *очікувань щодо власного майбутнього* там було життя предків, минуле й виявлялося майбутнім, воно не підлягало сумніву та перегляду. Не випадково культурологи говорять про циклічний час у суспільствах такого типу. Звичайно, сучасна неотрадиція вже не настільки стабільна, але вона теж тримається на потужних міфах релігійного й соціального кшталту, що дає змогу зберігати сталим образ віддаленого майбутнього, попри актуальні невиправдані очікування. Просто це уявлене майбутнє відсувається в часі й індивідуальні габітуальні налаштування не зазнають суттєвих трансформацій, агентність не вмикається і когнітивний перегляд не відбувається.

2. *Стан відносної нестабільності*, соціальний порядок є відносно рухливим, але далеким від кризових (біфуркаційних) загроз. У цьому разі макроочікування, в які вписані очікування щодо власного майбутнього, будуть коливатися навколо певної магістральної лінії. Сигнал про невиправданість очікувань щодо макрорівня прийде від рівня практик та емоцій, очікуваний образ власного майбутнього на цьому тлі вимагатиме рефлексійного зупинення рутинізованих практик та агентної дії щодо когнітивної корекції (нового образу макромайбутнього), а також корекції тактичних дій у цьому напрямку. В термінах габітуальної регуляторної системи це означає відповідну поступову зміну в габітуальних налаштуваннях, у схемах повсякденних взаємодій. Образно кажучи, навігатор вже не може рухатися суто на автопілоті, вимагає зупинки й деякого перепрограмування. Загалом же маємо справу з невеликим збоями в цій габітуальній регуляції, які не завжди легко, але можна привести до нової рівноваги. Для цього є принципова можливість — зупинитися, відрефлексувати, усвідомити новий образ макромайбутнього, відкоригувати залежний від нього образ власного майбутнього. Звичайно, в кожному разі ми говоримо про статистично вагому для власне цієї соціальної системи (суспільства) кількість індивідуальних випадків та індивідуальних життєвих траєкторій. Окремі глибокі індивідуальні кризи на тлі деякої макронестабільності тут не розглядаються, хоча, звісно, вони завжди трапляються. Але це залишимо в дисциплінарному полі уваги психологів.

Як приклад суспільств такого типу можна навести більшість країн відносно сталого політико-економічного устрою Заходу. Образ очікуваного макромайбутнього для багатьох членів цих суспільств є достатньо сталим (відносно стала політична система, відносно стала економіка, відносно сталі інституційні правила). Вписуючи у все це власну життєву траєкторію, створюючи образ власного майбутнього, людина розглядає варіанти, пов'язані, найперше, з її власною біографією, вихідними даними для створення цієї траєкторії. Невеликі коливання очікувань щодо макрорівня (деяка зміна економічної ситуації, деякі законодавчі зміни, інституційні реформи тощо) вимагатимуть корекцій траєкторії з виходом на когнітивну складову очікувань, усвідомлених і раціональних агентних дій, але в більшості випадків це саме корекція, а не повне перенала-

штування. Саме такі процеси вивчає західна соціологія майбутнього, практично виносячи за дужки можливість кризової руйнації попереднього суспільного порядку. І тут епістемологія методологічного індивідуалізму та раціонального вибору виглядає цілком адекватною. Але це вже не наша реальність.

3. *Стан кризи*, високої суспільної нестабільності, руйнація соціального порядку тією мірою, що вже не дає підстав говорити про можливість його відновлення. Трапитися це може через екзогенні або ендогенні обставини (революція, війна, катастрофа — техногенна або природна, глибока економічна криза і т. ін.). Тут маємо справу з радикальною руйнацією попередніх практик взаємодій і недієздатністю наявних габітуальних налаштувань для багатьох членів суспільства, що перебуває у кризі. Йдеться про неможливість підтримувати життєдіяльність шляхом дотримання попереднього начерку цих практик, завдяки яким задовольнялися всі потреби. Саме таку ситуацію на рівні повсякдення ми спостерігаємо у нас з моменту початку повномасштабного вторгнення ворога в Україну 2022 року. — зруйновані будинки, зруйновані сім'ї, зруйновані плани на майбутнє. Усе це можна довго і докладно перекладати мовою попередніх повсякденних практик, тих ланцюжків взаємодій, що працювали раніше, та фіксувати їхню майже тотальну нежиттєздатність для великої кількості наших громадян. (Усі потреби — від їжі, житла, тепла, лікування, роботи, освіти до спілкування й т. ін. — вже не можна розв'язувати за рахунок тих звичних практик, що існували до війни).

На мікрорівні це означає руйнацію габітуальної системи регуляції, руйнацію звичних повсякденних очікувань, але, що найважливіше, — руйнацію очікувань щодо макросистемного стану, стану суспільства в усіх його інституційних вимірах. Йдеться вже не про ту невелику варіативність у вигляді коливань навколо мейнстріму, розглядуваних у попередньому випадку. В цьому разі, як показано в концептуальних висновках попередньої частини, варіанти можливого макромайбутнього дуже різняться один від одного аж до радикально протилежних. Приклад нашої ситуації від початку повномасштабної війни саме такий — варіанти коливаються від повної перемоги, часткової перемоги аж до поразки й капітуляції. Імовірність якогось із них то збільшувалася, то зменшувалася. Ба більше — на початку війни варіант повної поразки теж не був повністю виключеним, друга армія світу вторглася в країну, яка була набагато слабшою і до війни зовсім не готовою. І на початок четвертого року цієї війни про капітуляцію України ще продовжують говорити, особливо у зв'язку з дуже неоднозначною позицією США на чолі з Д. Трампом.

Образи та очікування щодо власного майбутнього в ситуації макрокризи. Непередбачуваність макромайбутнього є тут принциповим моментом. Ясно, що має місце габітуальна зупинка, але й вона іншого роду. На рівні габітусу ми теж маємо кризу, коли корекції вимагають не окремі його складові, а вся система в цілому. Зупинитися, увімкнути рефлексійність і раціональність, обрати оптимальний варіант свого нового бажаного майбутнього в рамках такого макроконтурі вже не видається можливим. Бо абсолютно невідомо, в які майбутні макрореалії його треба вписувати. Опора на калькулятивну раціональність в корекції макроочікувань є неефективною. Так моделював це інди-

відуалізм і теорія раціонального вибору. Криза робить цей підхід неможливим. Що ж маємо робити, як зрозуміти та описати те, що в цьому разі відбувається?

Далі маємо показати, що це той момент, коли *перехід до нової епістемології* є важливим і відкриває можливість для нових концептуальних пропозицій у полі соціології майбутнього.

Макрокриза. Варіанти агентної дії у визначенні подальших рухів життєвою траєкторією. В такому разі маємо зосередитися на концепті *агентної дії* й тих корекцій, які він може зазнати. В ситуації макрокризи має місце невинновданість попередніх очікувань на всіх рівнях — від очікувань щодо самого себе, очікувань щодо ефективності попередніх практик взаємодій із соціальним оточенням і аж до образів макромайбутнього, які раніше мало потрапляли у фокус уваги. Це, по суті, трирівнева криза, і люди починають поділятися на різні категорії щодо поведінки в ній. Усі попередні життєві траєкторії тут перериваються, а нові набувають різних обрисів.

Варіант 1. Ігнорування макрорівня, короткі горизонти життєвої траєкторії, обмежена агентність, що стосується рефлексії лише в радіусі сьогодення. На рівні практик маємо такі варіанти: *не виїду в евакуацію, залишуся у своєму зруйнованому житлі, залапую фанерою вікна, візьму паспорт росії (якщо потрапив до окупації), буду жити як жив досі, не помічаючи обстрілів і загроз.* Горизонт очікувань не сягає далі найближчого часу і найближчого оточення. Криза невизначеності соціального макроконтур долається тим, що він просто лишається поза увагою. Стосовно цього є *очікування, що якимось воно владається саме собою і треба пристосуватися (зокрема, габітуально) до того, що маємо зараз.*

Не випадково, що до цієї категорії громадян належать здебільшого люди похилого віку. У них і так очікування щодо власного майбутнього передбачають не дуже віддалений горизонт. Хоча це лише гіпотеза. Особливої уваги вимагає молодь, у якій раніше теж не було сталого образу власного майбутнього — він лише починав формуватися, і цей процес обірвала війна. Багато в чому їхню поведінку може зумовлювати цей страх і невизначеність щодо майбутнього — як свого так і країни.

Варіант 2. Зміна макроконтур на більш стабільний. Люди, належні до другої категорії, вже не залишають поза увагою макросоціальну ситуацію і її вагу для власної життєвої траєкторії. В такому разі агентна дія полягає в усвідомленні непрогнозованості й варіативності майбутнього усієї соціальної системи, і раціональним рішенням є намагання змінити макроконтур у бік стабільної ситуації, наприклад через переміщення в інше місце в соціальному просторі. Тут прикладом можуть бути наші мігранти. Нове габітуальне налаштування утворюється вже в цьому макроконтурі. В новій системі очікування на мікро- та мезорівні будуть іншими, але в рамках нової макростабільності. Проблема повернення/неповернення більшості наших громадян, що рятувалися, виїжджаючи до більш стабільних країн, пов'язана з тим, наскільки на новому місці та чи та людина досягла нової габітуальної стабілізації, наскільки її дії з облаштування, пошуку способів задоволення різних життєвих потреб перетворилися у сталі, габітуально закріплені, рутинізовані практики. Макроконтур знову стає мало-

помітним, він стабільний і в нього поступово вписується відкоригована власна життєва траєкторія. Саме з цієї причини поступово зростає кількість тих, хто висловлює намір залишатися в цих нових місцях перебування. Звичайно, окремі випадки патріотично налаштованих громадян, які мають намір повернутися попри всі відносно хороші умови життя на новому місці, ми тут не розглядаємо. Це радше має стосунок до наступного варіанту.

Варіант 3. Спроба змінити макростір, вивести його на нову стабілізацію, причому в бажаному варіанті. Це особлива категорія членів суспільства, яке перебуває в макрокризовому стані. Вони не вважають, що все якось повернеться чи розв'яжеться саме собою і треба до цього пристосуватися, не намагаються змінити макроконтур на стабільний шляхом переміщення в соціальному просторі, а раптом виходять на *особливий тип агентності*, спрямований на зміну майбутнього свого суспільства. Це за умови усвідомлення його варіативності з контроверсійним діапазоном можливих варіантів. Тут вже немає раціонального розрахунку, він неможливий. Понад те — часто найгірший, на перший погляд, варіант виглядає як найімовірніший (Київ за три дні, велика армія з боку ворога і практична відсутність армії та зброї з нашого). Але ця категорія громадян стає на шлях виборювання малоімовірного, але бажаного для них макромайбутнього¹.

Як це відбувається на рівні життєвої траєкторії? Тут ми не зможемо знайти відповіді без звернення до ідеї особливої детермінації змін одночасно і з боку системи, і з боку агента в ситуації кризи — бачення, пропонованого новою епістемологією.

Система та агентність у ситуації макрокризи. Саме в такий момент системна детермінація соціальних змін починає демонструвати свою потугу. Та системна емерджентність, що утворювалася як наслідок сталості попередніх практик взаємодій, раптово виявляється критично зруйнованою (критично означає — безповоротно, тобто перебуває в точці неповернення). У хаосі розривів соціальної тканини на мезорівні спонтанно утворюються нові ланцюжки взаємодії за нових умов (виїхали в інше місто, почали волонтерити, пішли на фронт, втекли від мобілізації, почали вибудовувати нові корупційні схеми вже за нових умов). Саме так, через спонтанні мезорівневі практики система починає «промальовувати» пунктирні лінії до нової стабільності та емерджентності. Все це відбувається спонтанно, поза попередніми інституційними правилами, завдяки процесам самоорганізації, через які й демонструє свою активність система. Ці процеси спрямовані на самопорятунок системи в якомусь переформатованому вигляді й не мають жодних ціннісних орієнтирів. Одного гарантованого напрямку цього системного руху немає. Все перебуває у стані нестійкої рівноваги, яка постійно змінюється на користь того чи іншого варіанту. Як все відбувається далі?

¹ Тут, як у будь-яких спробах типологізації, маємо говорити про науковий прийом виокремлення «ідеальних типів» за визначенням М. Вебера. Звичайно, реальні життєві випадки можуть бути (і в переважній більшості є) комбінацією названих типів, переходом від одного до іншого впродовж часу, що може становити окремий предмет емпіричних фіксацій.

Тут ми маємо повернутися до тієї схеми рівнів соціальної онтології, що її пропонує критичний реалізм. Про це докладно сказано в першій (метатеоретичній) частині статті. Якщо коротко — ці варіанти початково існують як потенційні можливості на рівні найширшого контуру соціальної онтології — контуру глибинної «реальності». Далі, вже додатково спираючись на концептуальні схеми парадигми складності, можемо стверджувати, що якийсь із цих варіантів має шанс вийти на рівень, так би мовити, «актуального» завдяки деякій незначній події, можливо дії окремого актора чи діям невеликої кількості людей, але таких, за якими підуть інші. «Сніговий ком» нових практик взаємодій, що за цим «підтягнуться», мають шанс повернути весь процес у напрямку одного з можливих варіантів становлення нового впорядкування. Але як саме це відбувається?

Далі виходитимемо з того, що в цьому разі ми маємо справу з особливим родом агентності, яка принципово відрізняється від тієї, що пропонується в рамках індивідуалізму та раціонального вибору. Про що йдеться?

Радіус агентності — соціальний і часовий. Те, про що йдеться теоретично і що ми спостерігаємо в нашій конкретній ситуації, можна описати за допомоги поняття *радіусу агентної дії*. Воно охоплюватиме як соціальний радіус (агентність на рівні індивідуальних змін — агентність рівня макрозмін від міста, країни аж до всього світу), так і часовий (зміни на найближче майбутнє — зміни на великий проміжок часу). Для відносно стабільних суспільних станів агентна дія це, як зазначалося, має радіус біографічного рівня, і життєві стратегії стосуються переважно індивідуальної життєвої траєкторії. Часовий горизонт може бути різним, але він стосується, знову таки, власного життя і власних виборів. У ситуації невизначеності макрорівня з'являються ті, чий радіус соціальної агентності зміщується у бік макрорівневого майбутнього. Інакше кажучи, їхні життєві стратегії стають стратегіями зміни макрорівня соціальної реальності.

Тут для наочності скористаємось наступною метафорою. Аналогом усього суспільства у нас буде, наприклад, великий корабель, на якому перебуває багато різних людей. У всіх свої плани та очікування щодо цієї подорожі, вона планується тривалою, усі внутрішні локації корабля поступово опановуються, включаються в загальні стратегії перебування в цій подорожі. З часом багато що рутинізується і свідомо не відстежується. Щось може іноді ці плани трохи руйнувати — невеликий шторм, дощ, зміни власного самопочуття, пропозиції від інших пасажирів. Але загалом все це на уявне та очікуване майбутнє щодо своєї подорожі мало впливає, корабель іде за визначеним маршрутом, невеликі тимчасові відхилення не руйнують керованість процесу. Радіус агентної дії для акторів, що беруть участь у цій мандрівці, в соціальному плані буде досить обмеженим, індивідуальним або стосуватися найближчого соціального оточення (діти, подружжя, друзі, якщо мандрують групою). Системна ситуація (корабель) є стабільною і навіть мало помітною. Функцію відстежувати цю стабільність покладено на команду. І все йде очікувано й, так би мовити, лінійно. Але раптом щось змінюється, починає різко псуватися погода, налітає великий шторм, корабель хитає. До якогось моменту, образно кажучи, на «Титанику» ще грає оркестр — є сприйняття ситуації як тимчасового відхилення від

попередньої стабільності, і більшість очікує на повернення до неї найближчим часом, хоча, може, з деякими вимушеними корекціями маршруту, що теж піддається виправленню. Перехід на точку біфуркації трапляється стрімко — нестійкість і те, що корабель починає небезпечно хилити у якийсь бік, стає вже усім помітною і наявністю кризи очевидною. Всі попередні практики — від пересування по кораблю до здійснення попередніх планів (відпочинок, обід, вихід на берег у найближчому порту) — виявляються абсолютно неадекватними тому, що склалося на макрорівні.

Що тут відбувається з діями та агентністю? Для когось вона звужується до індивідуального соціального та малого часового радіусів — шукати порятунку для себе, і негайно (здобути рятувальний круг, шлюпку тощо). Для когось соціальний радіус є більшим — рятувати не лише себе, а й близьких. Але при цьому з'являються ті, чий радіус соціальної агентності починає сягати усієї макросистеми — корабля як такого. Будучи до цього простими пересічними пасажирями, вони раптом починають поводитися в несподіваний і незвичний для них самих спосіб — хтось біжить до капітанської рубки на допомогу капітанові (якщо він там ще є), щоб утримати макросистему хоча б у короткому проміжку часу і, можливо, вчасно послати сигнал SOS. А хтось у своїх агентних діях має намір врятувати макроситуацію більш суттєвим чином — він прямує у трюми, щоб знайти, де пробоїна, якщо причина в ній, і спробувати її якось закрити. Можливо, він кличе за собою інших пасажирів, і знаходяться ті, хто на цей заклик відгукується. Очевидно, що агентність макрорадіусу тут є спонтанною, без усвідомлення суті ситуації, про яку й інформації немає. Що сталося і як буде поводитись корабель, мало хто знає. Попри те, ці агенти починають діяти саме в такий спосіб.

Де тут агентність системи, яку символізує корабель з усіма та з усім, що на ньому є? Вона уявнюється в тому, що коли система вийшла з рівноваги, в неї є кілька варіантів майбутнього, в яких відкривається можливість досягти нової стабілізації через нову рівновагу та збалансованість різних сил. Ці варіанти зумовлені всією сукупністю чинників, що діють тут — як властивостями самого корабля та поведінкою пасажирів на кораблі (навіть раптовий перехід усіх на один бік палуби може дати критичний нахил), так і тим, що відбувається навколо (стан моря, вітру тощо). Ці варіанти не були створені кимось з агентів, навіть якщо той свідомо сприяв тому, щоб ввести систему у стан хаосу (наприклад, якось пустив воду до трюмів). Але системна складність не залишає можливості навіть чітко прорахувати варіанти майбутнього, а, тим більш, вирахувати той, що актуалізується. Це справедливо навіть для того, хто свідомо сприяв втраті системної рівноваги. Хоча зрозуміло одне — серед цих варіантів відсутня можливість повернутися до попереднього стану — у трюмах вода, багато що вже зміло за борт, багато пасажирів вже у шлюпках. Серед варіантів нової системної стабільності є як сценарій «лягти на дно», так і можливі формати часткового порятунку. Варіанти, як правило, не лежать на поверхні; прогнозувати, що станеться реально, просто неможливо. А от який з цих сценаріїв реалізується, залежить від малої випадкової події. Це може бути вчасно поданий командою чи окремим пасажиром з великим радіусом агентної дії сигнал SOS, або ж інший

корабель, який пропливав поруч, випадково почув цей сигнал і прийшов на допомогу. Це можуть бути й інші дії тих агентів із присутніх на кораблі, хто зміг якось зупинити катастрофу та спрямувати події до найбільш сприйнятливого варіанту.

Чи можемо ми від цього метафоричного прикладу простягнути смислову ниточку до нашої ситуації? Схоже, що так. Ці варіанти вже було описано вище, тут лише коротко повторимо вже в термінах радіусу агентної дії.

Виокремлені вище різні групи описати за принципом радіусів агентної дії неважко. Хтось своїми діями охоплював лише власне життя й лише на короткий проміжок часу (пасивно, просто прилаштовуючись до того, як усе змінюється саме по собі). Мінімальний соціальних і часовий радіус агентності. Хтось активно змінював життєву траєкторію для себе і близьких, емігруючи в іншу країну або в інше місто всередині країни. Тут уже соціальний радіус стає більшим, часто в нього входять діти, можливо, літні батьки. Початкові стратегії з малим часовим радіусом переростають у довготривалі. Але є й ті, хто відклав чи поставив на паузу власні життєві траєкторії, спрямувавши свою агентність переважно на зміну макроситуації. Тут ми вкотре згадаємо наших волонтерів та добробатів. Пасивно очікувати варіанту майбутнього, який настане після проходження точки біфуркації, вони не стали й пішли виборювати цей варіант самі, продемонструвавши агентність великого соціального і часового радіусу.

Тут може бути доречним питання — а хіба за стабільних часів немає тих, хто своїми діями працює на трансформацію макрорівневого стану того чи іншого суспільства? Хіба президенти, високопосадовці в західних країнах не роблять саме це? Ці тонкощі варто розрізняти. Хоч би якими високими були посади цих людей, це, однак, першою чергою їхня індивідуальна життєва траєкторія, їхня індивідуальна кар'єра та соціальний успіх. І соціальний радіус агентності тут невеликий. Це життєва стратегія, яка виникає не випадково, будується у сталому контурі соціальних можливостей та ресурсів; цьому були підпорядковані більшість поточних практик і взаємодій на шляху, який вів їх до такої соціальної позиції.

Зовсім іншою є агентність великого радіусу, що виникає в моменти кризи. Слово «харизма» тут може дещо прояснити. В такому разі найчастіше людину ніби «викидає» раптово з її звичної життєвої траєкторії стабільних часів на цю активність, іноді за обставин, неочікуваних для самого агента. Образно кажучи — має місце щось на кшталт феномену Жани д'Арк, далеко не завжди такого масштабу, але за соціально-психологічними механізмами подібне до цього. На нашій війні ми бачимо багато тих, хто мав досить успішну кар'єру в дуже далекій від військової справи царині — музикантів, поетів, художників, науковців. Вони добровольцями пішли до лав захисників із перших днів війни. В тому очікуваному макромайбутньому, яке невідчепно змальовував нам ворог, у них вже не було жодних позитивних очікувань щодо власного індивідуального майбутнього. Від агентності малого радіусу (продовжувати власну справу та кар'єру, що було цілком можливо навіть за умов окупації України), вони перейшли до агентності великого радіусу — міняти майбутнє макроконтексту, в якому мають

жити та діяти. Причому платою за це часто стає саме життя. З погляду раціональності це не виглядає оптимальним рішенням, але і спосіб його ухвалення далекий від звичної раціональності.

Така агентність вимагає окремого осмислення, можливо, за допомоги звичних соціологічних понять.

Кризова агентність, відповідність особливій формі ідентичності. Суть такого роду агентності можна передати поняттям *ідентичності* в разі особливої його трактовки. На цю думку мене наштовхнула недавня робота О. Злобіної (Злобіна, 2024). Там показано різницю між приналежністю та ідентичністю, обговорюється зв'язок між ними. Для мене в цьому разі більш робочою виглядає схема, в якій виокремлюються три типи ідентичності. Можна, до прикладу, *вважати* себе громадянином країни (когнітивний рівень, те, що часто охоплюється через прямі запитання в кількісних опитуваннях), *відчувати* приналежність до країни (емоційний рівень), це коли вже є емоційна прив'язка до якогось суспільного цілого. Але може бути ще один рівень ідентичності — через *ототожнення*. Це коли «я і є країна». У нашому вітанні «Слава Україні — героям слава» закодовано саме це ототожнення героїв із великим радіусом агентності та України.

Тут варто не оминати увагою всю *неоднозначність цієї агентності*, що виникає в кризові моменти. Ототожнення, успішна агентна дія такого роду може мати зовсім не обов'язково позитивні наслідки. Все залежатиме від особистих якостей агента. «Є путін — є росія» — це теж варіант ототожнення, і його наслідки ми бачимо. Те, що Трамп ототожнює себе з Америкою, вже теж проглядає досить явно. Небезпечний тренд, але система формує варіанти, які можуть бути далекими за своїми ціннісними характеристиками. А от характеристики агента, який здатен штовхнути її в той чи інший бік, є конче важливими.

Ігрові метафори моделювання соціальних взаємодій — командна гра як особлива модель. У соціології не раз робилися спроби моделювати соціальні взаємодії, звертаючись до метафор різних ігор (таких, як шахи, Го, покер) (DiCicco-Bloom & Gibson, 2010). Але здебільшого такі взаємодії моделюють за допомоги моделей індивідуальних гравців із певними партнерами та пошуку оптимального шляху до персонального виграшу. В нашому разі можна припустити ефективність такого моделювання, але за умови, що йдеться про командну гру, коли для гравця виграшем стає виграш усієї команди. Команду тут можна уявляти як соціальну систему в цілому, і агентність гравця з великим радіусом агентної дії в цьому разі виглядає як дія, спрямована на реалізацію одного з варіантів (найбільш бажаного) виходу системи з кризи, що й буде командним виграшем і цій великій грі.

Нераціональний вибір. Маємо вчергове наголосити ще один важливий і досить неочікуваний методологічний момент. Агентна дія цього типу *не є цілком результатом раціонального вибору*. Часто така стратегія виникає як наслідок *інтуїтивно-емоційного поштовху*, але при цьому присутнє відчуття безумовної правильності такого далеко не раціонального вибору.

Як приклад можна навести численні свідчення багатьох наших волонтерів і добровольців. Вони були на пунктах мобілізації вже в перші години війни. Не

домовляючись, не узгоджуючи, не координуючи свої дії. Без закликів і переконавчих гасел — люди одночасно та без зайвих слів пішли на війну. (Так само як під час майданів кияни, не домовляючись і не узгоджуючи свої дії, починали діяти резонансно, і сотні тисяч прийшли на Майдан попри всі загрози.) Жодних раціонально обґрунтованих очікувань не було не лише щодо закінчення війни, а й навіть щодо подій наступного дня. Тривожні й жахливі повідомлення про жорстокість ворога вже надходили з околиць Києва. Але у людей була тверда впевненість — треба чинити саме так, і «не можу інакше» було чи не найсильнішим аргументом.

Проміжні підсумки 3. Розкриття ефективності запропонованої епістемології у дослідженні поставленої проблеми можна досягти через детальніше вивчення усіх процесів руху соціального актора своєю життєвою траєкторією з акцентом на ситуації макросоціальної кризи.

Для розуміння соціальної кризи, адекватного нашому завданню, доцільно звернутися до поняття соціального порядку, визначеного через наявні в суспільстві повсякденні практики соціальних взаємодій. Важливо включити до цих взаємодій не лише ті, що відбуваються за вектором людина — людина, а й ті, що мають місце у взаємодіях між людьми та речами, людьми та символами. Все це становить соціальний простір, в якому і прокладається життєва траєкторія соціального актора.

Життєву траєкторію слід розглядати як таку, що має рутинізовані відтинки та моменти розриву повсякденності, коли виникає потреба у залученні рефлексивності та агентності. Перехід між ними доречно описувати за допомогою понять габітусу та габітуальної нестабільності або габітуальної кризи.

Своєю чергою, поняття габітусу доцільно розглядати у процесуальному визначенні, вважаючи його певною навігаційною системою, завдяки якій відбувається рух уздовж рутинізованих відтинків життєвої траєкторії. Очікування в такому разі є важливою складовою цієї навігаційної системи, оскільки задають напрямок руху. Підтверджені очікування є сигналом функційної спроможності габітусу, непідтверджені — потреби в зупиненні та переналаштуванні.

Концептуалізація очікувань вимагає більш детального розкриття структури цього феномену. Тут слід виокремлювати три різні форми очікувань. Це когнітивна складова — образ власного майбутнього, а також образ майбутнього всього суспільства; емоційна складова — очікування у вигляді емоційного супроводу цих образів; а також практична складова — практичні рухи у напрямку очікуваного майбутнього (чи уникнення в разі негативних емоцій).

Найважливішим для нас є очікування щодо свого майбутнього, на яке і спрямовується життєва траєкторія. Але в нашому випадку не менш важливими є додаткові, фонові очікування щодо ресурсів здійснення цієї траєкторії. Це очікування щодо себе, своїх можливостей (можна позначити їх як людський капітал), очікування щодо соціального оточення (соціального капіталу) та очікування щодо соціального макроконтур (стану всього суспільства), в якому здійснюється цей життєвий проєкт. Останнє і становить фокус нашої проблеми.

За стабільних часів цей ресурс навіть не фіксується і не помічається. Бо сама по собі стабільність є важливим ресурсом. У момент кризи стає зрозумілим, що за умови руйнації цього контуру все інше руйнується. Незначна руйнація, можливість прогнозувати зміни вимагає від актора включення усвідомлення, агентності у її традиційному розумінні, раціонального опанування зміни та вибору оптимального руху далі. Масштабна криза, відповідно до моделей в рамках запропонованої епістемології, робить непрогнозованими й непередбачуваними подальші зміни формату макропростору. Тут можна очікувати абсолютно протилежних варіантів, що і спостерігаємо ми з початку повномасштабного вторгнення росії у 2022 році. Життєва траєкторія кожного члена суспільства входить у залежність від того, як він розв'язуватиме для себе цю проблему невизначеності макромайбутнього. Тут є кілька варіантів.

1. Просто виключити рівень очікувань щодо віддаленого майбутнього, обмежитися найближчим і покластися на те, як розгортатимуться події, не вчиняючи жодних агентних дій (варіант тих, хто не евакуюється з небезпечних місць, залишається на окупованих територіях, воліє не помічати факту війни тощо).

2. Усвідомити невизначеність макромайбутнього і спробувати її подолати через переміщення в соціальному просторі до тих ареалів, де є відносна стабільність (варіант наших переселенців, мігрантів).

3. Зупинити всі попередні проекти та очікування щодо власного майбутнього, ототожнити його з майбутнім країни (макросистеми) та переключити на цю траєкторію свої практики. Це особливого типу агентність, бо вона не є результатом раціонального вибору. Для останнього потрібне адекватне бачення ситуації і можливість прогнозувати її подальший розвиток. Запропонована епістемологія стверджує — в моменти кризи на рівні глибинної онтології (рівень «реальності» за визначенням прихильників критичного реалізму) проявляється активність системи як емерджентного утворення. Вона формує можливі варіанти, виходячи з наявних мереж взаємодій, що склалися на момент кризи. Який з цих варіантів з «реального» перейде в «актуальне» може вирішити окрема подія або людина своїми діями в момент критичної нерівноваги системи. Агентність цього кризового типу — це намір стати цією подією чи приєднатися до тих, хто має для цього силу і харизму. (Приклади наші волонтери, добробати).

У цьому моменті добре видно, як відбувається перехід від індивідуалізму до реалізму, від покладання на раціональну агентність до агентності іншого типу, яку можна позначити як інтуїтивно-вольову. Хоча це ще вимагає більш детального вивчення і теоретичного опрацювання.

4. Висновки щодо гіпотез і методів можливих емпіричних досліджень

Що дає все сказане для можливих емпіричних досліджень?

Перш за все, допомагає виокремити ті предметні моменти, які не потрапляли до царини дослідницької уваги соціології майбутнього, уґрунтованої на ін-

ших епістемологічних засадах з акцентом на методологічному індивідуалізмі й теорії раціональної дії. Усі нові предметні аспекти пов'язані із ситуацією високої соціальної нестабільності на макрорівні й тим, що в таких випадках відбувається з образами особистого майбутнього, життєвою стратегією та агентними діями зі здійснення її та її корекції.

Ідеться про такі можливі фокуси уваги та гіпотези, які варто перевірити:

1. У ситуації масштабної суспільної кризи, зокрема спричиненої війною, у більшості громадян очікування щодо власного майбутнього, образ майбутнього суттєво змінюються. Існує три варіанти зменшення невизначеності макромайбутнього — звузити горизонт очікувань до найближчих днів (життєва траєкторія обмежена з дуже коротким часовим горизонтом), змінити макроконтур здійснення своєї життєвої траєкторії на більш стабільний (переселення, міграція у більш стабільні регіони, виїзд за межі кризи макрорівня та напрацювання нової життєвої стратегії за цих умов), і третій — поставити на паузу всі проекти, пов'язані з докризовою життєвою стратегією і вийти на нову, метою якої є нова стабільність на макрорівні (усієї країни), причому в бажаному для актора варіанті.

2. Кризові моменти в суспільній історії породжують агентність особливого роду, яка не підпадає під традиційне визначення агентності як усвідомлення ситуації, раціонального аналізу й так само раціонального вибору оптимального рішення щодо стратегії свого життя. Цей тип агентності можна позначити як результат появи особливого типу ідентичності, яку пропонується позначити як ідентичність через тотожність (в нашому разі — з країною, суспільством, що перебуває у кризі війни). В такому випадку має місце ототожнення власної життєвої траєкторії, власного життєвого проекту із траєкторією руху всього суспільства. Це відчуття тотожності є не результатом раціонального вибору (почуття на обирають, як відомо), але глибинним поштовхом, який у рамках обраної епістемології можна позначити як інтуїтивне занурення окремого актора в ті шари соціального, які критичний реалізм позначив як «реальність».

Це все непросто емпірично досліджувати в кількісних опитуваннях, особливо це стосується другого предметного наголосу з наведених вище. У звичайній анкеті важко ухопити це через ті варіанти відповідей, що можуть пропонуватися. Вже сама постановка питання «Як ви вирішили...» схиляє, з огляду на запропоновані гіпотези, на хибних шлях, бо людина просто раціонально обґрунтовуватиме рішення, ухвалені далеко не на раціональному рівні. Тут певною мірою адекватною методикою може бути хіба що глибинне інтерв'ю, наративний аналіз, що дало б респондентові змогу згадати цей момент в усіх деталях, його подієвих та емоційних складових. (Наприклад, пішов допомогти другові волонтеру на пару годин і несподівано для себе зрозумів — моє місце тут, не можу інакше, й залишився там на роки.) Можна гіпотетично припустити, що найяскравіше це проявиться, знову ж таки, в історіях наших волонтерів, добробатів. Як правило, перехід від повсякдення, яке цьому передувало, до початку волонтерської діяльності або долучення до батальйонів добровольців відбувається спонтанно, швидко й безповоротно.

Що ж до більш адекватних і тонких методів дослідження такого роду агентності, то критичний реалізм має тут досить багато напрацювань. У дослідницьких проєктах близьких до психології, це глибоке занурення у феноменологію, тонке відпрацювання такого роду моментів завдяки зверненню до трансцендентальної та феноменологічної психологічних редукцій (Sherman, 2025). Більш наближеними до соціологічної постановки проблем є пропозиції та розробки в галузі змішаних методів (Mixed Methods Research), коли поєднуються кількісні та якісні методики. Ці розробки теж напрацьовано під епістемологічною парасолькою, якщо так можна сказати, критичного реалізму (Mukumbang, 2023).

Висновок

Оскільки вище було зроблено підсумки по кожному з пунктів статті, то загальний висновок стосуватиметься лише головного питання в цій розвідці — на яких епістемологічних засадах може розвиватися лінія соціології очікуваного майбутнього, адекватна ситуації критичного рівня соціальної невизначеності, який ми спостерігаємо в нашій країні під час повномасштабної війни.

Більшість досліджень соціології майбутнього, які проаналізовано в оглядових працях західних соціологів, ґрунтуються на епістемології методологічного індивідуалізму й теорії раціонального вибору. Це означає, що очікуваний образ власного майбутнього є лише власним проєктом, здійснення якого у вигляді життєвої траєкторії відбувається завдяки очікуваним власним ресурсам (людському та освітньому капіталам, за цією термінологією), а також завдяки очікуваним ресурсам, які можна позначити як соціальний капітал (сприяння та підтримка з боку соціального оточення). Очікування щодо стану макросоціального контуру здійснення життєвої траєкторії зводяться до повної або відносної стабільності та прогнозованості цього стану. Припускається, що всі відхилення від попередньої життєвої стратегії можна усвідомлювати й раціонально коригувати завдяки традиційно визначеній агентності як здатності до рефлексійності та раціонального вибору оптимального виходу із ситуації.

У ситуації масштабної макрокризи згадана епістемологія не працює, системна стабільність більше не є ресурсом здійснення життєвого проєкту. В цьому разі як альтернативна епістемологічна база можуть працювати ті методологічні настанови, які дає поєднання основних положень критичного реалізму та парадигми складності. Перший пропонує розглядати соціальну онтологію як таку, що має три рівні — «реальний», «актуальний» та «емпіричний». Парадигма складності показує, як активність системи у кризові моменти створює у площині «реального» кілька варіантів очікуваних сценаріїв макромайбутнього. Навіть теоретично неможливо передбачити, який із них реалізується, тоді як ці сценарії можуть бути принципово несумісними (наприклад, як в нашому випадку, перемога у війні, капітуляція, часткова втрата територій, затяжна війна). Очікування щодо власного майбутнього в цих випадках є залежним від сценарію, який з рівня «реального» переміститься на рівень «актуального». Життєві стратегії докризового періоду кожен соціальний актор в даній ситуації має суттєво коригувати. І тут можна визначити три різні способи такої корекції. Вони сто-

суються саме макрорівня як головного ресурсу і контуру: 1) не помічати цього рівня, обмежитись стратегіями малого горизонту проектування; 2) завдяки традиційній агентності та з усвідомленням непередбачуваності майбутнього в рамках наявних системних реалій обрати варіант зміни макроконтуру, перемістившись туди, де є можливість створювати новий життєвий проєкт у межах очікуваної стабільності на макрорівні; 3) найбільш цікавий та незвичний для попередньої епістемології варіант — поставити на паузу всі власні життєві плани, ототожнити свою життєву траєкторію із траєкторією змін системного рівня. Життєва стратегія в цьому разі полягатиме в намаганні перевести бажаний варіант очікуваних сценаріїв макромайбутнього із площини «реального» у площину «актуального». Це особливий вид агентної дії, який не можна вважати результатом раціонального розрахунку. Наразі немає достатньої поняттєвої бази, щоб це адекватно концептуалізувати. Тема такої агентності вимагає як теоретичного, так і емпіричного доопрацювання. Але запропонована епістемологія дає для цього певні парадигмальні евристики, пропонуючи вбачати в цьому особливий тип ідентичності через ототожнення актора із системним цілим. І тоді майбутнє системи стає і власним майбутнім, стратегія його реалізації зміщується саме в цей бік.

Замість епілогу

Ця стаття писалася досить довго. Коли робота над нею лише починалася, розмова про кризу макрорівня була актуальною більшою мірою для нашої країни. Здавалося, невизначеність майбутнього — це здебільшого про нас. Решта країн світу, хоча й відчувають певні відголоски нашої війни, але для них це не було критично. Потім дедалі більше почали говорити про світову біфуркацію та неминучість встановлення нового світового порядку. З цієї причини мною було зроблено спробу подивитися на це крізь призму парадигми складності та прописати можливі варіанти такого нового світового впорядкування (Бевзенко, 2024). Дедалі більше стає зрозумілим, що життєві стратегії багатьох людей у світі залежатимуть від того, який з цих варіантів глобальної історії врешті реалізується. З обранням Дональда Трампа президентом США, вже з тих подій, що відбулися впродовж перших місяців його перебування на цій посаді, сумнівів не залишилося — світ остаточно входить у дійсно глобальну біфуркаційну кризу. Світовий порядок, який і так значно похитнувся за попередні три роки, перебував в очікуванні виборів в США 2024 року. Були певні сподівання на більшу рішучість цієї потужної країни в намірах зупинити можливість реалізації небезпечного сценарію перемоги архаїки, опори на грубу силу, зневаги до всіх цінностей гуманізму, демократії, свободи, напрацьовуваних століттями. Але, схоже, ці вибори якраз штовхнули світ саме в бік цього варіанту. Цей поштовх не є остаточним, бо знову почала зростати світова хаотизація, й нова точка світової біфуркації вже назріває, в ній і ризики і сподівання. Все сказане вище, з мого погляду, тепер вже набуває вагомості не лише на рівні нашої країни, а й у масштабах всього світу.

Джерела / References

- Archer, M., Bhaskar, R., Collier, A., Lawson, T., & Norrie, A. (2013). *Critical realism: Essential readings*. USA: Routledge.
- Allana, S. & Clark, A. (2018). Applying meta-theory to qualitative and mixed-methods research: A discussion of critical realism and heart failure disease management interventions research. *International Journal of Qualitative Methods*, 17(1), 1–9. <https://doi.org/10.1177/1609406918790042>
- Allen, M. (2017). Narrative Interviewing / Ed. by M. Allen. In: *The SAGE encyclopedia of communication research methods*. SAGE Publications, Inc. <https://doi.org/10.4135/9781483381411>
- Archer, M. (1995). *Realist social theory: The morphogenetic approach*. Cambridge University Press. Retrieved from: http://uberty.org/wp-content/uploads/2015/08/Margaret_S.
- Beckert, J. & Suckert, L. (2020). *The future as a social fact. The analysis of perceptions of the future in sociology*. <https://doi.org/10.1016/j.poetic.2020.101499>
- Bevzenko, L. (2018). Integrative concept of social tension — methodology, conceptual scheme, pragmatics. Part. 1; 2. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 3, 43–74; 4, 73–104. [=Бевзенко, Л. (2018). Інтегративна концепція соціальної напруженості — методологія, концептуальна схема, прагматика. Част. 1; 2. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 43–74; 4, 73–104].
- Bevzenko, L. (2024). War and the new world order: variants of expected scenarios in the context of the complexity paradigm. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 2, 150–178. <https://doi.org/10.15407/sociology2024.02.150> [=Бевзенко, Л. (2024). Війна і новий світовий порядок: варіанти очікуваних сценаріїв у контексті парадигми складності. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 150–178].
- Bhaskar, R. (1975). Forms of realism. *Philosophica*, 15(1), 99–127. Retrieved from: <http://www.philosophica.ugent.be/fulltexts/15-8.pdf>
- Bourdieu, P. (1973). The three forms of theoretical knowledge. *Social Sciences Information*, 12, 53–80.
- Bourdieu, P. (1980). *The Logic of Practice*. Cambridge: Polity.
- Bulle, N. & Di Irio, F. (2023). Methodological individualism and critical realism: Question for Margaret Archer. In: N. Bulle & F. Di Irio (Eds.), *The Palgrave Handbook of Methodological Individualism* (pp. 659–668). Cham: Springer International Publishing.
- Byrne, D. (1998). *Complexity theory and the social sciences: An Introduction*. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203003916>
- Castellani, B. & Gerrits, L. (2024). *The Atlas of Social Complexity*. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing. <https://doi.org/10.4337/9781789909524.00021>
- Ceccoli, V.C. (2004). Finding home in (an)other: Relational chemistry and its psychoanalytic derivations. *Psychoanalytic Dialogues*, 14(3), 337–348.
- Chen, L. (2023). Habitus beyond Bourdieu: in and out of translation studies. *Perspectives: Studies in Translatology*, 1–9.
- Cleveland, J. (1994). *Complexity Theory: Basic Concepts and Application to Systems Thinking*. <http://www.slideshare.net/johncleveland/complexity-theory-basic-concepts>
- Collet, F. (2009). Does habitus matter? A comparative review of Bourdieu's habitus and Simon's bounded rationality with some implications for economic sociology. *Sociological Theory*, 27(4), 419–434.
- DiCicco-Bloom, B. & Gibson, D.R. (2010). More than a game: Sociological theory from the theories of games. *Sociological Theory*, 28(3), 247–271. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9558.2010.01377.x>
- Dobronravova, I.S. (1990). *The Formation of Non-linear Thinking*. [In Russian]. Kyiv: Lybyd. [=Добронравова, И.С. (1990). *Становление нелинейного мышления*. Киев: Лыбидь].
- Fodouop Kouam, A.W. (2025). A systematic literature review of post-positivism and critical realism as epistemological frameworks in educational research. *International Journal of Changes in Education*, February 6. <https://doi.org/10.47852/bonview/IJCE52024338>
- Gardner, B., Lally, P., & Rebar, A.L. (2020). Does habit weaken the relationship between intention and behaviour? Revisiting the habit-intention interaction hypothesis. *Social and Personality Psychology Compass*, 14(8), e12553. <https://doi.org/10.1111/spc3.12553>

- Giddens, A. & Pierson, Ch. (1998). *Conversations with Anthony Giddens Making Sense of Modernity*. Cambridge: Polity.
- Goldberg, S.C. (2018). *To the Best of Our Knowledge: Social Expectations and Epistemic Normativity*. Oxford University Press.
- Grobman, G.M. (2005). Complexity theory: a new way to look at organizational change. *Administration Quarterly*, 29, 3.
- Lee, J. & Kim, Y.K. (2020). Online reviews of restaurants: Expectation-Confirmation Theory. *Journal of Quality Assurance in Hospitality & Tourism*, 21(5), 582–599. <https://doi.org/10.1080/1528008X.2020.1712308>
- Mukumbang, F.C. (2023). Retroductive theorizing: A contribution of critical realism to mixed methods research. *Journal of Mixed Methods Research*, 17(1), 93–114. <https://doi.org/10.1177/15586898211049847>
- Mukumbang, F.C. & van Wyk, B. (2020). Leveraging the photovoice methodology for critical realist theorizing. *International Journal of Qualitative Methods*, 19(1), 1–15. <https://doi.org/10.1177/1609406920958981>
- Ouellette, J.A. & Wood, W. (1998). Habit and intention in everyday life: The multiple processes by which past behavior predicts future behavior. *Psychological Bulletin*, 124(1), 54.
- Porpora, D.V. (2024). Realism and Complexity. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 54, 121–133.
- Reis, H.T., Regan, A., & Lyubomirsky, S. (2022). Interpersonal Chemistry: What Is It, How Does It Emerge, and How Does It Operate? *Perspectives on Psychological Science*, 17(2), 530–558. <https://doi.org/10.1177/1745691621994241>
- Schiller, C.J. (2016). Critical realism in nursing: An emerging approach. *Nursing Philosophy*, 17(2), 88–102. <https://doi.org/10.1111/nup.12107>
- Sherman, G.L. (2025). Integrating phenomenology and critical realism in qualitative research in psychology. *Journal of Theoretical and Philosophical Psychology*. [Advance online publication]. <https://doi.org/10.1037/teo0000315>
- Shulga, M. (2025). Imaginations and expectations in images of the future. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 1, 105–138. [=Шульга, М. (2025). Уяви та очікування в образах майбутнього. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 105–138].
- Suckert, L. (2022). Back to the Future. Sociological Perspectives on Expectations, Aspirations and Imagined Futures. *European Journal of Sociology*, 63(3), 393–428.
- Taleb, N.N. (2007). *The Black Swan: The Impact of the Highly Improbable*. New York: Random House.
- Venkatesh, V., Davis, F. D., & Zhu, Y. (2023). Competing roles of intention and habit in predicting behavior: A comprehensive literature review, synthesis, and longitudinal field study. *International Journal of Information Management*, 71, 1–25. <https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2023.102644>
- Wood, W. & Rünger, D. (2016). Psychology of habit. *Annual Review of Psychology*, 67(1), 289–314.
- Yang, Y. (2021). Critical realism and complexity theory: building a nonconstructivist systems research framework for effective governance analysis. *Systems Research and Behavioral Science*, 38(1), 177–183. <https://doi.org/10.1002/sres.2662>
- Zlobina, O. (2024). Identity versus sense of belonging: New approaches in the study of social self-positioning. [In Ukrainian]. *Ukrainskyi Sotsium*, 4, 35–51. [=Злобіна, О. (2024). Ідентичність проти почуття приналежності: Нові підходи в дослідженні соціального самопозиціонування. *Український соціум*, 4, 35–51].

Отримано / Received 29.03.2025

Прийнято до друку після рецензування /

Accepted for publication after review 22.04.2025

Опубліковано / Published 28.08.2025

ЛЮБОВ БЕВЗЕНКО**Соціологія очікуваного майбутнього у вітчизняних реаліях — у пошуку епістемологічного підґрунтя**

Більшість праць соціології майбутнього, представлених переважно на теренах західної соціології, ґрунтуються на епістемології методологічного індивідуалізму і теорії раціонального вибору. Це означає, що очікуваний образ власного майбутнього є лише власним проектом, здійснення якого у вигляді життєвої траєкторії відбувається завдяки очікуваним власним ресурсам (людському, освітньому капіталі), а також завдяки очікуваним ресурсам, які можна позначити як соціальний капітал. Очікування щодо стану макросоціального контуру здійснення життєвої траєкторії зводяться до його повної або відносної стабільності та прогнозованості. Можливі відхилення від обраної життєвої траєкторії можуть коригуватися завдяки традиційно визначеній агентності як усвідомленому і раціональному вибору оптимального виходу із ситуації. Але ця епістемологія не працює в ситуації масштабної макрокризи, коли системна стабільність більше не є ресурсом здійснення життєвого проекту. В цьому разі як альтернативна епістемологія можуть працювати ті методологічні настанови й інтегративні моделі соціальних змін, які дає поєднання основних положень критичного реалізму і парадигми складності. Перший пропонує розглядати онтологію соціальної реальності як таку, що має три рівні — «реальний», «актуальний» та «емпіричний». Парадигма складності показує, як активність системи у кризові моменти створює на рівні «реального» кілька варіантів можливих сценаріїв макромайбутнього. Очікування щодо власного майбутнього в цих випадках є залежним від сценарію, який з рівня «реального» переміститься на рівень «актуального». Життєві стратегії докризового періоду кожен соціальний актор має в цьому разі коригувати. Виокремлено три різні способи такої корекції, і вони, перш за все, стосуються саме макрорівня як головного ресурсу їх здійснення. Перший — не помічати кризи макрорівня, другий — змінити його шляхом фізичного переміщення у більш стабільні регіони (країни). Третій, найбільш цікавий і незвичний для попередньої епістемології варіант — поставити на паузу всі попередні власні життєві плани, ототожнити свою життєву траєкторію з траєкторією змін системного рівня. Життєва стратегія в цьому разі полягатиме в намаганні перевести бажаний варіант очікуваних сценаріїв макромайбутнього з рівня «реального» на рівень «актуального». Це особливий різновид агентної дії, який не можна вважати результатом раціонального розрахунку. Тема такої агентності вимагає як теоретичного, так і емпіричного доопрацювання, і запропонована епістемологія дає для цього певні парадигмальні евристики.

Ключові слова: соціологія майбутнього, епістемологічний вибір, критичний реалізм, парадигма складності, очікуване майбутнє, життєва стратегія, життєва траєкторія, два типи агентності в умовах макрокризи

LYUBOV BEVZENKO**Sociology of the expected future in domestic realities — in search of an epistemological basis**

Most works on the sociology of the future, presented mainly in the fields of Western sociology, are based on the epistemology of methodological individualism and the theory of rational choice. This means that the expected image of one's own future is only one's own project, the implementation of which in the form of a life trajectory occurs due to one's expected own resources (human, educational capital), as well as due to expected resources that can be designated as social capital. Expectations regarding the state of the macrosocial contour of the implementation of the life trajectory are reduced to its complete or relative stability and predictability. Possible deviations from the chosen life trajectory can be corrected due to the traditionally defined agency as a conscious and rational choice of the optimal way out of the

situation. But this epistemology does not work in a situation of a large-scale macrocrisis, when systemic stability is no longer a resource for the implementation of the life project. In this case, those methodological settings and integrative models of social change that are provided by the combination of the basic provisions of critical realism and the complexity paradigm can work as an alternative epistemology. The first suggests considering the ontology of social reality as having three levels — “real”, “actual” and “empirical”. The complexity paradigm shows how the activity of the system in moments of crisis creates several variants of expected scenarios of the macro-future at the “real” level. Expectations about one’s own future in these cases depend on the scenario that will move from the “real” level to the “actual” level. In this case, each social actor must adjust the life strategies of the pre-crisis period. Three different ways of such correction are highlighted, and they primarily concern the macro-level as the main resource for their implementation. The first is to ignore the macro-level crisis, the second is to change it by physically moving to more stable regions (countries). The third, most interesting and unusual option for the previous epistemology is to put on hold all previous life plans, to identify one’s life trajectory with the trajectory of changes at the system level. The life strategy in this case will consist in trying to translate the desired version of the expected scenarios of the macro-future from the level of «real» to the level of «actual». This is a special type of agent action, which cannot be considered the result of rational calculation. The topic of such agency requires both theoretical and empirical refinement, and the proposed epistemology provides certain paradigmatic heuristics for this.

Keywords: Sociology of the future, epistemological choice, critical realism, complexity paradigm, expected future, life strategy, life trajectory, two types of agency in conditions of macro-crisis

ОЛЕКСАНДР РЕЗНИК,

доктор соціологічних наук, головний науковий співробітник відділу соціальних експертиз Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

OLEKSANDR REZNIK,

Doctor of Sciences in Sociology, Principal Research Fellow at the Department of Social Expertise, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

oleksanderreznik@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-5201-8489>

SCOPUS ID: 57202520976

ОЛЕГ КОЗЛОВСЬКИЙ,

кандидат філософських наук, старший науковий співробітник відділу історії та теорії соціології, Інститут соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

OLEG KOZLOVSKIY,

Candidate of Sciences in Philosophy, Senior Research Fellow at the Department of History and Theory of Sociology, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

alic.uss4@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-9619-1347>

Теоретичний синтез у соціології: історичні, методологічні та типологічні аспекти

Слово «синтез» у його сучасному розумінні означає утворення цілого шляхом поєднання частин. У соціології під терміном «теоретичний синтез» розуміють специфічний науковий метод пізнання — поєднання різних за походженням ідей, концепцій, думок та понять заради розв'язання певних теоретичних, методологічних чи практичних проблем (Осипчук, 2014: с. 83; Соболевська, 2014: с. 56). Ідеться про обґрунтування концептуальних зв'язків між різними парадигмами, дослідницькими програмами та теоріями, про розбудову цілісної й послідовної онтології нової синтезовуваної теорії та відповідної дослідницької методології.

Цитування: Резнік, О., Козловський, О. (2025). Теоретичний синтез у соціології: історичні, методологічні та типологічні аспекти. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 77–102, <https://doi.org/10.15407/sociology2025.03.077>.

Евристичний потенціал теоретичного синтезу впродовж кількох десятиліть становить предмет досліджень соціологів у світі та в Україні. Попри тривкість інтересу дослідників до цієї предметної царини, В. Судаков зауважив недостатню розробленість у ній низки наукових проблем. Зокрема, він наголосив неповну реалізованість, а тому й необхідність: а) фундаментального дослідження теоретичного синтезу в соціології як рефлексійного процесу та логіко-гносеологічної процедури за умов конкуренції різних соціологічних парадигм; б) ідентифікації різних типів теоретичного синтезу в соціології (Судаков, 2019). У розв'язанні цих наукових проблем вбачалися запоруки підвищення практичної ефективності соціологічного знання за умов теоретичного плюралізму та розширення дисциплінарної царини соціології внаслідок глобальних та регіональних соціальних трансформацій.

Наша розвідка є спробою долучитися до розроблення означених проблем, ідентифікації різних типів теоретичного синтезу в соціології. Ми викладаємо результати її здійснення на підставі огляду та аналізу його різних трактувань у світовій та українській соціології.

Рефлексія теоретичного синтезу у світовій соціології

З моменту генези соціології як наукової дисципліни теоретичні побудови її основоположників мали синтетичний характер, бо ґрунтувалися на органічному поєднанні й узагальненні протосоціологічних ідей попередників. Методом теоретичного синтезу розбудовували основи соціології її фундатори О. Конт, К. Маркс, М. Вебер, Е. Дюркгайм, Дж.Г. Мід і Т. Парсонс. Синтез був і є іманентною стратегією та методом розбудови класичних і сучасних соціологічних теорій, що гостро конкурують у предметній царині соціології.

Спроби теоретичного синтезу не завжди схвально сприймали представники соціальних та поведінкових наук. Зокрема, гострої критики зазнав синтетичний теоретичний підхід у дослідженні базової структури особистості на підставі аналізу емпіричних культурних та етнологічних даних, презентований у 1939 році А. Кардинером та Р. Лінтоном. Ці дослідники вдалися до синтезу низки ідей соціології та психоаналізу. Слушність цієї спроби синтезу через шість років рішуче оскаржив Г. Озан. Він закидав Кардинеру та Лінтону неприйнятне об'єднання рівнів концептуалізації індивіда та суспільства, до якого той належить: «Поняттєві категорії є формальними й довільними; вони не притаманні нашим даним. Вони є логічно, але не онтологічно коректними концептуалізаціями» (Ozanne, 1945: p. 215). З цього погляду, концептуалізація в термінах індивіда мала б здійснюватися суто в межах психології, а концептуалізація в термінах групової поведінки — суто в межах соціології. Відтак намагання в перебігу теоретичного синтезу накласти (superimpose) психологічну категорію на категорію соціологічну розцінювалося як наслідок неправильного уявлення теоретиків про природу концептуального мислення. А передумовою істинної теоретичної інтеграції, або синтезу в соціальних науках визнавався поділ, а не злиття (merger) праці дослідників.

П. ван ден Берге вивчив досвід розбудови Р. Дарендорфом діалектичної теорії соціального конфлікту на засадах вибіркової інтеграції ідей Гегелево-

Марксової діалектики та функціоналізму, що гостро конкурували в більшості соціальних наук. В підсумку він з'ясував, що певна концептуальна конвергенція та частковий збіг двох теорій уможливають плідний синтез їхніх ідей для досягнення унітарного теоретичного підходу (Van den Berghe, 1963). Утім, для досягнення теоретичного синтезу вихідні (первісні) антитетичні теорії необхідно редукувати та переформулювати до тверджень мінімальної форми, які легко порівняти в наочному зіставленні. Окрім з'ясування часткового концептуального взаємодоповнення та сумісності цих теорій необхідно чітко ідентифікувати важливі аспекти їхньої конвергенції та збігу. Такими аспектами зазвичай є поняття, принципи та моделі, спільні для порівнюваних теорій або, принаймні, близькі чи дотичні за змістом. Вони стають своєрідним осердям для розбудови зрештою унітарного синтетичного теоретичного підходу.

Після інтелектуальної гегемонії в соціологічному дискурсі структурного функціоналізму в 1950-х роках у західній соціології 1960–1970-х років спостерігалася теоретична фрагментація, поляризація та конфронтація. Очільники низки конкурувальних теоретичних підходів прагнули будь-що створити й запровадити у соціології власні версії єдиної загальної теорії. Прихильники різних напрямів соціологічного теоретизування вдавалися до взаємних спроб ідейного спростування та скасування своїх опонентів.

Т. Джонсон, Ч. Дандекер та Ч. Ешворт вбачали кризу фрагментації соціології не лишень у теоретичній конфронтації, а й у поглибленні та розгалуженні спеціалізації цієї наукової дисципліни. Вони водночас зауважували й передумову для можливої дисциплінарної консолідації соціології. Зокрема, попри різноманітність соціологічного теоретизування, йому водночас властива єдина структурованість. Адже кожне соціологічне дослідження уможливорюється тоді, коли у дослідників є відповіді на два фундаментальні питання: якою є природа соціальної реальності та яким є найкращий спосіб отримання знань про неї? (Johnson, Dandeker, Ashworth, 1984). Різні відповіді на ці питання певною мірою зіставні, порівнювані й подеколи навіть збіжні. І в цьому порівняльному контексті можливі пошуки спільного бачення особливостей природи соціальної реальності та можливостей її пізнання. Усвідомлення цих можливостей живить сподівання соціологів на долання серйозних теоретичних розбіжностей, поляризації та конфронтації різних версій соціологічного теоретизування шляхом теоретичного синтезу.

Е. Гіденс у другій зі своїх «Дев'яти тез про майбутнє соціології» передбачав започаткування в ній теоретичного синтезу, який надаватиме зв'язності соціологічним дискусіям. Серед змістовних особливостей цього гаданого і сподіваного нового синтезу: визнання непозбутнього дискусійного статусу ключових аспектів теоретичної інтерпретації соціального життя; обґрунтування та видозміна соціологічних узагальнень на підставі ретельних емпіричних спостережень; відмова від усіх форм детерміністичних соціально-причинних пояснень людської поведінки; усвідомлення зв'язку між соціальною наукою та предметом її вивчення внаслідок вплітання в соціальне життя та виокремлення з нього соціологічних понять і теорій (Giddens, 1987). Тобто з Гіденсового погляду, теоретичний синтез вже не мав претендувати на уніфікацію концептуальної мови

соціології, на досягнення в ній узгодженості теорій і понять, а також дисциплінарної єдності на кшталт природничих наук. Йтися мало б радше про певні локальні синтези в межах соціологічного теоретизування.

Наприкінці 1980-х років зауважується нова якість теоретичної активності соціологів: «в усіх центрах соціології Заходу — у Великобританії та Франції, у Німеччині та Сполучених Штатах — на порядок денний висувається не полімічне теоретизування, а синтетичне» (Александр, 1992а: с. 121). Започатковується комунікація та діалог між прихильниками різних конкуруювальних альтернативних теоретичних підходів, усвідомлюється комплементарність їхніх позицій, розминаються жорсткі й виразні концептуальні межі між ними.

Але здебільшого це вже не були спроби розбудови єдиної всеохопної синтетичної теорії із претензією на її гегемонію в соціології. Спостерігалася натомість поява низки предметно вузьких та більш органічних «нових синтезів» (Ritzer, 1990b; Ритцер, 1994b). В перебігу їх соціологічні теорії почали взаємно запозичувати одне в одного різні концептуальні компоненти, охоплювати різні рівні соціального аналізу та предметного масштабування.

Помітною частиною цього широкого руху до теоретичного синтезу стали різні версії мікро-макротеоретичної інтеграції (Ritzer, 1990a; Ритцер, 1994a). Йшлося про концептуальну інтеграцію теорій мікро- та макросоціальних структур і процесів, а також мікро- та макрорівня соціального аналізу. Предмет цих вихідних мікросоціологічних теорій міг варіювати від психологічних феноменів до індивідів та взірців взаємодій між ними, а предмет макросоціологічних теорій — від соціальних позицій до груп, спільнот, суспільств та світової системи. Найперспективнішу стратегію синтезу тут убачали у відмові від надмірного зосередження на мікро-, мезо- чи макрорівні соціологічного теоретизування та заміні такої односторонньої позиції внутрішньо інтегративним, діалектичним підходом. Йшлося про спроби синтетичного теоретизування Дж. Александера, Е. Гіденса, Р. Колінза та П. Бурдьє, які намагалися переформулювати трактування взаємозв'язку феноменів мікро- та макросоціального рівнів у спільних для них поняттях.

Водночас Н. Вілі визнав важливими явищами синтетичного теоретизування в соціології позитивістський та європейський синтез. Як однозначно позитивістські він ідентифікував синтетичні теорії соціального обміну, раціонального вибору, соціальних мереж тощо, а серед напрямів європейського синтезу зазначив постмодернізм, постструктуралізм, фемінізм та ін. (Willy, 1990; Уили, 1994). Виокремлення цих двох напрямів теоретичного синтезу відбивало методологічне розмежування в соціології описових та інтерпретативних версій теоретизування, каузальних та смислових пояснень соціальних феноменів, з'ясувань їхньої причинності та сенсу.

Дж. Голмвуд та А. Стюарт зауважили, що теоретична фрагментація та синтез притаманні кожному відтинку в розвитку соціальної думки. Вони також уgliedіли, що суперечливі імпульси до теоретичного синтезу та фрагментації циклічно виникають не лишень у спільнотах теоретиків, а й навіть окремо в деяких теоретиків. «Синтетичний» підхід тут бачиться головним напрямом соціально-го теоретизування, в якому «синтез», або «інтеграція» теорій пропонується як

засіб об'єднання очевидно антитетичних теоретичних категорій (Holmwood, Stewart, 1994: pp. 85, 87). Аналіз синтетичних теоретичних підходів М. Вебера, Т. Парсонса, Е. Гіденса, Дж. Александера та Ю. Габермаса дав підставу Голмвуду та Стюарту визначити їхні спільні проблеми та оприявнити суперечливу природу теоретизування. Зосередження на суперечностях, втілених у різних антитетичних теоретичних категоріях цих синтетичних підходів дало змогу з'ясувати їхню спільну рису: кожен із згаданих видатних синтетичних теоретиків прагнув подолати суперечливі дуалізми категорій, бо вважав, що має існувати підхід, за якого ці категорії не суперечать одна одній. Ішлося про суперечливі дуалізми на кшталт індивід vs. суспільство, дія vs. структура, волюнтаризм vs. детермінізм тощо. Суперечності таких основоположних теоретичних категорій були вихідними у формуванні різних версій синтетичної теорії. Кожна нова спроба теоретичного синтезу претендувала на подолання наявної фрагментації соціологічного теоретизування та розцінювала ці попередні спроби теоретичного синтезу як такі, що сприяли цій фрагментації. Опис природи синтетичного теоретизування в соціології зосереджений довкола категоріальної суперечності як пояснювальної проблеми, для розв'язання якої здійснюються безуспішні спроби теоретичного синтезу:

«Суперечність складається із взаємовиключних, але пов'язаних між собою категорій. Спроби *синтезу* виявляють їхній антитетичний характер; спроби розділити підходи та їхні категорії та взяти їх до розгляду як *окремі заміри* виявляють їхню логічну зумовленість. Вислідом різних підходів є взаємна необхідність і «збіжність» у певних аспектах їхніх категорій. Акцент на цьому аспекті веде до *синтезу* як теоретичної стратегії, але, звісно, логічна зумовленість становить лише один бік справи. *Взаємовиключність* категорій пояснює рух до фрагментації та окремішньої розбудови. Оскільки обидві вкорінені у хибних замірах, акцент на одній, мірою її розбудови та вочевиднення її хибності, як правило, торує шлях до іншої. Таким чином, оскільки синтетичні проекти зазнають невдачі, вчені намагаються зробити компоненти їхньої *дезінтеграції* основою взаємовиключних, *комплементарних* елементів у розумінні соціальної поведінки. Цей процес передбачає твердження, що кожен елемент може бути внутрішньо послідовним, суперечити іншому лише зовні, але ми показали, що прийняття суперечливих категорій як необхідних у поясненні локалізує суперечність як у *рамках* кожної категорії, так і між ними. Мірою розбудови теорій неможливо утримувати окремі елементи порізно; кожен елемент трапляється в іншому як його заперечення» (Holmwood, Stewart, 1994: p. 94).

Загалом було зауважено нездоланність фрагментації соціологічного теоретизування шляхом невпинних спроб теоретичного синтезу. Зокрема, з огляду на спостережену реальність суперечностей в теоретичних конструкціях та очевидну проблематичність пояснень на засадах суперечливої теорії, суперечність визнається визначальною в соціальній науці. Цим обґрунтовується необхідність визнання будь-якої суперечності в теоретизуванні як пояснювальної проблеми, яку мають розв'язувати теоретики. Відтак соціальна наука розглядається як невпинний процес розв'язання локалізованих конкретних пояснювальних проблем, в перебігу якого постійно *пере-*визначаються найзагальніші теоретич-

ні категорії. З успішними розв'язками наявних конкретних проблем пов'язують подальші зміни уявлень про їхню природу та відповідні методології пізнання. Разом із тим, суть цих змін вбачається не в кумулятивному підході до пізнання постійно мінливої соціальної реальності, а в докорінному перегляді її розуміння та стандартів його адекватності. Тобто заперечується необхідність певного апіорного загального набору пізнавальних принципів, визначеного заздалегідь поза конкретними формами соціального наукового пояснення.

Попри оптимістичні сподівання на плідність теоретичного синтезу на початку 1990-х років, десять років поспіль Дж. О'Ніл та Б.С. Тернер діагностували доволі невтішний стан соціологічного теоретизування впродовж щойно минулого століття: «У XX столітті академічна соціологія була фрагментована різними теоретичними традиціями та різними методологічними практиками. Вона також була розколотою численними ідеологічними битвами та різними національними поглядами. Соціологічній дисципліні часто дивним чином бракувало будь-якого сенсу кумулятивної теорії чи результатів досліджень» (O'Neill, Turner, 2001: pp. 5–6). Серед причин цього стану зауважувалися зростання мультидисциплінарності та міждисциплінарності у соціальних та поведінкових науках. Зокрема, чимало творчого потенціалу соціологів поглинуло дисциплінарне піднесення культурології, гендерних досліджень, кінознавства, студій з міжнародних відносин, комунікації та медіа. Водночас впливи на соціологію соціальних рухів та ідейних течій фемінізму, постмодернізму, постколоніалізму та постгуманізму теж розмежовували соціологів та заважали їхнім спільним пошукам теоретичного консенсусу у своїй дисципліні.

Кількома роками пізніше С. Калберґ зауважив міжкультурні перешкоди пошукам міжнаціонального консенсусу щодо єдиної теоретичної соціології. Він вивчав можливість формулювання стандартного консенсусного набору ключових теорій для подолання теоретичної фрагментації соціології (Kalberg, 2007). Витоки цієї фрагментації вбачалися передусім у розбудові світової соціології спільними зусиллями різних національних спільнот науковців із відмінними теоретичними традиціями. Зокрема, неабиякий контраст Калберґ зазначав, порівнюючи теоретичні соціологічні традиції США та Німеччини.

З його погляду, в Сполучених Штатах соціологія сильніше орієнтується на моделі та методології природничих наук, на статистичні процедури, експериментальні методи та формулювання емпіричних законів. Американські соціологи мають за головне завдання розбудову емпірично перевірених теорій. Тож теоретизування у США дедалі більше ґрунтується на емпіричних дослідженнях в межах різних соціологічних субдисциплін. Конкретні теорії, розбудовані в цих субдисциплінах соціології, мають менший діапазон пояснення, ніж соціологічні теорії середнього рівня (за Р. Мертоном).

Натомість у Німеччині соціологія тісніше пов'язана з історією, соціальною філософією та епістемологією. Німецькі соціологи значно меншою мірою зорієнтовані на методологію позитивізму та проведення кількісних досліджень. Соціологічне теоретизування в Німеччині зберегло свою вкоріненість у класичний теоретичний спадок фундаторів соціології й тому більше зорієнтоване на її загальнотеоретичні дилеми та проблеми. Зрештою, для німецької, як і загалом

європейської соціології, є характерним більше запозичення дослідницьких підходів із літературознавства, культурології тощо.

На питомих національних школах соціологічного теоретизування неминуче відбулася унікальність спостереженої та осмисленої історичної, політичної, релігійної та соціальної динаміки відповідних суспільств. Понад те, «давні національно-ґрунтовані теоретичні підходи можуть значною мірою зберегти свої траєкторії, незважаючи на інтернет-революцію та глобалізацію — навіть такою мірою, що сучасні орієнтації на соціологічну теорію продовжують різнитися між націями, як і розуміння конкретних завдань та значущості теорії» (Kalberg, 2007: р. 213). Національні традиції соціологічного аналізу, теоретичні підходи та школи, досліджувана проблематика та досягнення й дотепер зберігають істотні відмінності, що вкрай важко піддаються спробам міжнаціональної стандартизації та гомогенізації теорій. У підсумку Калберг приходить до висновку, що спроби встановлення життєздатного міжнаціонального консенсусу щодо соціологічних теорій зіткнулися з неабиякими перешкодами.

Теоретичний синтез у трактуваннях українських соціологів

В Україні явні ознаки безпосереднього наукового інтересу до проблематики теоретичного синтезу у світовій соціології спостерігаються з початку 1990-х років. Зокрема, аналіз синтетичної природи соціологічного теоретизування всіх видатних теоретиків було започатковано в академічних викладах історії теоретичної соціології (Ручка, Танчер, 1992, 1995). Водночас були оприлюднені розвідки про теоретичний синтез та синтетичні теоретичні розробки чільних теоретиків світової соціології у перекладах П. Федорченка-Кутуєва, В. Королька, Н. Вельбовець, В. Танчера та ін. (Александр, 1992а, b; Тьорнер, 1992; Коллінз, 1993; Уоллес, 1994). Побачив світ збірник статей американських та українських теоретиків соціології, де розглядалася ця проблематика (тексти американських соціологів у ньому були наведені в перекладах В. Королька та В. Костинської) (Танчер, 1994). Ознайомлення широких кіл українських соціологів із перебігом та результатами синтетичного теоретизування у світовій соціології сприяло започаткуванню традиції його історико-соціологічних досліджень в Україні. У 1990-х роках українські дослідники теоретичного синтезу зосередилися на вивченні особливостей синтетичних теорій чільних теоретиків соціології.

Зокрема, П. Федорченко-Кутуєв порівняв засадничі припущення синтетичних теоретизувань Р. Мюнха та Дж. Александра, які постали на підставі їхніх реінтерпретацій теоретичного синтезу Т. Парсонса. Передусім у (Федорченко-Кутуєв, 1993а) було експліковано Мюнхове дослідження вкоріненості Парсонсової волюнтаристської теорії соціальної дії в ідеях І. Канта. З'ясувалося, що Мюнх визначав однією зі своїх цілей у реактуалізації цієї теорії метатеоретичне інтегрування ідіографічного, ідеально-типового, номологічного та конструктивістського методологічних підходів. Серед інших його цілей — усталення зв'язку між позитивістськими методами каузального і теленомічного пояснення та ідеалістичними інтерпретативними методами, інтегрування утилітаризму й теорії конфлікту як версій позитивізму з нормативною соціологією життєвого

світу та раціоналістичною теорією культури як різновидами ідеалізму. Зрештою, Мюнх сподівався досягти інтеграції між теоріями соціальної стабільності та змін, мікро- та макросоціологією, теорією дії та теорією систем.

Предметом наступної експлікації стала неофункціоналістська дослідницька програма, започаткована Дж. Александером (Федорченко-Кутуєв, 1993b). Було встановлено, що ця програма зводилася до реконструкції Парсонсової версії функціоналізму, тобто до переосмислення й суттєвих змін її стрижневих засад через конвергенцію їх із пізнішими альтернативними теоретичними підходами. Александер намагався модернізувати синтетичне теоретизування Парсонса та синтезовані ним ідеї Е. Дюркгайма, М. Вебера й інших теоретиків, щоби в такий спосіб розбудувати новітню теорію, яка б заново інтегрувала мікро- та макросоціологію. Йшлося про амбітний намір заново об'єднати різні мікро- та макроаналітичні виміри емпіричної реальності у всеохопній теоретичній моделі, бо Парсонсова модель такого об'єднання вже не задовольняла соціологічну спільноту.

Підсумками порівняння синтетичних реактуалізацій теоретичного синтезу Парсонса у працях Мюнха та Александера став висновок Федорченка-Кутуєва про глибокі суперечності між програмними настановами цих теоретиків. Вони наголошували різні вихідні ідейні витоки Парсонсового теоретизування та намагалися реактуалізувати його різні аналітичні виміри: Мюнх зосереджувався на рецепції ідей Канта та Вебера та волюнтаристській теорії соціальної дії, тоді як Александер здебільшого концентрувався на рецепції ідей Дюркгайма та структурному функціоналізмі. Тож навіть ці новіші спроби теоретичного синтезу не позбулися певної аналітичної мікро/макро одновимірності, вкоріненої у вихідних теоретичних традиціях. Загалом у дискурсі української соціології новаторство порівняльного історико-соціологічного дослідження Федорченка-Кутуєва виявилось також у його методологічному оперті на ідеї постпозитивізму, зокрема, на методологію аналізу дослідницьких програм І. Лакатоса.

Проблема теоретичного синтезу в класичній та сучасній соціології стала предметом історико-соціологічних досліджень В. Лупація. Зокрема, він зробив спробу реінтерпретації Контового метатеоретичного обґрунтування соціології на підставі синтезу понять і методологічних підходів психології, політекономії, етики та філософії (Лупацій, 1995). Контова соціологічна концепція розглядалася як теоретичне підсумування розвитку протосоціологічної думки від ідей Д. Юма та А. Сміта до теоретизувань Ж.-Ж. Русо і А. Сен-Симона. Конт свого часу презентував проєкт «позитивного синтезу» наукового знання, який за його втілення мав стати керівництвом для реформування науки та суспільного устрою. Складовою цього проєкту власне було заснування соціології в результаті розвитку «поняття про природний закон» і його поширення на соціальні феномени. Вияви спроб здійснення синтезу вбачалися також у спробах Конта примирити й поєднати ідеї соціального порядку та соціального прогресу.

Загалом у 1990-х роках українські історики соціологічної науки визнавали «новий теоретичний рух» у напрямі до синтезу різних рівнів та підходів у теоретизуванні за найпомітніше явище у світовій соціології тих часів. Водночас малоімовірно бачилася оптимістична відповідь на питання: «Чи виявиться в

зможі дискурс західних соціологів, локалізований у континуумі теоретичної логіки, яка є історичною реінтерпретацією класичної традиції, вийти за її межі й запропонувати справді нові дослідницькі програми?» (Федорченко-Кутуєв, 1993b: сс. 70–71). Але було також зауважено, що «надії на творчий синтез беруть гору над приреченістю на “розірваність” соціологічної теорії, на подолання “аналітичного провалля” як риси соціології ХХ століття, “депресії в соціології”, її “інтелектуального паралічу”, інакше кажучи, на здолання синдрому кризи, який панував у 1970-х роках» (Танчер, 1996: с. 25). Ці надії власне й далі живили науковий інтерес до спроб подолання перешкод на шляху до загальноновизнаної версії аналітичного теоретизування у світовій соціологічній науці.

Тож у 2000–2020-х роках українські історики соціології й далі досліджували синтетичні теорії, котрі претендували на долання поки неусувного розмежування мікро- та макросоціології. Значну увагу віділяли постструктуралістській стратегії теоретичного синтезу, яку застосував П. Бурдьє у власній спробі подолати бінарну опозицію «структура — агентність» (Осипчук, 2004; Соболевська, 2011; Осипчук, 2013; Соболевська, 2014: сс. 175–182, 190–199). Вивчення цього синтетичного теоретизування дало підстави М. Соболевській стверджувати, що в разі невідповідності концептуальних систем вихідних теорій, на основі яких має синтезуватися нова теорія, виникає необхідність у переосмисленні їхніх ключових понять. Ця обставина формує особливий підхід до синтезування соціологічної теорії, що передбачає вдосконалення й оновлення категоріального апарату теоретизування. Йдеться про «категоріальний (концептуальний) синтез, характерною рисою якого стає пошук понять-операторів, за допомогою яких намагаються подолати різноманіття концептуальних дуалістичних співвідношень — об’єктивізму та суб’єктивізму, структури та дії, мікро- й макро-тощо» (Соболевська, 2014: с. 189). Результатом такого категоріального синтезу власне й бачилася соціологічна концепція Бурдьє, в якій розроблене ним поняття габітусу як універсальний оператор людської діяльності вможливило подолання традиційного концептуального протиставлення структури та дії. З цього погляду, габітус забезпечує агентові, або дівцю активну наявність і застосовність минулого досвіду у вигляді раніше усталених схем сприйняття, мислення та дії, вможливорює тотожність і стабільність набутих практик у часі краще, ніж зовнішні формальні правила й норми соціальної структури. Тобто габітус опосередковує зв’язок між соціальною структурою та агентністю.

Дослідницькі інтереси українських істориків соціології поширювалися й на інші синтетичні теорії, розбудовані у світовій соціології для розв’язання концептуальної дилеми «структура — агентність»: а) концепцію «синтезу синтезів» Н. Моузеліса (Осипчук, 2006); б) морфогенетичний підхід (Morphogenetic Approach) М. Арчер (Осипчук, 2007); в) теорію структурації Е. Гіденса (Соболевська, 2013; Осипчук, 2014b; Соболевська, 2014: сс. 199–206; Осипчук, 2015); г) концепцію мікро-макро переходів Д. Колмана (Шелухін, 2015). На думку А. Осипчук, аналіз кожної з таких синтетичних теорій має не лишень ідентифікувати дихотомії, які вона намагається долати, а й також з’ясувати мету, інтелектуальне підґрунтя та механізм її синтезування. Теоретичний синтез спрямований передусім на розбудову цілісної й послідовної онтології синтетичної

теорії, яка вможливилює підвищення адекватності розуміння певних аспектів соціальної реальності та розв'язання конкретних теоретичних, методологічних або практичних проблем (Осипчук, 2014: с. 84). Першочергово розбудовані онтологічні засади синтезованої теорії відрізняють її від простого еклектичного поєднання тверджень та понять з різних теорій, на підставі якого неможливе цілісне й адекватне пояснення певних феноменів, рис чи аспектів соціальної реальності.

Зазвичай оцінки синтетичних теорій з боку українських дослідників були вираженими, почасти схвальними та критичними — з одночасним зазначенням їхніх концептуальних переваг та обмежень. Утім, не бракувало й украй гостро-критичних зауважень з приводу розв'язання теоретичних дихотомій шляхом розбудови цих синтетичних теорій. Є. Головаха взагалі поставив під сумнів слушність такого роду спроб долаття теоретичних дилем у соціологічному теоретизуванні з огляду на нерозв'язність його окреслених завдань: «... соціологічна спільнота й далі з'ясовує питання: “А що ж насправді первинне — індивід чи суспільство? Що первинне — структура чи дія?” У працях сучасних теоретиків неймовірно багато уваги приділено саме цим проблемам, які назагал не можуть мати конструктивних розв'язань, подібно до аналогічного питання стосовно первинності курки чи яйця» (Головаха, 2004: с. 10). З цього погляду, теоретичні дилеми соціології на кшталт проблеми дуалізму структури та дії розцінювалися як одвічні нерозв'язні питання. А синтетичні теорії, що претендували на їх розв'язання, кваліфікувалися як «добротна діалектика (в найкращих традиціях Геракліта)». Теоретичні дискусії стосовно структурно-діяльнісного дуалізму Головаха визначив як «невичерпне за дискурсивною винахідливістю з'ясовування одвічних для схоластів усіх часів і народів питань», що триватиме довго та відвертатиме соціологів від дослідницької роботи. Він вважав дисциплінарно спільним для соціологів вивчення не суто соціальних дій і не суто соціальних відносин, а передусім — соціальних феноменів. Термін «соціальний феномен» тут вважався спільною назвою для всього розмаїття досліджуваного у соціальному світі, що позначає певний безпосередньо спостережуваний аспект соціальної дійсності. В реальному емпіричному дослідженні таким спостережуваним і досліджуваним феноменом можуть бути і соціальні дії, і соціальні структури, і соціальні відносини тощо.

Не всі дослідження теоретичного синтезу в Україні зводилися до суто історико-соціологічних розвідок генези, структури та евристичного потенціалу синтетичних теорій у світовій соціології. П. Федорченко-Кутуєв здійснив власний багатовимірний теоретичний синтез ідей із дослідницьких програм соціологічного дискурсу про розвиток та модернізацію, світ-системного аналізу, залежності та розвитку недорозвитку. В підсумку він визначив інтелектуальні джерела, концептуальні умови формування та засновки власної нової перспективної дослідницької програми держави, що сприяє розвитку (Кутуєв (Федорченко-Кутуєв), 2016: сс. 348–373). Методологічним підґрунтям цього історико-теоретичного дослідження став синтез ідей постпозитивістської методології аналізу дослідницьких програм І. Лакатоса та методології ідеального типізування М. Вебера. Ці синтетичні методологічні засади вможливили експлікацію ло-

гіки та визначення етапів еволюції досліджуваних концепцій у соціологічних дослідницьких програмах, зіставлення їхніх абстрактних теоретичних положень із конкретними емпіричними соціологічними даними, інтерпретацію цих дослідницьких програм як потенційно взаємодоповняльних інтелектуальних феноменів. Понад те, не менш важливими перевагами синтетичного методологічного підходу Кутуєва є можливості як урахування дослідником впливу ідеологічно ангажованих оцінок соціальної реальності на формування академічного дискурсу, так і уникнення конфліктного стилю теоретизування із його вадами (одновимірністю, редукціонізмом, неадекватним поданням позиції опонента, безпідставним критицизмом тощо).

Згодом А. Пипич зауважив проблематичність теоретичного синтезу в соціології з огляду на загальнонаукові обмеження цього методу: «Разом з синтезом емпіричного знання, через методики індуктивного висновку, ніколи не повного, усе більшого значення набуває теоретичний синтез, що не претендуючи на повноту, створює її ерзац — цілісне бачення без повноти такого висновку» (Пипич, 2019: с. 157). В основі гаданої та сподіваної цілісності синтетичних теоретичних побудов — не суто раціонально-логічні операції теоретика, а радше його так звана «інтелектуальна інтуїція». З цього погляду, жодні науки не можуть спертися хоча б на якусь повноту емпіричного знання у теоретичних побудовах. Але поточне сукупне теоретичне знання може претендувати на пояснення нових емпіричних фактів. Якщо ж нові факти не знаходять пояснень в усій системі теоретичного знання, то ця обставина стимулює її зміну шляхом нового синтезу. В підсумку за кількістю принципово різних синтетичних загальнотеоретичних концепцій сучасна теоретична соціологія переважає природничі й технічні науки. Й попри майже півстолітню тенденцію до їх синтезу, теоретична диференціація та інтеграція є взаємодоповняльними в соціології

Водночас було презентовано спробу ідентифікації та увиразнення пізнавальної специфіки інтегрального, формального, тематичного та категоріального типів теоретичного синтезу в соціології (Судаков, 2019). Вона ґрунтувалася на узагальненні та розвитку думок теоретиків світової соціології про зазначені типи теоретичного синтезу. Спершу В. Судаков зауважив проблему інтегрального синтезу в соціології, яку свого часу досліджували П. Сорокін і Т. Парсонс. Йшлося про пізнавальні суперечності стратегії цього типу синтезу, спостережені й сучасними теоретиками. Зокрема, Р. Колінз зазначав, що частими результатами інтегрального синтезу є створення абстрактно-теоретичних типологій, які не відповідають актуальним соціальним запитам на каузально-емпіричні типології.

Натомість Дж. Ритцер нарікав, що стратегія інтегрального синтезу не дає змоги змістовно експлікувати когнітивні відмінності між макросоціологічними теоріями функціоналізму та соціального конфлікту. Тому згідно із власною рефлексійною стратегією формального синтезу він формально об'єднав ці дві теорії, орієнтовані на вивчення конкретних емпіричних фактів як специфічних проявів соціальної реальності, в «парадигму соціальних фактів». Водночас мікросоціологічні теорії символічного інтеракціонізму та соціального обміну, зорієнтовані на вивчення смислових підстав соціальних дій і мікросоціальних

взаємодій людей, були формально означені Ритцером як «парадигма соціальних дефініцій». З погляду Судакова, Ритцера стратегія формального синтезу не вможлиблює чітке визначення змісту фундаментальних епістемологічних підстав, які зумовлюють наявність та системну дисциплінарну єдність формалізованих парадигм соціальних фактів та соціальних дефініцій.

Стратегію тематичного синтезу Судаков пов'язує з Бергерівим обґрунтуванням важливості врахування особливостей взаємозв'язку трьох стрижневих тем у предметній царині соціології: соціального порядку, агентності та непередбачуваності соціальних взаємодій. Але з приводу тематичного розвитку соціології існують неабиякі розбіжності поглядів сучасних соціологів, і Бергерів погляд серед них не є одноставно визнаним. Зокрема, на думку Судакова, осердя предметної царини сучасної соціології радше становлять теми історичної й функціональної типології соціальних систем, соціальної структури як сукупності різних видів суспільної ієрархії, природи, репродукції та трансформації різних форм соціального зв'язку. Адже наразі соціологія є єдиною наукою, що претендує на систематичне та практично-орієнтоване вивчення цих тем.

Зрештою, концептуальні уявлення сучасних соціологів про специфіку категоріального синтезу Судаков узагальнив до ідеї пошуку та обґрунтування особливого пізнавального статусу певної окремої соціологічної категорії, яка має однакову пояснювальну цінність як в об'єктивістських, так і в суб'єктивістських парадигмах, а тому може стати для них опосередковувальною категорією. Така категорія уможлиблює поєднання пояснювальних властивостей різних конкурентних соціологічних парадигм та синтезування на підставі їх нової теорії. Разом із тим, Судаков зауважив у соціології продовження пошуків спеціалізованих пізнавальних стратегій здійснення теоретичного синтезу різних версій мікро- та макросоціології з метою розроблення комплексних мультирівневих програм емпіричних досліджень. Деякі результати цих пошуків варто розглянути окремо.

Стратегії (пост)позитивістського теоретичного синтезу

Попервах у соціології, природно, окреслювалися засади стратегії позитивістського теоретичного синтезу. Зокрема, наприкінці 1960-х років В. Волес констатував, що кожна сучасна соціологічна теорія має рацію лишень щодо деяких аспектів соціального життя, але жодна з цих теорій не є адекватним відображенням водночас всіх цих аспектів. Відтак коли соціологи проводять певне емпіричне дослідження, для висунення його гіпотез та інтерпретації отриманих результатів вони можуть водночас спиратися на низку навіть іноді взаємно конфліктних теорій. У такий спосіб виправляються внутрішня концептуальна неоднозначність, суперечливість, надмірність та лакуни (*ambiguities, inconsistencies, redundancies and lacunae*) цих теорій. Сукупному застосуванню різних теорій в емпіричних дослідженнях передую оцінка міри взаємодоповняльності між ними. Вдалиий пошук концептуальної взаємодоповняльності між різними теоретичними підходами визначає доцільність синтезу в теоретизуванні. Йдеться про синтез нової теорії, яка предметно загальніша, ніж вихідні (первісні) теорії,

що передували їх, бо водночас інкорпорує з них найкорисніші концептуальні складники (поняття, твердження, моделі, принципи). Власне нова синтетична теорія втілює собою взаємодоповняльність лише дібраних концептуально сумісних елементів з вихідних теорій, і цій новій синтетичній теорії не обов'язково містити в собі решту складників з вихідних (первісних) теорій або долати їхню несумісність.

Перед соціологами постає проблема вибору з-поміж чималої кількості можливих концептуальних вимірів предмета теоретизування, за якими вихідні (первісні) соціологічні теорії можуть бути інтегровані в нову загальнішу синтетичну теорію: «В ідеалі ми шукаємо обмежену кількість експланансів, інтегрованих як єдина система змінних, яка може пояснити всі такі варіації в соціологічному експланандумі. Цей пошук і є змістом теоретичного синтезу в соціології» (Wallace, 1968: р. 478). Тобто теоретичний синтез бачиться зосередженим довкола визначення, добору й узагальнення трьох необхідних елементів нової синтетичної теорії: а) експланандуму, або залежної змінної — класу спостережуваних феноменів, які підлягають теоретичному поясненню; б) експланансу, або незалежної змінної — класу спостережуваних феноменів, які пояснюють варіації залежної змінної; в) логічного або причинного зв'язку між залежною та незалежною змінними. У різних вихідних (первісних) теоріях, з яких вилучаються такі концептуальні елементи, придатні для синтезу, один і той самий обраний клас спостережуваних феноменів може ідентифікуватися водночас і як експланандум, і як експлананс. Тому теоретикам доводиться шукати й обґрунтовувати сумісність цих елементарних якостей для одного класу спостережуваних феноменів у межах загальнішої синтетичної теорії. Йдеться про концептуальну консолідацію в межах цієї нової теорії найкорисніших концептуальних елементів, вилучених із вихідних (первісних) теорій, що передують їй.

На початку 1990-х років Дж. Тернер представив власну позитивістську методологію теоретичного синтезу. Ця методологія позиціювалася як один із різновидів соціологічного метатеоретизування, спрямований на вивчення наявних теорій для створення на підставі їх нової загальнішої та надійнішої теорії для практичного застосування (Turner, 1990, 1991). Тернера розчаровувало те, що соціологи були більше стурбовані абстрактною, епістемологічною критикою соціологічного теоретизування, ніж розробленням послідовних і корисних теоретичних пояснень. Тож у його розумінні синтез передбачав зосередження уваги суто й безпосередньо на самих теоріях, а не на теоретиках чи парадигмах, зводився до виділення з наявних теорій ключових ідей та об'єднання їх для створення надійної теорії: «... я виступаю за вилучення ідей з їхнього інтелектуального контексту, відкидання тих, що не видаються доречними чи виправданими з концептуальних чи емпіричних причин, і використання лише тих ідей, які видаються такими, що відображають динаміку якогось загального процесу. Мета полягає в тому, щоб використовувати теорії для побудови кращих...» (Turner, 1990: р. 44). Згідно з цією стратегією, послідовність процесу теоретичного синтезу передбачала: а) добір предметно відповідних теорій, незважаючи на те, що вони можуть бути вкорінені в різних інтелектуальних традиціях; б) уточнення понять, моделей та положень дібраних теорій, виділення з-поміж їх-

ніх складників всього того, що є правдоподібним (plausible) і корисним для цілей дослідника; в) простий і формальний виклад теорій, надання їм абстрактності та інваріантності (тобто застосовності до всіх часів і локацій, незалежно від конкретного історичного чи емпіричного контексту) для полегшення їх порівняння; г) власне синтез теорії або її частин з іншими теоріями: подання вихідних теорій у формі таблиці для унаочнення точок конвергенції та дивергенції їхніх положень, тобто розбиття теорій на окремі положення, локалізацію в одному спільному рядку таблиці тих положень теорій, які стосуються певного аспекту, щоби прогалини в комірках таблиці показали, де теорії розбігаються або досліджують різні процеси; д) розбудову аналітичної моделі та її фігуральне подання, щоб унаочнити причинні процеси, концептуалізовані в розбудованій новій синтетичній теорії.

У другій половині 1980-х років Т. Фараро та Дж. Скворец оприлюднили власну постпозитивістську концепцію процесу синтезу дискретних теорій і принципів для розбудови дедалі більш комплексної та єдиної загальної теорії. Вони вважали цей процес фундаментальним для соціології з огляду на чималу чисельність та неорганізоване примноження плідних соціологічних досліджень і публікацій, що заважало інтелектуальній інтеграції отриманих теорій і знахідок. Можливість долання зауваженої кризи перевиробництва знання вбачалася в уніфікації здійснених теоретизувань, тобто зведенні їх до єдиної спільної форми або теоретичної системи. Власне Фараро та Скворец віддають перевагу терміну «уніфікація» перед терміном «синтез» в обґрунтуванні свого бачення можливості концептуальної консолідації соціологічного теоретизування. Загалом таке бачення виходу із кризової ситуації в теоретичній соціології склалося під впливом вражень цих дослідників від аналогічної ситуації та спроб виходу з неї у теоретичній фізиці. Тож вони загалом екстраполювали критерії придатності теоретичного знання для уніфікації із природничих наук на соціологічне теоретизування:

«Уніфікація є особливо бажаною, якщо сутності — принципи або набори ідей, які підлягають уніфікації, відповідають кільком умовам: (1) кожен корпус (body) ідей є внутрішньо узгодженим (coherent), має певне бачення чи картину, у якій зв'язок різних обговорюваних об'єктів є досить виразним; (2) кожен [корпус ідей] є абстрактним та загальним і пропонує низку пояснень різних феноменів; і (3) кожен [корпус ідей] успішно пройшов різні емпіричні перевірки. Нарешті, четверта умова робить проблему уніфікації подібною до проблем теоретичної фізики: (4) також [корпус ідей] формулюється в математичних термінах» (Fararo, Skvoretz, 1987: p. 1184).

Теоретична уніфікація полягає в математичній кодифікації тверджень вихідних (первісних) теорій на засадах спільної формальної мови. Далі специфікується формальне об'єднання цих кодифікованих теорій в уніфіковану комплексну загальнішу теорію. Спрощення теоретизування шляхом формалізації, тобто зведення теоретичних принципів, тверджень та гіпотез до математичних моделей і формул, уможливорює кількісне емпіричне тестування їх. Тож згодом отримана уніфікована теорія має підлягати емпіричній перевірці шляхом оцінювання мір узгодження її дескриптивних і прогностичних тверджень із сукуп-

ністю емпіричних даних. Зрештою дослідники з'ясовують, які нові ідеї та інтерпретації можуть впливати із успішно протестованої уніфікованої теорії. Вони ускладнюють (розширюють і поглиблюють) її твердження та формальні вираження їх у вигляді математичних формул. Загалом припускається перманентний процес ускладнення уніфікованої теорії через інтеграцію до неї різних дедалі новіших версій теоретизування у форматі уніфікаційної теоретичної дослідницької програми¹. З уніфікацією, яка вможливує один із різних способів взаємозв'язку низки теорій, пов'язують сподівання на розбудову соціології як кумулятивної науки за взірцем природничих наук.

Два роки по тому Фараро самостійно оприлюднив результати власного розроблення ідеї теоретичної уніфікації в соціології. Він наголосив, що під уніфікацією не має на увазі остаточну розбудову єдиної теорії одним дослідником чи навіть цілою дослідницькою групою шляхом включення до цієї теорії інших теорій, що передували їй у часі. Йшлося натомість радше про зміщення уваги на динаміку теоретичної уніфікації як рекурсивного процесу, котрий відбувається через послідовні епізоди інтеграції теорій, коли інтегративні наслідки будь-якого такого епізоду входять до пізнішого епізоду (Fararo, 1989: p. 175). Рекурсія уявляється складеною з низки послідовних і пов'язаних епізодів уніфікації принципів, тверджень і гіпотез із різних теоретизувань: успішні результати попередніх епізодів уніфікації, своєю чергою, можуть уніфікуватися в пізніших епізодах уніфікації. Епізоди теоретичної уніфікації розглядаються як події, що локалізуються і тривають у часі, а не відбуваються миттєво. Сукупно такі послідовні й пов'язані епізоди уніфікації конституюють рекурсивний процес уніфікації. Кожен епізод динаміки уніфікації соціологічного теоретизування відбувається завдяки певній інтегративній інтелектуальній операції теоретика над придатними концептуальними матеріалами широкого спектру — від дуже конкретних до дуже загальних. В кожному з епізодів уніфікації соціологи роблять певний власний інтеграційний внесок — вибірково комбінують, формалізують та уніфікують концептуальні елементи і складники з різних теоретичних джерел.

Оскільки результатами будь-якого епізоду уніфікації різних концептуальних матеріалів стають нові ідеї, котрі можуть увійти до наступних таких епізодів, рекурсивний процес сукупної теоретичної уніфікації зумовлює кумулятивний ефект теоретизування: «... послідовні епізоди [уніфікації] створюють дедалі вичерпнішу теорію. Але ця всеосяжна теорія не створюється одним махом; радше вона *рекурсивно генерується* процесом уніфікації» (Fararo, 1989: p. 175). З часом, за докладання належних зусиль соціологів через рекурсивний процес теоретичної уніфікації соціологічне теоретизування могло б вийти зі спостережуваного хаотичного стану. Сприятливим соціально-психологічним тлом для такої успішної кумуляції теоретичного знання Фараро визнав виникнення «*духу уніфікації*» (*spirit of unification*) — своєрідного дифузного інтелектуального стану або почуття фахової соціологічної спільноти. Йдеться про певне ціннісне зобов'язання соціологів щодо здійснення рекурсивного процесу тео-

¹ Неодноразове оперування поняттям дослідницької програми є виявом опертя Фараро на постпозитивістську методологію її аналізу, розроблену І. Лакатосом. Це дає нам підстави ідентифікувати Фарарову стратегію теоретичного синтезу як постпозитивістську.

ретичної уніфікації та сприяння інтелектуальним умовам фактичного виникнення її епізодів. «Дух уніфікації» спонукає дослідників невпинно продовжувати теоретизування, не перейматися частковістю та обмеженістю результатів будь-якого епізоду теоретичної уніфікації, а розглядати їх як підставу для визначення цілей щодо майбутніх епізодів уніфікації. Попри незначність досягнень будь-якого конкретного епізоду уніфікації, сенс залучення теоретика до її рекурсивного процесу полягає в тому, щоб безперервно рухати його далі для досягнення більш задовільного стану інтеграції соціологічного теоретичного знання.

З огляду на величезні кількості і розмаїття ідей у сучасному соціологічному теоретизуванні Фараро намагався з'ясувати, які групи цих ідей можуть входити до епізодів уніфікації та яким чином вона може здійснюватися. Він розрізняв за мірою продуктивності уніфікацію теоретичних ідей в межах окремої дослідницької програми та уніфікацію теоретичних ідей з низки різних дослідницьких програм. Якщо уніфікуються ідеї всередині окремих дослідницьких програм, такі програми стають плідними. Але оскільки динаміка уніфікації не перетинає межі цих програм, концептуальна розмежованість між ними тільки поглиблюється. Якщо ж успішно уніфікуються теоретичні ідеї з різних дослідницьких програм, то динаміка уніфікації долає кордони цих програм та концептуально поєднує їх. Створенню таких сполучних епізодів уніфікації теоретичних складників з різних дослідницьких програм і доланню розмежувальних бар'єрів між ними неабияк сприяє спільна для них заздалегідна метатеорія. Тож Фараро виокремлює два рівні фактичних операцій та епізодів міжпрограмною уніфікації: а) рівень уніфікації переважно метатеоретичних ідей; б) рівень уніфікації теоретичних ідей і теоретичних методів з різних дослідницьких програм. Особливості метатеоретичної уніфікації увиразнює Фарарів аналіз здійснення уніфікації двох теоретичних засад, які відрізняються або й навіть суперечать одна одній на пресупозиційному рівні. Формування пресупозицій шляхом вибору із взаємовиключних теоретичних альтернатив на кшталт структурного функціоналізму та історичного матеріалізму може стати постійною перешкодою теоретичній уніфікації в соціології загалом. Тож у такому випадку уніфікація має передбачати концептуальну операцію пресупозиційної трансформації двох вихідних альтернативних теоретичних засад, які уніфікуються. Йдеться про обґрунтування концептуального зв'язку між ними для створення в підсумку інтегрованих теоретичних засад.

Фараро пропонує ґрунтувати метатеоретичну модель соціологічного теоретизування класичної та сучасної доби на філософії процесу, розроблений у працях А.Ф. Вайтгеда. Ця пропозиція аргументується сподіванням, що соціологічна метатеорія, уґрунтована на філософії процесу, конституює всеохопний світогляд загальної теоретичної соціології як всебічної дослідницької традиції. Вайтгедів наголос на первинності та *рекурсивній генеративності* (*recursive generativity*) процесу становить підґрунтя, на якому власне й постало Фарарове трактування теоретичної уніфікації в соціології: «Уніфікація є рекурсивним процесом, у якому ми прагнемо перевести поточний стан деяких компонентів загальної теоретичної соціології в якийсь новий стан, який потім становить ма-

теріал для нового епізоду того, що я назвав динамікою уніфікації» (Fararo, 1989: р. 189). Природно, не всі спроби теоретичної уніфікації є обов'язково успішними. Наприклад, якщо в результаті уніфікації двох або й більше теоретизувань постає певне нове теоретизування, яке не є кращим і загальнішим за ті, що передували йому як його вихідні джерела, то відбувається просто збільшення чисельності різних неуніфікованих теоретизувань. Але й результати неуспішних спроб теоретичної уніфікації у вигляді навіть здійснених попередніх кроків формалізації вихідних теоретизувань можуть стати корисними. Зокрема, завдяки цим формальним побудовам у шереху широкообсяжних теоретичних ідей можуть виявлятися засновки нових важливих принципів концептуальної репрезентації соціальних феноменів для плідного емпіричного аналізу їх.

На окреслену методологію теоретичної уніфікації спиралися Фарарові спроби теоретичного синтезу. Зокрема, він намагався вибірково синтезувати важливі елементи гостро конкурувальних теорій раціонального вибору та неофункціоналізму для створення на їх підґрунті загальної соціальної теорії (Fararo, 1993). Для цього Фараро з'ясував, як ключові поняття однієї теорії співвідносяться з аналогічними ключовими поняттями в іншій задля можливого комбінованого застосування їх в уніфікованій теорії.

Пізніше предметом вивчення став досвід Т. Парсонса та Дж. Гоманса в розбудові теоретичного підґрунтя для уніфікації та інтеграції всіх теорій, розроблених на підставі емпіричних соціологічних досліджень (Fararo, 2001). Йшлося про спроби забезпечити синтез теоретизувань цих двох теоретиків, які претендували на створення засад загальної теоретичної соціології. Результати теоретичного синтезу в цій книзі оцінюються з огляду на низку визначених когнітивних стандартів: а) теоретичної структури щодо ясності, загальності, повноти та точності; б) привабливості теоретичної моделі щодо простоти, плідності та несподіваності; в) охоплення ключових теоретичних проблем; г) експліцитної позиції щодо пресупозиційних проблем; д) емпіричної адекватності щодо узгодженості між емпіричними наслідками теоретичних моделей і масивами емпіричних даних.

Разом із тим, було поглиблено трактування теоретичної уніфікації: поряд із неодмінним визначенням ключовою інтелектуальною одиницею епізоду створення інтегративного внеску, який може входити до наступних таких епізодів у рекурсивному процесі, наголошувалися також подовження у часі та колективність цього процесу. На відміну від динаміки уніфікації теоретизувань у фізичних науках, у соціології рекурсивний процес теоретичної інтеграції бачився не лише тривалішим у часі, а й менш уніфікувальним процесом за результатами. Зокрема, уніфікація соціологічних теорій трактувалася як часткова і неповна: «Якщо X та Y є двома теоретичними структурами, то в одному епізоді синтезу певні компоненти X і певні компоненти Y є сутностями, поєднаними між собою. Але інші особливості X та Y можуть залишатися неконсолідованими між собою. Отже, в будь-якому одному інтегративному епізоді те, що відбувається, найімовірніше, буде лише частковим синтезом теоретичних структур, що входять до нього» (Fararo, 2001: р. 280). Глибина інтеграції соціологічного теоретизування знову пов'язувалася із поширеністю серед соціологів «духу уніфікації»

теорій. Цей дух визначався не лишень як їхня когнітивна прихильність до створення інтегративних епізодів теоретизування, а й як те, що сприяє інтелектуальним умовам, які заохочують і це створення, і розуміння сенсу та визнання таких інтегративних зусиль теоретиків. Загалом йшлося вже про довершену стратегію теоретичного синтезу в соціології, головною метою якого є уніфікація теорій через рекурсивні епізоди часткового синтезу їх. Утім, вище йшлося радше про загальнотеоретичний синтез, тоді як у соціології здійснюється також синтез спеціальних та/або галузевих теорій для розроблення концептуальних засад прикладних соціологічних досліджень.

Спеціалізований та/або галузевий теоретичний синтез

Позитивістський теоретичний синтез в різних спеціальних та/або галузевих соціальних та поведінкових науках спрямований передусім на концептуальне забезпечення прикладних емпіричних досліджень. Це стосується, зокрема, «емпіричної соціальної науки» з «міжнародних відносин», в межах якої формують та емпірично перевіряють «мультитеоретичні» положення щодо конкретних проблем світової політики (Moravcsik, 2003). Чимало помітних теоретичних внесків у науку з міжнародних відносин мають синтетичне походження, тобто створюються методом теоретичного синтезу та емпірично тестуються. Е. Моравчик зробив спробу окреслити набір основних принципів, які мають лежати в основі практичної програми для синтезу теорії в цій прикладній науковій дисципліні. Він зауважив доволі нетривіальні форми всеохопних теоретичних припущень в перебігу синтетичного теоретизування в науковій галузі міжнародних відносин:

«Більшість синтезів складається з набору дискретних теорій, пов'язаних набором всеохопних припущень. Всеохопні припущення набувають різних форм, кожна з яких містить тонко розрізнявані формальні та субстантивні припущення: рівняння багатовимірної регресії, моделі теорії ігор, експліцитні моделі взаємодій, дерева рішень, лексикографічні впорядкування, наративні пояснення, багатетапні послідовності ... тощо» (Moravcsik, 2003: p. 132).

Вважається, що різні формалізовані математичні моделі багатовимірних статистик забезпечують теоретичну стислість, за рахунок якої можливі водночас чіткі та всебічні пояснення більшості великих подій у світовій політиці. Адже складність подій на кшталт спалахів Першої та Другої світових воєн, появи міжнародних норм прав людини та розвитку Європейського Союзу унеможлиблює їх переконливі однопричинні пояснення. А неформалізовані пояснення багатфакторного зумовлювання міжнародних політичних подій можуть бути придатними радше як підґрунтя для формулювання гіпотез про них. Багатовимірною статистичною формалізацією не лишень уможлиблює одночасне моделювання набору таких взаємопов'язаних гіпотез, а й суттєво полегшує його завдяки пом'якшенню умов щодо заздалегідних онтологічних засад теоретичного синтезу:

«... елементи синтезу, незважаючи на те, що вони обов'язково когерентні на якомусь фундаментальному рівні, не обов'язково мають спільний набір основних онтологічних припущень. Незважаючи на те, що всеохопні припущен-

ня, закладені в певній моделі, мають бути мінімально когерентними та виправдовувати співвідношення елементів у мультитеоретичному синтезі, немає потреби, щоб кожна субтеорія синтезу виражала ідентичні припущення щодо фундаментальних онтологічних питань (наприклад, ідентичності головних дієвців, природи індивідуальних мотивацій, рівня раціональності дієвців, домінуювальних форм соціальної взаємодії)» (Moravcsik, 2003: p. 132).

Але сфера застосування результатів теоретичного синтезу, здійсненого на підґрунті формалізованих моделей багатовимірних статистик, обмежується не лише результатами дослідження внутрішньої узгодженості їхніх складників, а й також природою емпіричних даних для перевірки їх. Емпірична перевірка широких і складних мультитеоретичних синтезів може обтяжуватися більшими методологічними труднощами, ніж перевірка простих теоретичних припущень. Існують труднощі, пов'язані з пошуком необхідних порівняльних емпіричних випадків подій міжнародної політики, а також зумовлені почасти хаотичністю її як сукупності складних взаємочинних процесів. Моравчик вважає одним із способів розв'язання цих проблем дезагрегацію результатів синтезу на елементи та окрему перевірку кожного з них, а також припущень про поєднання їх (причому, за необхідності, якісними методами). Він сподівається на надійність такої емпіричної перевірки синтетичної теорії, бо переконаний, що епістемологічний статус результатів теоретичного синтезу нічим не відрізняється від статусу однієї його вихідної теорії.

П. Паунд та Р. Кемпбел дослідили можливості теоретичного синтезу в разі проведення соціологічних досліджень проблематики охорони громадського здоров'я. Вони визначили теоретичний синтез як діяльність, головню зосереджену на порівнянні та сплітанні (weaving) до купи конкретних, пов'язаних теорій, що становлять інтерес, для кращого практичного використання їх (Pound, Campbell, 2015). В перебігу теоретичного синтезу зіставляються, оцінюються та об'єднуються наявні вихідні теорії, щоб дійти глибшого теоретичного розуміння емпірично досліджуваних феноменів у новій синтетичній теорії.

Для синтезування невеликої кількості соціологічних теорій, що стосуються ризику, пов'язаного зі здоров'ям, Паунд та Кемпбел обрали, реактуалізували, адаптували та розвинули методологію метатеоретичного синтезу Дж. Тернера (описану вище). Вихідним етапом їхнього синтезу було виявлення вихідних теорій, придатних для цього. Йшлося про теорії, в яких досліджуваний феномен міг мати різне пояснення. Ці теорії визнавалися релевантними для синтезу, якщо вони мали достатньо спільного між собою, але водночас також були й достатньо відмінними в аналізі досліджуваного феномену, щоби сукупно забезпечити його різнобічніше пояснення. Наступним етапом була підготовка до синтезу — уточнення дібраних теорій та виокремлення в них усього того, що могло стати корисним, вірогідним і релевантним для мети здійснюваного синтезу. Тобто дослідники вилучали, уточнювали та узагальнювали ті частини всіх вихідних теорій, які їх цікавили.

Етап власне теоретичного синтезу передбачав процес свого роду спостережного «занурення» у структури теорій, щоби глибше дослідити їхні смисли та функційні можливості в поясненні досліджуваного феномену. Йшлося передуд-

сім про розбиття дібраних теорій на відносно прості теоретичні положення та надання їм абстрактності, щоби уможливити зручне порівняння цих теорій у точках можливої їх змістової конвергенції та дивергенції. Коли порівнювалися абстраговані положення вихідних теорій, відзначалися точки їхньої конвергенції та дивергенції. Тобто з'ясовувалося, чи існує між окремими положеннями дібраних теорій певний рівень конвергенції. Окремі положення як елементи вихідних теорій не могли бути синтезовані, якщо рівень конвергенції між цими теоретичними положеннями не був достатнім. Якщо якась дібрана теорія взагалі не враховувала розглядуваний аспект, вона теж, природно, в цій точці не підлягала синтезу. Зрештою, виявлені точки конвергенції положень вихідних теорій ставали свого роду осередками концептуального об'єднання цих теоретичних положень.

Процес теоретичного синтезу довершувався етапом його уточнення, коли отриману синтетичну теорію переглядали, щоби з'ясувати, чи можна отримати за її допомоги додаткові теоретичні осягнення (insights) та уявлення. Йшлося про ретельніший аналіз результатів здійсненого синтезу для створення нових теоретичних ідей та більш сильної нової теорії.

Окрім емпіричної перевірки щойно розбудованої методом теоретичного синтезу нової синтетичної теорії Паунд та Кемпбел вбачають певні можливості для оцінки її надійності у з'ясуванні відтворюваності її результатів. Йдеться, наприклад, про одночасне незалежне одне від одного здійснення синтезу двома дослідниками на основі одних і тих самих дібраних вихідних теорій, порівняння отриманих результатів та оцінювання їх відтворюваності. Втім, у такому гіпотетичному випадку не очікується високий ступінь відтворюваності синтезованих результатів, бо навіть за всієї систематичності та строгості процесу теоретичного синтезу він вважається інтерпретаційним дослідницьким підходом.

Висновки

За результатами здійсненого побіжного огляду питань історії, методології й типології теоретичного синтезу в соціології ми спостерегли низку особливостей і тенденцій в реалізації евристичного потенціалу цього методу. Передусім ідеться про зміну характеру рефлексії практик цього іманентного методу теоретизування в теоретичному дискурсі соціології, а саме відбувся перехід від переважно імпліцитної до експліцитної та декларативної його застосовності впродовж ХХ століття. Другою характерною тенденцією слід вважати зміни ставлення самих соціологів до очікуваних результатів застосування теоретичного синтезу: їхні дещо надмірні сподівання на загальну інтеграцію та кумуляцію соціологічного теоретизування змінилися попервах на розчарування та невдоволення мірою продуктивності цього методу в уніфікації всього теоретичного знання, а згодом — на помірковане, виважене та тверезе проектування та оцінювання його застосовності в реалізації скромніших наукових задумів. Поряд із далекосяжними амбіціями загальнотеоретичного синтезу дедалі більше декларується налаштованість на прикладні реалістичні завдання спеціалізованого та/або галузевого теоретичного синтезу.

Власне таке диференціювання — загальнотеоретичне vs. спеціалізоване та/або галузеве теоретичне — можна розглядати як певну подобу типології теоретичного синтезу за предметною масштабністю цілей його застосування. З огляду на проаналізовані в цій статті стратегії позитивістського синтезу можна гіпотетично диференціювати його на ранньопозитивістську (О. Конт), інструментально-позитивістську (В. Волес, Дж. Тернер та ін.) та постпозитивістську (Т. Фараро, Дж. Скворец) версії (втім, це припущення потребує окремого глибшого розроблення).

Загалом є підстави продовжувати розглядати теоретичний синтез як спосіб зменшити надмірну чисельність та різноманіття різних версій теоретизування в науковому дискурсі соціології, щоби полегшити й покращити розуміння або набути докорінно нове осягнення досліджуваних соціальних проблем. Декларована мета теоретичного синтезу — збільшення загальності та предметне розширення застосовності висновків з різних версій теоретизування як результат їхньої концептуальної інтеграції для отримання нових повніших знань — залишається актуальною в соціології.

Джерела

Александр, Дж. (1992a). Нові теоретичні напрями в соціології. *Філософська і соціологічна думка*, 2, 121–130.

Александр, Дж. (1992b). Нові теоретичні напрями в соціології. *Філософська і соціологічна думка*, 4, 132–156.

Головаха, Є. (2004). Соціологічне знання: специфіка, критерії науковості та перспектива розвитку. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 5–14.

Коллінз, Р. (1993). Теорія конфлікту в сучасній макроісторичній соціології. *Філософська і соціологічна думка*, 6, 81–98.

Кутуєв (Федорченко-Кутуєв), П.В. (2016). *Трансформації модерну: інституції, ідеї, ідеології*: монографія. Херсон: Гельветика.

Луцацій, В.С. (1995). Позитивістський синтез О. Конта. *Філософська та соціологічна думка*, 9–10, 145–151.

Осипчук, А. (2007). Теорія морфогенезу Маргарет Арчер як спроба синтезу «структура-агентність». *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 150–163.

Осипчук, А.Д. (2004). Синтез рівнів «структура» — «агент» у рефлексивній соціології П'єра Бурдьє. *Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки*, 32, 48–55.

Осипчук, А.Д. (2006). Синтетична соціологічна концепція Нікоса Моузеліса. *Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки*, 58, 13–17. Взято з: <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/9638>

Осипчук, А.Д. (2013). Габітус як механізм синтезу структури й агентності в соціологічній теорії П'єра Бурдьє. *Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки*, 148, 3–10. Взято з: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMA_s_2013_148_3

Осипчук, А.Д. (2014a). До питання теоретичного синтезу в сучасній соціології. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*, 3/4(23/24), 79–85.

Осипчук, А.Д. (2014b). Структурація, простір і час: реконструкція спроби побудови теорії синтезу «структури-агентності» Ентоні Гідденса. *Грані*, 11, 112–118. Взято з: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Grani_2014_11_23

Осипчук, А.Д. (2015). Структура, агентність та соціальна система в теорії структурації Ентоні Гідденса. *Грані*, 12, 74–79.

Пипич, А. (2019). Пост-некласичний синтез знання і соціальна наука. *Філософія освіти*, 2(25), 151–168. <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2019-25-2-9>

Ритцер, Дж. (1994а). Микро-макро синтез в социологической теории: применение метатеретического инструментария. *Социологическая теория сегодня. Сборник статей американских и украинских теоретиков* / Под ред. В. Танчера (с.с. 68–86.). Киев: ИС НАНУ.

Ритцер, Дж. (1994b). Нынешнее состояние социологической теории: новые синтезы. *Социологическая теория сегодня. Сборник статей американских и украинских теоретиков* / Под ред. В. Танчера (с.с. 24–44). Киев: ИС НАНУ.

Ручка, А.А., Танчер, В.В. (1992). *Очерки истории социологической мысли*. Киев: Наукова думка.

Ручка, А.О., Танчер, В.В. (1995). *Курс історії теоретичної соціології*. Київ: Наукова думка.

Соболевська, М. (2013). Соціальний порядок та соціальна інтеграція крізь призму синтетичної соціологічної теорії Е. Гіденса. *Актуальні проблеми соціології, психології та педагогіки*, 18, 19–27.

Соболевська, М. (2014). *Порядок дискурсу порядку: неофункціоналізм та постструктуралізм у сучасній соціологічній теорії*: монографія. Київ: Логос.

Соболевська, М.О. (2011). Постструктуралістська стратегія категоріального синтезу соціологічної теорії П. Бурдьє як спроба концептуального переосмислення інтегративних засад суспільного життя. *Актуальні проблеми соціології, психології та педагогіки*, 12, 10–17.

Судаков, В.І. (2019). Теоретичний синтез в соціології як рефлексивний процес та логіко-гносеологічна процедура. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. Серія «Соціологічні науки»*, 4(43), 4–12.

Танчер, В. (ред.). (1994). *Социологическая теория сегодня: Сборник статей американских и украинских теоретиков*. Киев: ИС НАНУ.

Танчер, В. (1996). Соціологічна думка України на тлі світової соціології. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1–2, 18–26.

Тюрнер, Дж. (1992). Піднесення і падіння імперій: соціологічна теорія. *Філософська і соціологічна думка*, 6, 83–98.

Уили, Н. (1994). История и политика современной социологической теории. *Социологическая теория сегодня. Сборник статей американских и украинских теоретиков* / Под ред. В. Танчера (с.с. 45–67). Киев: ИС НАНУ.

Уоллес, У. (1994). Про дисциплінарну матрицю в соціології. *Філософська і соціологічна думка*, 1–2, 103–117.

Федорченко-Кутуєв, П. (1993а). Дві версії соціології Т. Парсонса: Р. Мюнх і Дж. Александер. Стаття перша. Теорія дії з кантіанської перспективи: інтерпретація Ріхарда Мюнха. *Філософська і соціологічна думка*, 7–8, 29–52.

Федорченко-Кутуєв, П. (1993b). Дві версії соціології Т. Парсонса: Р. Мюнх і Дж. Александер. Стаття друга. Неофункціоналістська дослідницька програма Дж. Александера. *Філософська і соціологічна думка*, 9–10, 48–71.

Шелухін, В.А. (2015). Микро-макро теоретичний синтез у концепції норм Д. Коулмана. *SOCIOPROSTIR: міждисциплінарний електронний збірник наукових праць з соціології та соціальної роботи*, 4, 9–16. Взято з: <https://periodicals.karazin.ua/socioprostir/article/view/4234>

Fararo, T.J. (1989). The Spirit of Unification in Sociological Theory. *Sociological Theory*, 7(2), 175–190. <https://doi.org/10.2307/201894>

Fararo, T. J. (1993). General Social Equilibrium: Toward Theoretical Synthesis. *Sociological Theory*, 11(3), 291–313. <https://doi.org/10.2307/201972>.

Fararo, T.J. (2001). *Social Action Systems: Foundation and Synthesis in Sociological Theory*. Westport, CT: Praeger Publishers.

Fararo, T.J., Skvoretz, J. (1987). Unification Research Programs: Integrating Two Structural Theories. *American Journal of Sociology*, 92(5), 1183–1209. <https://doi.org/10.1086/228632>

Giddens, A. (1987). Nine theses on the future of sociology. In: A. Giddens, *Social Theory and Modern Sociology* (pp. 22–51). Cambridge: Polity Press.

Holmwood, J., Stewart, A. (1994). Synthesis and Fragmentation in Social Theory: A Progressive Solution. *Sociological Theory*, 12(1), 83–100. <https://doi.org/10.2307/202037>

Johnson, T., Dandeker, Ch., Ashworth, C. (1984). Theoretical sociology: the conditions of fragmentation and unity. In: T. Johnson, Ch. Dandeker, C. Ashworth, *The Structure of Social Theory: Dilemmas and Strategies* (pp. 1–28). London: Macmillan.

Kalberg, S. (2007). A Cross-National Consensus on a Unified Sociological Theory? Some Inter-Cultural Obstacles. *European Journal of Social Theory*, 10(2), 206–219. <https://doi.org/10.1177/1368431007078882>

Moravcsik, A. (2003). Theory synthesis in international relations: real not metaphysical. *International Studies Review*, 5(1), 131–136. https://doi.org/10.1111/1521-9488.501019_4

O'Neill, J., Turner, B.S. (2001). Introduction — The fragmentation of sociology. *Journal of Classical Sociology*, 1(1), 5–12. <https://doi.org/10.1177/14687950122232431>

Ozanne, H. (1945). «Synthesis» in Social Science. *Sociometry*, 8(2), 208–215. <https://doi.org/10.2307/2785240>

Pound, P., Campbell, R. (2015). Exploring the feasibility of theory synthesis: A worked example in the field of health related risk-taking. *Social Science & Medicine*, 124, 57–65. <http://dx.doi.org/10.1016/j.socscimed.2014.11.029>

Ritzer, G. (1990a). Micro-macro linkage in sociological theory: applying a metatheoretical tool. In: G. Ritzer (Ed.), *Frontiers of Social Theory. The New Syntheses* (pp. 347–370). New York: Columbia University Press. <https://doi.org/10.7312/ritz91254-014>

Ritzer, G. (1990b). The current status of sociological theory: the new syntheses. In: G. Ritzer (Ed.), *Frontiers of Social Theory. The New Syntheses* (pp. 1–32). New York: Columbia University Press. <https://doi.org/10.7312/ritz91254-002>

Turner, J.H. (1990). The misuse and use of metatheory. *Sociological Forum*, 5(1), 37–53. <https://doi.org/10.1007/BF01115136>

Turner, J.H. (1991). Developing Cumulative and Practical Knowledge through Metatheorizing. *Sociological Perspectives*, 34(3), 249–268. <https://doi.org/10.2307/1389510>

Van den Berghe, P.L. (1963). Dialectic and Functionalism: Toward a Theoretical Synthesis. *American Sociological Review*, 28(5), 695–705. <https://doi.org/10.2307/2089908>

Wallace, W.L. (1968). Toward a Theoretic Synthesis in Sociology. *The Sociological Quarterly*, 9(4), 440–478. <https://doi.org/10.1111/j.1533-8525.1968.tb01070.x>

Willy, N. (1990). The history and politics of recent sociological theory. In: G. Ritzer (Ed.), *Frontiers of Social Theory. The New Syntheses* (pp. 392–416). Columbia University Press: New York. <https://doi.org/10.7312/ritz91254-016>

Отримано 19.03.2025

Прийнято до друку після рецензування 23.04.2025

Опубліковано 28.08.2025

References

Alexander, J. (1992a). New theoretical directions in sociology. [In Ukrainian]. *Philosophical and Sociological Thought*, 2, 121–130. [=Александр 1992a]

Alexander, J. (1992b). New theoretical directions in sociology. [In Ukrainian]. *Philosophical and Sociological Thought*, 4, 132–156. [=Александр 1992b]

Collins, R. (1993). Conflict Theory in Modern Macrohistorical Sociology. [In Ukrainian]. *Philosophical and Sociological Thought*, 6, 81–98. [=Коллінз 1993]

Fararo, T.J. (1989). The Spirit of Unification in Sociological Theory. *Sociological Theory*, 7(2), 175–190. <https://doi.org/10.2307/201894>

Fararo, T.J. (1993). General Social Equilibrium: Toward Theoretical Synthesis. *Sociological Theory*, 11(3), 291–313. <https://doi.org/10.2307/201972>

Fararo, T.J. (2001). *Social Action Systems: Foundation and Synthesis in Sociological Theory*. Westport, CT: Praeger Publishers.

Fararo, T.J., Skvoretz, J. (1987). Unification Research Programs: Integrating Two Structural Theories. *American Journal of Sociology*, 92(5), 1183–1209. <https://doi.org/10.1086/228632>

Fedorchenko-Kutuyev, P. (1993a). Two versions of T. Parsons' sociology: R. Munch and J. Alexander. Article one. Theory of action from a Kantian perspective: an interpretation of Richard

Munch. [In Ukrainian]. *Philosophical and sociological thought*, 7–8, 29–52. [=Федорченко-Кутуєв 1993a]

Fedorchenko-Kutuyev, P. (1993b). Two versions of T. Parsons' sociology: R. Munch and J. Alexander. Article two. J. Alexander's neofunctionalist research program. [In Ukrainian]. *Philosophical and Sociological Thought*, 9–10, 48–71. [=Федорченко-Кутуєв 1993b]

Giddens, A. (1987). Nine theses on the future of sociology. In: A. Giddens, *Social Theory and Modern Sociology* (pp. 22–51). Cambridge: Polity Press.

Golovakha, Ye. (2004). Sociological knowledge: specifics, criteria of scientificity and development prospects. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 1, 5–14. [=Головаха 2004]

Holmwood, J., Stewart, A. (1994). Synthesis and Fragmentation in Social Theory: A Progressive Solution. *Sociological Theory*, 12(1), 83–100. <https://doi.org/10.2307/202037>

Johnson, T., Dandeker, Ch., Ashworth, C. (1984). Theoretical sociology: the conditions of fragmentation and unity. In: T. Johnson, Ch. Dandeker, C. Ashworth, *The Structure of Social Theory: Dilemmas and Strategies* (pp. 1–28). London: Macmillan.

Kalberg, S. (2007). A Cross-National Consensus on a Unified Sociological Theory? Some Inter-Cultural Obstacles. *European Journal of Social Theory*, 10(2), 206–219. <https://doi.org/10.1177/1368431007078882>

Kutuyev (Fedorchenko-Kutuyev), P.V. (2016). *Transformations of Modernity: Institutions, Ideas, Ideologies*: Monograph. [In Ukrainian]. Kherson: Helvetica Publishing House. [=Кутуєв (Федорченко-Кутуєв) 2016]

Lupatsii, V.S. (1995). O. Comte's Positivist Synthesis. [In Ukrainian]. *Philosophical and Sociological Thought*, 9–10, 145–151. [=Лупацій 1995]

Moravcsik, A. (2003). Theory synthesis in international relations: real not metaphysical. *International Studies Review*, 5(1), 131–136. https://doi.org/10.1111/1521-9488.501019_4

O'Neill, J., Turner, B.S. (2001). Introduction – The fragmentation of sociology. *Journal of Classical Sociology*, 1(1), 5–12. <https://doi.org/10.1177/14687950122232431>

Osyphchuk, A. (2007). Margaret Archer's theory of morphogenesis as an attempt at a «structure-agency» synthesis. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 2, 150–163. [=Осипчук 2007]

Osyphchuk, A. D. (2004). Synthesis of the levels of «structure» – «agent» in Pierre Bourdieu's reflexive sociology. [In Ukrainian]. *NaUKMA Research Papers. Sociological Sciences*, 32, 48–55. [=Осипчук 2004]

Osyphchuk, A.D. (2006). Nikos Mouzelis' synthetic sociological theory. [In Ukrainian]. *NaUKMA Research Papers. Sociological sciences*, 58, 13–17. Retrieved from: <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/9638> [=Осипчук 2006]

Osyphchuk, A.D. (2013). Habitus as a mechanism for the synthesis of structure and agency in Pierre Bourdieu's sociological theory. [In Ukrainian]. *NaUKMA Research Papers. Sociological Sciences*, 148, 3–10. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMA_s_2013_148_3 [=Осипчук 2013]

Osyphchuk, A.D. (2014a). On the issue of theoretical synthesis in modern sociology. [In Ukrainian]. *Bulletin of the National Technical University of Ukraine "Kyiv Polytechnic Institute". Political Science. Sociology. Law*, 3/4 (23/24), 79–85. [=Осипчук 2014a]

Osyphchuk, A.D. (2014b). Structuration, space and time: a reconstruction of Anthony Giddens' attempt to build a theory of the synthesis of «structure-agency». [In Ukrainian]. *Edges*, 11, 112–118. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Grani_2014_11_23 [=Осипчук 2014b]

Osyphchuk, A.D. (2015). Structure, agency and social system in Anthony Giddens' theory of structuration. [In Ukrainian]. *Edges*, 12, 74–79. [=Осипчук 2015]

Ozanne, H. (1945). «Synthesis» in social science. *Sociometry*, 8(2), 208–215. <https://doi.org/10.2307/2785240>

Pound, P., Campbell, R. (2015). Exploring the feasibility of theory synthesis: A worked example in the field of health related risk-taking. *Social Science & Medicine*, 124, 57–65. <http://dx.doi.org/10.1016/j.socscimed.2014.11.029>

- Pypych, A. (2019). Post non-classical synthesis of knowledge and social science. [In Ukrainian]. *Philosophy of Education*, 2(25), 151–168. <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2019-25-2-9> [=Пипич 2019]
- Ritzer, G. (1990a). Micro-macro linkage in sociological theory: applying a metatheoretical tool. In: G. Ritzer (Ed.), *Frontiers of Social Theory. The New Syntheses* (pp. 347–370). New York: Columbia University Press. <https://doi.org/10.7312/ritz91254-014>
- Ritzer, G. (1990b). The current status of sociological theory: the new syntheses. In: G. Ritzer (Ed.), *Frontiers of Social Theory. The New Syntheses* (pp. 1–32). New York: Columbia University Press. <https://doi.org/10.7312/ritz91254-002>
- Ritzer, J. (1994a). Micro-macro linkage in sociological theory: applying a metatheoretical tool. In: *Sociological theory today. A collection of articles by American and Ukrainian theorists* / Ed by V. Tancher (pp. 68–86). [In Russian]. Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [=Ритцер 1994a]
- Ritzer, J. (1994b). The current status of sociological theory: the new syntheses. In: *Sociological theory today. A collection of articles by American and Ukrainian theorists* / Ed by V. Tancher (pp. 24–44). [In Russian]. Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [=Ритцер 1994b]
- Ruchka, A.A., Tancher, V. (1992). *Essays on the History of Sociological Thought*. [In Russian]. Kyiv: Naukova Dumka. [=Ручка, Танчер 1992]
- Ruchka, A.O., Tancher, V.V. (1995). *Course of the History of Theoretical Sociology*. Kyiv: Naukova Dumka. [=Ручка, Танчер 1995]
- Shelukhin, V.A. (2015). Micro-macro theoretical synthesis in the concept of norms by D. Coleman. [In Ukrainian]. *SOCIOPROSTIR: Interdisciplinary Electronic Collection of Scientific Papers in Sociology and Social Work*, 4, 9–16. Retrieved from: <https://periodicals.karazin.ua/socioprostir/article/view/4234> [=Шелухін 2015]
- Sobolevska, M. (2013). Social order and social integration through the prism of E. Giddens' synthetic sociological theory. [In Ukrainian]. *Current Problems of Sociology, Psychology and Pedagogy*, 18, 19–27. [=Соболевська 2013]
- Sobolevska, M. (2014). *The Order of Discourse of Order: Neofunctionalism and Poststructuralism in Modern Sociological Theory*: Monograph. [In Ukrainian]. Kyiv: Logos. [=Соболевська 2014]
- Sobolevska, M.O. (2011). Poststructuralist strategy of categorical synthesis of P. Bourdieu's sociological theory as an attempt at conceptual rethinking of integrative principles of social life. *Current Problems of Sociology, Psychology and Pedagogy*, 12, 10–17. [=Соболевська 2011]
- Sudakov, V.I. (2019). Theoretical synthesis in sociology as a reflexive process and logical-epistemological procedure. [In Ukrainian]. *Current Problems of Sociology, Psychology, Pedagogy. Series «Sociological Sciences»*, 4(43), 4–12. [=Судаков 2019]
- Tancher, V. (Ed.). (1994). *Sociological Theory Today: A Collection of Articles by American and Ukrainian Theorists*. [In Russian]. Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [=Танчер 1994]
- Tancher, V. (1996). Sociological thought of Ukraine against the background of world sociology. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 1–2, 18–26. [=Танчер 1996]
- Turner, J. (1992). The rise and fall of empires: a sociological theory. [In Ukrainian]. *Philosophical and Sociological Thought*, 6, 83–98. [=Тьорнер 1992]
- Turner, J.H. (1990). The misuse and use of metatheory. *Sociological Forum*, 5(1), 37–53. <https://doi.org/10.1007/BF01115136>
- Turner, J.H. (1991). Developing cumulative and practical knowledge through metatheorizing. *Sociological Perspectives*, 34(3), 249–268. <https://doi.org/10.2307/1389510>
- Van den Berghe, P.L. (1963). Dialectic and functionalism: toward a theoretical synthesis. *American Sociological Review*, 28(5), 695–705. <https://doi.org/10.2307/2089908>
- Wallace, W. (1994). On the disciplinary matrix in sociology. [In Ukrainian]. *Philosophical and Sociological Thought*, 1–2, 103–117. [=Уоллес 1994]
- Wallace, W.L. (1968). Toward a theoretic synthesis in sociology. *The Sociological Quarterly*, 9(4), 440–478. <https://doi.org/10.1111/j.1533-8525.1968.tb01070.x>
- Willy, N. (1990). The history and politics of recent sociological theory. In: G. Ritzer (Ed.), *Frontiers of Social Theory. The New Syntheses* (pp. 392–416). New York: Columbia University Press. <https://doi.org/10.7312/ritz91254-016>

Willy, N. (1994). The history and politics of recent sociological theory. In: *Sociological Theory Today. A Collection of Articles by American and Ukrainian Theorists* / Ed. by Tancher (pp. 45–67). [In Russian]. Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [=Уили 1994]

Received 19.03.2025

Accepted for publication after review 23.04.2025

Published 28.08.2025

ОЛЕКСАНДР РЕЗНИК, ОЛЕГ КОЗЛОВСЬКИЙ

Теоретичний синтез у соціології: історичні, методологічні та типологічні аспекти

У статті презентуються результати розроблення проблем історії, методології та типології теоретичного синтезу в соціології на підставі огляду та аналізу його різних трактувань. Автори спостерегли зміну характеру рефлексії практики цього іманентного методу теоретизування в теоретичному дискурсі соціології. Впродовж XX століття відбувся перехід від переважно імпліцитного до експліцитного та декларативного застосування теоретичного синтезу в соціології. Надмірні сподівання соціологів на загальну інтеграцію, уніфікацію та кумуляцію соціологічного теоретизування методом синтезу змінилися на розчарування отриманими результатами. Згодом соціологи демонструють застосування методу теоретичного синтезу для реалізації скромніших наукових проєктів. Поряд із спробами загально-теоретичного синтезу стає більше спроб спеціалізованого теоретичного синтезу для розв'язання практичних завдань. Таку диференціацію теоретичного синтезу можна розглядати як певну його типологію за предметною масштабністю. Стратегії позитивістського синтезу гіпотетично диференційовані на його ранньопозитивістську (О. Конт), інструментально-позитивістську (В. Волес, Дж. Тернер та ін.) та постпозитивістську (Т. Фараро, Дж. Скворець) версії (втім, це припущення потребує окремого глибшого розроблення).

Ключові слова: теорія, історія соціології, теоретичний синтез, типи теоретичного синтезу, позитивізм, постпозитивізм

OLEKSANDR REZNIK, OLEG KOZLOVSKIY

Theoretical synthesis in sociology: historical, methodological and typological aspects

The article presents the results of developing the problems of history, methodology, and typology of theoretical synthesis in sociology based on a review and analysis of its various interpretations. The authors observed a change in the nature of the reflection on the practice of this immanent method of theorizing in the theoretical discourse of sociology. During the twentieth century, there was a transition from a predominantly implicit to an explicit and declarative application of theoretical synthesis in sociology. The excessive hopes of sociologists for the general integration, unification, and cumulation of sociological theorizing through synthesis have given way to disappointment with the results obtained. Subsequently, sociologists demonstrate the application of the theoretical synthesis method for the implementation of more modest scientific projects. Along with attempts at general theoretical synthesis, there are more and more attempts at specialized theoretical synthesis to solve practical problems. Such differentiation of theoretical synthesis can be considered as a certain typology of it according to its subject scope. The strategies of positivist synthesis are hypothetically differentiated into its early positivist (O. Comte), instrumental-positivist (W. Wallace, J. Turner, etc.) and post-positivist (T. Fararo, J. Skvoretz) versions (however, this assumption requires a separate, deeper development).

Keywords: theory, history of sociology, theoretical synthesis, types of theoretical synthesis, positivism, post-positivism

ВІКТОР СТЕПАНЕНКО,

доктор соціологічних наук, головний науковий співробітник відділу історії та теорії Інституту соціології НАН України, головний редактор часопису «Соціологія: теорія, методи, маркетинг» (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

VIKTOR STEPANENKO,

Doctor of Sciences in Sociology, Chief Research Fellow at the Department of History and Theory of Sociology, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine, Editor-in-Chief of the Journal «Sociology: Theory, Methods, Marketing» (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

vikstepa@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-3623-0057>

Історична соціологія Чарльза Тіллі: дослідницька еволюція та методологічні орієнтири

Чарльз Тіллі (1929–2008) є одним із найвпливовіших сучасних соціологів і соціальних дослідників. Він відіграв ключову роль у розвитку таких соціологічних напрямів, як історична соціологія, історія соціальних наук, соціальні рухи та революції, конфліктна політика, проблематика держави, насильства, війни та демократизації. Тіллі мав надзвичайно плідну академічну кар'єру, опублікувавши понад п'ятдесят книг та більш як сімсот академічних статей. Працюючи у міждисциплінарному полі соціології, історії та політичних наук, американський дослідник глибоко вплинув на ці сфери знань та сучасні соціальні дослідження загалом завдяки своїм методологічним і теоретичним інноваціям, а також підготовці кількох поколінь учених, які сформуvalи й надалі розвивають його школу історичної соціології та суміжні дослідницькі напрями.

Теоретична та дослідницька спадщина вченого величезна, і чи не кожен її аспект потребує окремої ґрунтовної аналітики. Мета ж цього тексту — окреслити та актуалізувати інноваційні методологічні підходи Ч. Тіллі, які можна схарактеризувати як теоретичний синтез. Під «теоретичним синтезом» у широкому значенні розумітимемо інтеграцію різних дослідницьких, у тому числі дисциплінарних перспектив, теоретичних підходів, концепцій і парадигм для створення концептуальних позицій щодо пояснення складних соціальних явищ та процесів. Такий синтез передбачає поєднання елементів, які можуть мати різні теоретичні, методологічні чи ідеологічні основи. У соціології, як і в інших

Цитування: Степаненко, В. (2025). Історична соціологія Чарльза Тіллі: дослідницька еволюція та методологічні орієнтири. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 103–123, <https://doi.org/10.15407/sociology2025.03.103>.

науках, теоретичний синтез часто використовують для подолання обмежень окремих теорій та підходів, які можуть бути надто вузькими чи однобічними. У випадку Ч. Тіллі можна сказати, що теоретичний синтез був чи не найважливішою ознакою його дослідницької еволюції й інноваційної методології. Адже йдеться не лише про інтеграцію соціологічних підходів (мікро- та макро-, агентності та структури, сталості та реляційності), а й про поєднання або радше додання, конвенційних дисциплінарних меж соціології, історії, політичної науки, економіки, урбаністики та культурних студій.

Є ще одна обставина, яка актуалізує теоретичні надбання та інтегральні підходи Ч. Тіллі саме в українському контексті й, зокрема, у період оборонної війни нашої країни проти зовнішньої військової агресії. Переплетіння та взаємодія в українському кейсі таких складних процесів, як націє- та державотворення, спротив та мобілізація у війні за державну незалежність, громадські протестні мобілізації та процеси демократизації в усій їхній складності, особливо з огляду на війну, — це саме ті тематичні проблемні поля, на яких Ч. Тіллі зосереджував свою дослідницьку увагу.

Далі буде детально проаналізовано приклади теоретичних синтезів у широкій дослідницькій спадщині Ч. Тіллі, але для кращого розуміння їхнього контексту та теоретичних витоків важливо також, принаймні коротко, окреслити інтелектуальну біографію та творчу еволюцію вченого.

Професійне становлення та дослідницька еволюція Ч. Тіллі

Чарльз Тіллі народився 27 травня 1929 року в Ломбарді, штат Іллінойс — передмісті Чикаго. Він виріс у робітничій сім'ї, його дід по батьковій лінії був німецьким іммігрантом, а мати — іммігранткою з Вельсу. Свою освіту він здобував завдяки стипендіям і різним роботам, серед яких, як зазначено в його резюме, були «газетяр, продавець у продуктовому магазині, офісний кур'єр, робітник на фабриці, будівельник, прибиральник, нічний сторож, вожатий у таборі та дослідник у психіатричній лікарні» (цит. за: Castañeda, Schneider, 2017: р. 1). Скромне соціальне походження і соціалізація Тіллі, можливо, вплинули і на його аналітичну перспективу. Він не полюбляв історичних наративів, зосереджених на королях, видатних постатях та елітах, і здебільшого звертав увагу на низовий рівень та характер соціальних змін, стверджуючи, що вони є складним наслідком постійних зіткнень між звичайними людьми, озброєними акторами та політичними режимами.

Ч. Тіллі закінчив Гарвардський університет із відзнакою (*magna cum laude*) у 1950 році. Під час Корейської війни він служив у Військово-морських силах США. Потім він продовжив післядипломне навчання в Оксфорді та Католицькому університеті Анже, у Франції. А в 1958 році, повернувшись до Гарварду, Тіллі здобув докторський ступінь у заснованому та очолюваному Талкотом Парсонсом відділенні соціальних відносин Гарвардського університету. Міждисциплінарний підхід вченого почасти був сформований у період його університетського навчання, адже навчальна програма відділення пропонувала поєднання соціології, соціальної антропології та соціальної психології. У цьому

плані показовим є також і те, що співкерівниками дисертації Тіллі були соціальний психолог і соціолог-біхевіорист Джордж Гоманз, який до того ж викладав курс середньовічної історії, та політичний соціолог і майстер порівняльно-історичного аналізу Барінгтон Мур. Великий творчий та інтелектуальний вплив на формування молодого Ч. Тіллі як соціального дослідника справив також і Питирим Сорокін (1889–1968), який був вигнаний російським комуністичним режимом і емігрував до Сполучених Штатів. Сорокін, який у 1930 році заснував у Гарварді відділення соціології, виступав палким критиком парсонсівського структурного функціоналізму. Тіллі часто був асистентом Сорокіна у викладанні, й той мав великий вплив на Тіллі, заохочуючи його інтерес до поєднання соціології та історії у систематичне вивчення революцій і соціальних змін. Згодом Тіллі назве Сорокіна «своїм великим учителем» (Tilly, 2008: p. 19).

Тіллі викладав у багатьох університетах, зокрема у Делавері, Гарварді, Торонто, Мічигані, Нью-Йорку та Колумбії. Перебуваючи в Університеті Делаверу, він проводив опитування місцевих іммігрантських громад і працював над емпіричними проблемами, пов'язаними з міською соціологією, для місцевого уряду штату. У 1969 році він перейшов до Університету Мічигану, де започаткував свій емпіричний метод, відомий як «каталог подій». Суть цього кількісного підходу до історичних подій полягає в кодуванні та створенні баз даних зареєстрованих подій певних колективних дій у часі. Інформація, що міститься в каталогах подій, могла включати кількість людей, які брали участь у протестах, висунуті вимоги, тип протестів, а також реакцію поліції та місцевої влади. У 1984 році Тіллі заснував Центр вивчення соціальних змін у Новій школі соціальних досліджень у Нью-Йорку. Серед видатних постатей, які разом із ним зробили Нову школу одним із передових центрів соціальних досліджень у світі, були Ерик Гобсбаум, Пері Андерсон, Віра та Аристид Золберги та Ричард Бенсел.

Хоча Тіллі є одним із найвпливовіших соціальних дослідників, на ранньому етапі свого професійного становлення він часто самотужки опановував навички соціальних розвідок у нових сферах. Без будь-якої підготовки до історичних архівних досліджень він у межах свого післядипломного навчання вирушив до вивчення архівів однієї з французьких провінцій, щоб зібрати матеріал для своєї дисертації. Саме цей перший досвід поєднання історії та соціології Тіллі згодом реалізував у підготовці своєї першої й по-своєму новаторської книги «Вандея» (1964). Таким же чином він пізніше розробляв оригінальні методи, моделі й теорії, пов'язані зі складними соціальними процесами. Новаторські підходи Тіллі позначилися його вагомих оригінальним внеском у міську соціологію, проблематику демографії, імміграції, політики, нерівності, а також фінансові, культурні та військові дослідження.

Головною професійною сферою Тіллі була соціологія, але він не оминав історію та політику у своїй роботі, справляючи значний вплив на течії в сучасній історії, політології та вивченні міжнародних відносин. Як і інші видатні соціальні вчені цього періоду, такі як Е.П. Томпсон, Ф. Бродель та Е. Гобсбаум, Ч. Тіллі критикував елітарний погляд на історію «зверху вниз». У статті, присвяченій доробку соціолога П. Лазарсфельда та зародженню галузі дослідження громадської думки, Тіллі намагався зрозуміти, як ми можемо знати, що хвилювало

звичайних людей і тих, хто не вів щоденники до ХХ століття, за відсутності виборів, опитувань і соціальних рухів? Вчений стверджував, що конфліктні прояви народних колективних дій «давали звичайним людям широкі можливості висловлювати свої думки», а записи про публічні протести «надають багату інформацію про інтереси, скарги та прагнення наших попередників у цьому світі. Навіть сьогодні ми можемо обґрунтовано звертатися до мови народних колективних дій як до доповнення до знань, які нам надають вибори та опитування» (Tilly, 1983: р. 477). Його новаторська техніка збирання даних через каталоги подій сприяла порівнянням у часі та просторі між такими явищами, як революції, соціальні рухи, страйки, протести, повстання чи громадянські війни. На підставі цих порівнянь вчений спостерігав, як старі репертуари колективних дій трансформувалися у нові за умов змінених структурних устроїв.

Хоча вплив Ч. Тіллі на розвиток сучасної теоретичної й історичної соціології є незаперечним і він насамперед асоціюється з дослідженням революцій, соціальних рухів і конфліктної політики, не менш важливий спадок вчений залишив у таких предметних сферах як міграції, нерівності та міська соціологія. Внесок Тіллі в історичну соціологію, вивчення державотворення, а особливо соціальних рухів та конфліктної політики є одним з найвідоміших, значною мірою тому, що ці галузі сформувалися навколо його праць. З точки зору методології, він, певною мірою наслідуючи свого вчителя Б. Мура, виступав за історичний порівняльний метод на підставі обмеженої кількості випадків і використання каталогів подій. Його праці були орієнтовані на проблемні соціальні моменти в історії та теоретизування. Тіллі уникав суто схоластичних чи технічних пояснень на користь того, що він називав «кращими історіями», супроводжуваними контекстуалізованими замальовками, графіками, діаграмами й таблицями два на два.

Один із адекватних способів вивчати спадщину Тіллі — це простежувати розвиток дослідження ним певного предмета або проблеми. Адже він часто розвивав і коригував висновки та результати своїх попередніх публікацій. Замість чекати, поки текст досягне досконалості, він був готовий публікувати його без зволікання і згодом бути визнаним неправим або лише частково правим. Кожна його праця була спрямована на виправлення неточностей або помилок, яких, на його думку, він припустився у попередніх працях. Фактично, цей метод постійного розвитку та вдосконалення результату Тіллі започаткував вже у роботі над своєю першою книгою «Вандея» (1964), яка стала результатом удосконалення і навіть виправлення, у певних моментах, його дисертації.

Чарльз Тіллі відіграв ключову роль у формуванні підходів до теоретичного синтезу в соціальних науках, поєднуючи історичний аналіз із соціологічним дослідженням, наголошуючи необхідність реляційних і процесо-орієнтованих рамок, а також виступаючи за динамічне розуміння соціальних явищ. Його праці вирізняються амбітним прагненням інтегрувати макрорівневі структурні ідеї з мікрорівневою агентністю, створюючи міцний методологічний і концептуальний інструментарій, який вплинув на такі дисципліни, як соціологія, політологія та історія.

Підхід Тіллі до теоретичного синтезу найпомітніший у його зусиллях відійти від статичних моделей соціальних структур до фокусування на механізмах і процесах. Він стверджував, що соціальні науки повинні віддавати пріоритет розумінню того, як відбуваються соціальні зміни через ідентифіковані, повторювані причинно-наслідкові механізми — такі як мобілізація ресурсів, накопичення можливостей або формування меж — замість того, щоб покладатися суто на великі наративи чи ізольовані змінні. Цей зсув ілюструється, наприклад, у таких працях, як «Стійка нерівність» (Tilly, 1998), де він синтезував структурні чинники (наприклад, категорійні нерівності, ґрунтовані на расі чи гендері) з реляційними динаміками (наприклад, експлуатація та імітація), щоб пояснити стійкі соціальні ієрархії. Таким чином, він створив рамки, які пов'язують індивідуальні дії з ширшими історичними трансформаціями.

Внески Чарльза Тіллі в теоретичний синтез у соціальних науках глибоко вкорінені в його обширному доробку, відзначеному послідовним прагненням інтегрувати історичну глибину, реляційні динаміки та механізми, орієнтовані на процеси, у цілісну рамку. Далі я більш детально окреслю та проаналізую ті приклади й тематики, у яких найвиразніше проявилися підходи теоретичного синтезу Ч. Тіллі, а саме: мікро- та макросинтез, реляційний реалізм, механізми соціальних змін, конфліктна політика та методологічні інновації. Але почати варто із його ключового міждисциплінарного теоретичного та методологічного синтезу — історичної соціології та її підходів у розуміння вченого.

Історична соціологія як міждисциплінарний теоретичний синтез

Як уже зазначалося, Ч. Тіллі вже у період університетського навчання під впливом своїх вчителів, таких як П. Сорокін та Б. Мур, і в подальшій своїй кар'єрі поєднував соціологію з історичними підходами. Як пізніше зазначав сам Тіллі, оцінюючи важливість цього міждисциплінарного поєднання у своїй характерній метафоричній манері, «соціологія без історії нагадує голлівудський декор: чудові сцени, іноді блискуче розписані, але за ними немає нічого й нікого. Якщо розглядати її лише як науку про сучасність або — що ще гірше — про позачасовість, соціологія втрачає своє покликання фіксувати причинність у часі. Таким чином, вона послаблює свій життєво важливий вплив на історичне мислення, свій вплив як дослідження соціальних механізмів, що діють постійно в конкретних часах і місцях» (Tilly, 2008b: p. 120). Утім, на переконання вченого, опора на історію і союз із нею — це потреба будь-якої соціальної науки, а не лише соціології. Менше з тим, саме для Тіллі, для якого були характерними постійна творча еволюція та коригування свого дослідницького досвіду аж до визнання окремих помилок та неточностей в описах результатів своїх численних розвідок, міждисциплінарний синтез соціології та історії був незмінним, ключовим та принциповим упродовж усього його творчого шляху. І те, що «співпраця на межі історії та соціальних наук дасть кращі пояснення соціальних процесів» (Tilly, 2008b: p. 202), було його сталим професійним переконанням.

Міждисциплінарний дослідницький підхід означився вже у першій новаторській книжці Тіллі «Вандея» (Tilly, 1964). І згодом дослідник розвивав цей про-

грамний підхід, коли його обрали співголовою Історичної панелі Комітету з поведінкових і соціальних наук у період 1967–1969 років у складі Ради з соціальних наук та Національної академії наук. У збірці із характерною назвою «Історія як соціальна наука» вчений зазначає, що нова дослідницька парадигма передбачає «нові, соціально-наукові аспекти дисципліни, включно із формулюванням концепцій, теорій та гіпотез, стандартизованим вимірюванням і перевіркою та свідом порівнянням у часі та просторі» (Landes, Tilly, 1971).

Однією зі сфер, де Тіллі ефективно застосовував свій історико-соціологічний підхід, стали розвідки із порівняльної політичної соціології та проблематика націє- й державотворення. Ця сфера досліджень була особливо актуальною з кінця 1960-х років, коли розпадалася історична колоніальна система в Африці та інших частинах світу й поставали нові виклики, пов'язані з появою нових держав та їхнім політичним розвитком. Великою мірою ці розвідки у 1960–1970-х роках були частиною великої дослідницької програми модернізації та політичного розвитку, у річищі якої працювали такі провідні дослідники, як Г. Алмонд, С. Верба, Л. Пай, У. Ростоу, С. Айзенштадт та ін. І саме Г. Алмонд наприкінці 1960-х заохотив залучення Тіллі та інших дослідників, зорієнтованих на історичні підходи, до соціально-наукового обговорення питань націє- й державотворення та викликів, з якими стикалися держави, що розвиваються. Завданням Тіллі було очолити групу, яка досліджувала європейську історію, щоб перевірити чи спрацьовують історичні алгоритми теоретичних узагальнень концепції політичної модернізації¹. Результатом цієї роботи стала фундаментальна книга за редакцією Ч. Тіллі «Формування національних держав у Західній Європі» із його власним програмним розділом (Tilly, 1975). Він аналізує історичні процеси в Європі з 1500 по 1800 роки, коли численні дрібні політичні утворення (феодальні володіння, міста-держави) консолідувалися в централізовані національні держави, такі як Франція, Англія чи Пруссія.

Підходи, розвинені Ч. Тіллі у цій праці, були новаторськими, адже вони заперечували прогресистську лінійність модернізаційних теорій політичного розвитку, вказуючи натомість на складні історичні траєкторії не лише утворення, а й зникнення держав у європейській історії та звертаючи увагу на процеси тривалих конфліктів і війн, які часто супроводжували націє- та державотворення в Європі. Понад те, послідовним результатом досліджень Тіллі стала й інша логіка державотворення, яку він обґрунтовував та обстоював. Адже коли боротьба за виживання серед конфліктів формувала європейські держави більше, аніж внутрішні зусилля, то в новій методологічній перспективі конфлікти та війни набувають значення визначальних рушійних чинників державотворення. Тіллі стверджує, що війни були не лише побічним явищем, а й ключовим механізмом консолідації держав, оскільки стимулювали розвиток бюрократії, оподаткування, армії та централізованої влади. Саме в цій праці він артикулює своє знамените твердження «війна створила державу, а держава створила війну»

¹ У вітчизняній соціології детальний аналіз еволюції дослідницьких програм та політичних практик модернізації здійснено у працях П. Кутуєва, зокрема в його праці «Модерн(и): Історії, теорії та практики» (Кутуєв, 2017).

(Tilly, 1975: p. 42), яке відображає цю ідею. Підкреслюючи діалектичний зв'язок між війною й державотворенням, де конфлікти стають каталізатором інституційних змін, Тіллі пояснює, що війни вимагали від правителів створення ефективних механізмів для збирання ресурсів (податків), організації армій і централізації влади, що призводило до формування сучасних держав: «Війна та підготовка до війни створили головні компоненти європейських держав: оподаткування, призов, бюрократію та централізований контроль» (Tilly, 1975: p. 76). Тіллі на прикладах європейської історії детально розкриває зв'язок війн з інституційним розвитком держав, показуючи, як конфлікти змушували держави модернізуватися. Водночас держави, укріпившись, розв'язували нові війни, щоб розширити території чи зміцнити владу. Аргументуючи цю логіку, американський дослідник вдається до паралелей із дарвіністським підходом природного відбору сильніших, зазначаючи, що «здатність вести війну стала великим селектором держав; ті, що не могли воювати, зникали» (Tilly, 1975: p. 45).

У своїх дослідницьких розвідках з європейського державотворення Тіллі використовує історико-соціологічний підхід, поєднуючи емпіричні дані (історичні приклади Франції, Англії, Іспанії) з теоретичними концепціями. Його модель «примусу і капіталу» пояснює, як держави поєднували насильство (війни, придушення бунтів) та економічні ресурси (податки, торгівлю) для свого зміцнення. Отже, війни, за Тіллі, були не лише руйнівними, а й конструктивними факторами, оскільки змушували держави адаптуватися до викликів. Цей підхід сприяв утворенню цілого напрямку соціально-наукової історії, натхненником і лідером якого став Чарльз Тіллі.

У цьому та інших своїх дослідницьких проектах соціально-наукової історії, зокрема у редакційній ним серії книг «Дослідження соціальної переривності», Тіллі кидає виклик панівним на той час концепціям політичного розвитку та модернізації. У власній праці, виданій у рамках цієї серії «Як соціологія зустрічається з історією» (Tilly, 1981), він висловлює побажання, щоб термін «історична соціологія» ніколи не був винайдений, оскільки він помилково натякає на існування окремої дослідницької дисципліни. Натомість, на переконання Тіллі, вся соціологія та соціальні науки мають бути історичними в сенсі уваги до соціальних процесів (Tilly, 1981: p. 100). Він продовжив свою дослідницьку програму міждисциплінарного синтезу в галузі історичних соціальних наук у праці «Великі структури, довготривалі процеси, масштабні порівняння» (Tilly, 1984), наголошуючи, що аналіз великих структур і довготривалих процесів має бути конкретним, посилаючись на реальні часи, місця та людей, визнаючи від самого початку, що час має значення. Те, коли щось відбувається в послідовності процесу, впливає на те, як це відбувається, і обмежує можливі результати в пізніший момент часу (Tilly, 1984: p. 14).

У «Великих структурах» Ч. Тіллі систематизує методологію історичної соціології, критикує універсальні теорії та абстрактні моделі, натомість закликаючи до емпірично обґрунтованих, контекстуальних і порівняльно-історичних досліджень. Його методологія історичної соціології характеризується акцентом на конкретних історичних процесах, порівнянні різних випадків та уникненні редукціонізму. На думку Тіллі, головне завдання історичної соціології — «вияви-

ти зв'язки між масштабними соціальними процесами та реальним досвідом індивідів і груп, які переживають ці процеси» (Tilly, 1984: p. 11). Отже, вчений наголошує на поєднанні вивчення макрорівневих процесів (як-от державоутворення чи капіталізація) з мікроаналізом (досвіду людей, груп, громад). Це відображає його інтегральний підхід, який уникає абстрактних узагальнень і зосереджується на конкретних історичних взаємодіях. Тіллі підкреслює важливість емпіричного обґрунтування та контекстуального аналізу, що є ключовим для його порівняльно-історичного підходу у прагненні синтезувати макро- та мікроперспективи. Такий теоретичний синтез в аналізі макро- і мікрорівнів Тіллі демонструє й у інших своїх розвідках. Отже, можемо говорити про це як усталену методологію його досліджень.

Методологічний теоретичний синтез Тіллі проявляється також і в аналізі структурно-агентних історичних взаємодій, що, по суті, є логічним і послідовним продовженням його мікро-макроінтегрального підходу. Як зазначає дослідник, «великі структури та масштабні процеси не коливаються вільно в історичному просторі; вони вкорінені в діях і взаємодіях реальних людей у конкретних часах та місцях» (Tilly, 1984: p. 11). Потужним інструментом соціального аналізу, на думку дослідника, є порівняння, але лише за умови, що вони беруть до уваги історичну специфіку порівнюваних випадків. Отже, високо оцінюючи порівняльно-історичний метод, Тіллі застерігає проти спрощених порівнянь, які ігнорують контекст: у його методологічній перспективі порівняння мають бути емпірично обґрунтованими й контекстуальними.

Репертуари конфліктності у підходах теоретичного синтезу Ч. Тіллі

Від кінця 1970-х років, у контексті праці «Від мобілізації до революції» (Tilly, 1978), Тіллі окреслив свою концепцію репертуару конфліктності або незгоди (repertoire of contention), зробивши її методологічною основою для вивчення революцій, протестних рухів та конфліктів. Однією із завершальних праць його довготривалих досліджень у цій сфері стала праця «Конфліктні виступи» (Tilly, 2008a). З початком цих досліджень і у співпраці із С. Тароу та Д. МакАдамом (McAdam, Tarrow, Tilly, 2001; Tilly, Tarrow, 2006) Тіллі започаткував розвиток міждисциплінарної галузі вивчення конфліктної політики. Під «конфліктною політикою» (contentious politics) він розумів «колективне, публічне висування претензій, які, якщо будуть реалізовані, вплинуть на інтереси об'єктів цих претензій» (Tilly, 2002: p. 6). Це змінило визначення проблеми з простого пояснення соціальних рухів на пояснення конфліктної політики в усіх її формах, включно з революціями, етнічними мобілізаціями та іншими циклами протестів. Крім того, підхід Тіллі до конфліктної політики ставив визначення проблеми у співвідношення з політичними режимами, що згодом він узагальнив у праці «Режими та репертуари» (Tilly, 2006), демонструючи, що якість політичної конфліктності радикально варіює залежно від організації режиму.

У сфері досліджень конфліктної політики, зокрема через розроблення концепції репертуару конфліктності, вчений продовжив розвивати свій методо-

логічний підхід до синтезу мікро- і макрорівнів, сформований і застосований у його історичній соціології. Як зазначає С. Тароу, «зв'язок між мікроподіями, видобутими з первинних джерел, та мезо- і макропроцесами був від початку і до кінця кар'єри відмінною рисою підходу Тіллі», але «ніде це не було більш очевидним, ніж у його відкритті та використанні “репертуару конфліктності”» (Tarrow, 2018: p. 518). На перший погляд, Тіллі не додав нічого нового, адже історики десятиліттями вивчали вияви невдоволення, продовольчі бунти, хвилі страйків, повстання та революції. Новим було свідоме введення ним культурного змісту у вивчення їх, з дедалі більшим акцентом на тому, як, а не чому відбувалися епізоди конфліктності. Дані, які збирав Тіллі, були зосереджені на мікрорівні, але вони були вбудовані в еволюцію форм конфліктності та їхні зв'язки з різними стадіями капіталізму та формами режимів (Tilly, 2006).

Концепція репертуару конфліктності була вперше сформульована Тіллі у його праці 1978 року «Від мобілізації до революції». Ця концепція є центральною для розуміння того, як соціальні групи обирають певні форми протесту (страйки, петиції, демонстрації) залежно від історичного контексту, соціальних умов і політичних можливостей. Репертуар конфліктності відображає обмежений набір знайомих, культурно зумовлених і соціально прийнятних способів вираження невдоволення, які змінюються із часом. Системного вигляду ця концепція набула вже у книзі Тіллі 1995 року «Популярна конфліктність у Великій Британії» (Tilly, 1995). Тут вчений уточнив концепцію як набір культурних творін, які відображають структурні зміни й водночас набувають власного життя. Це відбувалося, коли актори випробовували межі можливого, еліти реагували на ці інновації, нові виступи розвивалися та поширювалися, а нові структури, як-от соціальний рух, еволюціонували з цих взаємодій. Концепція пояснює, як соціальні актори обирають і адаптують форми протесту в межах історично сформованого набору практик. Зокрема, Тіллі аналізує трансформацію репертуару невдоволення від локальних, традиційних форм протесту (наприклад, бунти через ціни на продукти) до більш організованих, національних і політичних форм (страйки, петиції, масові мітинги) у період 1758–1834 років у Британії. Тіллі наголошує, що репертуари конфліктності не є статичними, а еволюціонують у відповідь на зміни в суспільстві, такі як урбанізація, індустріалізація та розширення політичних прав. Вони змінюються із часом через взаємодію між соціальними акторами, державою та економічними умовами, переходячи від локальних і спонтанних до національних і організованих форм. Як зазначає Тіллі, «репертуари еволюціонують у результаті боротьби, інновацій та взаємодії між протестувальниками і владою, з появою нових форм і зникненням старих у відповідь на зміну соціальних умов» (Tilly, 1995: p. 42).

Важливість концепції репертуару конфліктності для Тіллі полягала в посередництві між його макроісторичною перспективою та мікрополітичними дослідженнями. На макрорівні він прагнув показати, як цей репертуар еволюціонував від набору практик, що були локально базованими, специфічними для певних місць і часто спонсорованими елітами, до практик, що були надлокальними, модульними та базувалися на спеціалізованій організації. На мікрорівні

він зацікавився тим, як конфліктність концептуалізувалася в різні часи, що спонукало його досліджувати культуру та мову конфліктності. Культура для Тіллі не є всеосяжною абстракцією, а радше вбудована у конкретні відносини між акторами. У дослідницькій перспективі Тіллі репертуари конфліктності є «культурно сконструйованими, створеними на підставі спільних уявлень і практик певного населення в певний час» (Tilly, 1995: р. 31). Наприклад, як показує Тіллі у своєму дослідженні історії репертуарів конфліктності у Британії, бунти через ціни на продукти у XVIII столітті були культурно прийнятними, оскільки ґрунтувалися на «моральній економії» селян, тоді як страйки XIX століття відображали нову культуру робітничого класу.

У перспективі Тіллі нові способи дії у презентаціях незгод та невдовольень майже завжди є радше приращеннями до їхніх відомих форм, аніж новими винаходами. Адже соціальні групи не вигадують нові форми протесту з нуля, а обирають із наявного репертуару, який формується історично й залежить від соціальних, економічних, культурних та політичних умов. «Репертуар конфліктності — це обмежений набір рутин, які вивчаються, діляться та виконуються через відносно свідомий процес вибору в певному соціальному контексті», — зазначає вчений (Tilly, 1995: р. 26). Водночас уявлення про репертуар конфліктності як обмежений набір рутин висувало перед Тіллі складну проблему пояснення великих зрушень у репертуарах, які відбувалися впродовж історії — наприклад, винайдення страйку та його еволюція. Це також вимагало від вченого збирання даних за довгі періоди історії, а отже, чималого часу, ресурсів та енергії для таких досліджень. Лише з появою автоматичного комп'ютеризованого збирання даних, яке трапилося за часом надто пізно для досліджень Тіллі, аби він міг скористатися цими технологічними перевагами, соціальні дослідники мають можливість розвинути та перевірити його інтуїції щодо повільної та різноманітної еволюції різних репертуарів незгод та конфліктів.

Важливою складовою концепції репертуару конфліктності Тіллі було визнання реляційної природи такого репертуару. В цілому так званий «реляційний реалізм», тобто позиція, яка надає пріоритет взаємодіям і відносинам між різними соціальними акторами, була важливою методологічною орієнтацією вченого. Цей підхід виявився ефективним для аналізу динаміки між працею та капіталом, соціальними рухами та державою. Розуміючи ці відносини як конфігурації транзакційних та інтерактивних процесів, Тіллі створив методологічну рамку, яка стала конструктивною основою розв'язання багатьох важливих теоретичних та практичних питань. Зокрема Тіллі розглядає репертуар конфліктності як продукт взаємодій між протестувальниками, владою та іншими соціальними групами. Форми протесту формуються через переговори, конфлікти та адаптацію до реакцій держави. Отже, репертуар незгоди та конфлікту є реляційним, оскільки залежить від взаємодії між акторами (протестувальниками, державою, елітами) та політичного контексту. Як метафорично зауважує Тіллі, «репертуари конфліктності — це не сольні виступи, а інтерактивні танці, у яких рухи однієї сторони формують рухи іншої й формуються ними» (Tilly, 1995: р. 59). У своєму реляційному підході до вивчення конфліктів та їхньої динаміки Тіллі наголошує, що будь-який протест є взаємодією між сторонами, а

не односторонньою дією. Тим самим він методологічно поєднує теорію конфліктів (боротьба між групами) з аналізом соціальних взаємодій.

Репертуар конфліктності залежить і від політичного контексту або політичного режиму, включно відкритістю влади до діалогу, репресіями чи доступом до політичних інститутів. «Форма репертуару конфліктності значною мірою залежить від структури політичних можливостей та обмежень, з якими стикаються актори», — зазначає вчений (Tilly, 1995: р. 66). На прикладі зміни політичних можливостей у Британії Тіллі пояснює, як розширення виборчих прав після реформи 1832 року сприяло переходу до петицій і мітингів, оскільки протестувальники отримали доступ до парламентської політики. В історичній перспективі британського суспільно-політичного розвитку вчений простежує трансформацію репертуару конфліктності від традиційних (здебільшого локальних, спонтанних, насильницьких) до модерних (здебільшого загальнонаціональних, організованих, ненасильницьких) форм і від локальних бунтів до національних рухів. За висновками Тіллі, цей ключовий перехід відбувається у Британії у XIX столітті. Як він зазначає, «у період із 1758 до 1834 року репертуар конфліктності у Великій Британії змінився від локальних, специфічних і роздвоєних форм до космополітичних, модульних і автономних форм» (Tilly, 1995: р. 45).

Підсумовуючи сказане, варто підкреслити теоретико-синтезувальний вимір Тіллієвої концепції репертуару конфліктності. Вона є прикладом теоретичного синтезу, принаймні у таких аспектах: 1) поєднання теорії конфліктів (протест як боротьба), соціології культури (культурна зумовленість форм конфліктів та їхніх репертуарів) та політичних студій (структури політичних можливостей і режимів); 2) синтез макро- та мікроаналізу в дослідженнях того, як у великих процесах відбувається зміна конфліктного репертуару через конкретні дії протестувальників та їхню взаємодію із владою; 3) використання порівняльно-історичного методу, зокрема у порівнянні різних історичних періодів та відповідних форм протесту, та врахування історичного контексту; 4) реляційність, тобто фокусування на взаємодіях між акторами, а не на ізольованих діях. Ці методологічні орієнтації Тіллі формувалися великою мірою у його власній дослідницькій еволюції від дослідження структур до вивчення агентності, механізмів взаємодії та процесів.

Дослідження агентності, механізмів взаємодії та процесів у соціології Ч. Тіллі

Багатогранна дослідницька спадщина Ч. Тіллі важко піддається жорсткій формалізації саме через множинність тем та проблематик, які перебували у фокусі наукових розвідок вченого. Але все ж можна позначити умовні періоди в еволюції методологічних підходів Тіллі впродовж його тривалої та плідної дослідницької кар'єри. Як зазначає Д. Голдстоун (Goldstone, 2010: р. 358), метафора про «двох Марксів» — молодого та зрілого — доречна також і до розуміння наукової спадщини американського соціолога. У ранній період своїх історико-соціологічних досліджень Тіллі став одним із новаторів у використанні кількісних методів щодо систематизації історичних подій. Це давало йому змогу

обґрунтовувати широкомасштабні структурні патерни державотворення історичної Європи або простежувати трансформації протестів на підставі систематизації статистики страйків та їхніх проявів в історії Франції, Німеччини та Великої Британії. Утім, із часом у подальших своїх розвідках, зокрема починаючи вже від періоду вивчення революцій, протестних рухів та конфліктів, вчений більше зосереджується на дослідженнях агентності, механізмів взаємодій та динаміки процесів, розглядуваних у перспективі соціальної та групової взаємодії аж до аналізу мереж міжособистісної довіри та їхньої ключової ролі у його підході у вивченні демократизації.

Звісно, в цілому дослідницька еволюція Тіллі цілком синхронізується з антиструктуралістським рухом та критикою структурно-функціональної парадигми Т. Парсонса в американській соціології в період від кінця 1970-х років. Але у випадку Тіллі ця критика не була самоціллю, а радше супроводжувальним ефектом розвитку методологічних підходів його історичної соціології. Ба більше, за оцінкою Д. Голдстоуна, Чарльз Тіллі, на відміну від дослідників порівняльної та історичної соціології молодшої генерації, ніколи не був артикульованим прибічником «культурного повороту», так званим «культуралістом» (culturalist) у їхньому розумінні, а залишався радше «матеріалістичним структуралістом» (material structuralist) (Goldstone, 2010: p. 360). У його теоретичних підходах цінності, ідеологічні мотивації або суперечливі зсуви смислів не були пріоритетними. Натомість він концентрувався на практичних аспектах колективних дій та їхніх трансформаціях. І тут його власна дослідницька еволюція простежувалася від спроб ідентифікувати визначні характеристики соціальних груп і взаємини між ними до дослідження того, як ці групи конституюють себе через мережі індивідуальних взаємин і як ці мережі взаємодіють із державою та визначають характер суспільно-державних взаємин.

Новаторство Ч. Тіллі у розумінні колективних дій, наприклад, протестних або революційних, проявилось в тому, що він одразу дистанціювався від панівного на початку 1970-х років трактування їх як ірраціонального та непотрібного явища, що здебільшого зводилось до негативно характеризованих емоційних психологічних реакцій невдоволення, фрустрації чи відчуження людей. Для Тіллі колективні дії як складні мережеві процеси взаємодій та взаємозв'язків — не обов'язково погана річ, а часто потрібна, вимушена та раціональна дія, зокрема коли йдеться про спробу людей об'єднатися для політичних змін чи захисту своїх інтересів. Вже у його першому фундаментальному дослідженні про Вандею повстання селян у баченні Тіллі не було насильницькою реакцією ірраціональних мас щодо нових реалій революції. У своєму ретельному аналізі того, які саме групи діяли, за яких конкретних обставин і задля яких цілей, Тіллі показав, що насильство було закономірним аспектом взаємин окремих груп із ринками та процесами урбанізації. Вимоги нового революційного державного устрою впливали по-різному на тих, хто мав різне становище щодо ринку та міських територій, що призводило до співпраці з новою революційною державою з боку одних груп, але до гострого конфлікту інтересів — з боку інших.

У своїх подальших дослідженнях макропроцесів та динаміки формування європейських держав через складну взаємодію насильства та капіталу Тіллі на-

далі розвинув свої напрацювання теоретичного синтезу в інтеграції історичного, соціологічного та економічного підходів. Водночас виявлення нелінійності цих процесів та потреба в розумінні того, як різні чинники визначають далекосяжні наслідки у розвитку держав, спонукало вченого розширити свій методологічний горизонт, аби зрозуміти, як історичні процеси формуються на мікрорівні через взаємодії та преференції груп та індивідів. Цьому повороту Тіллі до агентності та мереж сприяла також його співпраця зі своїми колегами Д. Мак-Адамом та С. Тароу. Вони звернули увагу Тіллі на те, що дослідження соціальних рухів не обмежуються лише моделлю ресурсної мобілізації, а включають також вивчення суб'єктивного фреймінгу мобілізації, її реляційних аспектів (мереж залучення), а також — складних взаємодій, зумовлених агентністю акторів, які реагують на зміни в «структурі можливостей», змінюючи свої тактики та стратегії. Згодом Тіллі розвинув ці інноваційні підходи у своїй концепції репертуарів колективних дій, зокрема щодо конфліктної політики та протестів, про що йшлося вище.

Цей методологічний поворот до агентності, мереж та механізмів взаємодії відкривав перед Тіллі та його колегами широке поле нових дослідницьких можливостей, які були вдало реалізовані ними організаційно. За фінансової підтримки фундації Мелона у період 1996–1999 років Ч. Тіллі, Д. Мак-Адам та С. Тароу ініціювали серію семінарів при Центрі перспективних досліджень та поведінкових наук Стенфордського університету із широким залученням до обговорення та досліджень наукової молоді та вчених з інших країн. У рамках цих семінарів Тіллі та його колеги ставили собі за мету краще інтегрувати студії соціальних рухів, націоналізму, революцій та демократизації, розширити географічно ареал цих досліджень, тестуючи напрацьовані методологічні підходи в інших соціокультурних та політичних контекстах, включно з Азією та Африкою, а також розширити спектр та перспективи досліджень конфліктної політики, залучаючи тематику просторових відносин, молодіжних та ґендерних ролей, лідерства, динаміки загроз та можливостей, релігійних та інших малодосліджених у цій перспективі питань.

За результатами роботи семінарів було видано декілька тематичних збірок з текстами його учасників. А сам Тіллі та його колеги-співавтори Д. Мак-Адам та С. Тароу найбільшою мірою долучилися до підготовки книги «Динаміка конфліктності» (McAdam, Tarrow, Tilly, 2001). Ця книга навіть стилістично позначила суттєву трансформацію підходів Тіллі. Він тут уже характеризує демократизацію як процес, а не просто результат державотворення та соціальної боротьби. Як зауважує Д. Голдстоун, «замість об'єктів для підрахунку та класифікації книга відкриває різноманітність нових термінів для позначення явищ, що умовно об'єднуються під поняттями механізмів і процесів: “поляризація”, “спіралі можливостей/загроз”, “конкуренція”, “сертифікація”, “формування категорій”, “конституціювання” та “привласнення” ідентичностей, “брокерство”, “зміна масштабу”» (Goldstone, 2010: p. 362).

Великою мірою ця зміна методологічних підходів Тіллі була помітною і в іншій його праці того періоду, а саме у книзі «Стійка нерівність» (Tilly, 1998). Тут він досліджує, як структури нерівності створюються та підтримуються через

взаємини між людьми, що обертаються навколо опозиційних і групових ідентичностей. Тіллі стверджує, що розуміння світу крізь призму наявних категорій є недостатнім. Натомість, щоб по-справжньому зрозуміти сталість соціальних нерівностей, соціологи мають дослідити, як люди конструюють категорії та ідентичності, якими вони визначають себе та інших. Проте нерівності раси, статі, соціального статусу й політичної влади, як стверджує Тіллі, не є довільно «сконструйованими». Насправді конкретні групи людей співпрацюють задля встановлення кордонів навколо певних соціальних ідентичностей, після чого монополізують доступ до можливостей і намагаються зберегти асиметричний статус щодо інших груп через дискримінацію та ексклюзію. І навіть якщо представники «нижчої» групи досягають певної індивідуальної соціальної мобільності та наслідують поведінку домінантної групи, нерівності важко подолати саме тому, що вони не є просто традиційними спадками чи нейтральними соціальними конструкціями — їх свідомо створили, активно підтримують та захищають «вищі» групи, аби забезпечити собі привілеї та можливість експлуатувати інших. Тіллі називає ці конструкції «категоріальними відмінностями» (categorical distinctions) і так пояснює їхню дію: «Нерівність виникає зі створення та підтримання категоріальних відмінностей, підсилюваних такими механізмами, як експлуатація та накопичення можливостей» (Tilly, 2008b: p. 139).

У цих працях Тіллі також окреслив свої ідеї щодо значення мереж довіри (trust networks), зокрема щодо їхньої ролі як механізмів підтримання та відтворення соціальних ідентичностей. Згодом він більш повно розвинув ці підходи у своїх дослідженнях демократії та демократизації. Власне концепції категоріальної нерівності та мереж довіри стали ядром теорії демократизації Чарльза Тіллі. У передмові до своєї праці «Довіра і влада» (Tilly, 2005) вчений зазначає «два критично важливі процеси» демократизації — це «ізоляція публічної політики від категоріальної нерівності та інтеграція мереж довіри до публічної політики» (Tilly, 2005: p. xii).

Демократія як процес і мережа довіри

У науковій спадщині та дослідницькій еволюції Тіллі концептуалізації щодо демократії та демократизації мають особливе значення. За власним визнанням вченого і експертною оцінкою (Calhoun, Koller, 2009), праця «Демократія» (Tilly, 2007) стала кульмінацією його напрацювань у цій тематичній царині та вагомим внеском у розвиток методологічних підходів теоретичного синтезу. Ця книга є однією з останніх великих праць вченого, у якій він аналізує процеси демократизації та де-демократизації крізь призму історичної соціології. У методологічному плані Тіллі застосовує свій реляційний, порівняльно-історичний і механізо-орієнтований підхід, щоб пояснити, як демократія виникає, розвивається або занепадає в різних суспільствах. Великою мірою ця праця інтегрує його попередні ідеї про державотворення, колективні дії та соціальні процеси, адаптуючи їх до аналізу політичних режимів. У контексті нашої уваги до проблематики теоретичного синтезу в соціології Тіллі можна стверджувати, що «Демократія» є яскравим прикладом такого підходу, оскільки поєднує теорії

конфліктів, інституціоналізму, соціологію влади та порівняльно-історичний метод, уникаючи універсальних моделей і фокусуючись на контекстуальних механізмах.

Тіллі висловлює розуміння демократії як процесу через поетичну метафору озера (Tilly, 1997). Ця метафора має багатий евристичний смисл. Вчений через цей образ акцентував увагу на багатоваріантності та непередбачуваності шляхів до демократії. Як і озеро, що може утворюватися через комбінацію або взаємодію багатьох чинників — від гірського оповзня, що перекрив річку, від природних струмів, які заповнюють низину, від діяльності родини бобрів або в результаті того, що люди збудували греблю чи викопали котлован і наповнили його водою чи, можливо, просто залишили його збирати дощові води та природні струмки. Так і демократія торувала й торує свої шляхи у різних суспільствах та країнах по-різному через свідомі та несвідомі прагнення громадян та інтеракції суспільних груп, а також через збіг сприятливих історичних, культурних та соціальних обставин, їх констеляцію, як сказав би Макс Вебер. Метафора озера підкреслює множинність факторів демократичного розвитку та нагадує про небезпеки схематизму та доктринерства у розумінні демократії. Справді, озера можуть не лише виникати, а й міліти, перетворюватися на болота або й зникати — через посуху, порушення водного балансу річок та ґрунтових вод, через прорив греблі тощо. Щоправда, на відміну від озера з його здебільшого природним балансом, демократія — це ніколи не гарантований і постійний суспільний процес, який вимагає не стільки сприятливих зовнішніх обставин, скільки свідомих зусиль участі громадян і суспільних груп для його підтримання.

Із Тіллієвого розуміння демократії як відкритого процесу випливає також важливий, зокрема для українського контексту, практичний висновок про те, що демократизація може мати зворотну динаміку — де-демократизації. І коливання між ними в межах демократичних режимів, а також визначення порогів, коли демократичний режим перетворюється на авторитарний або навпаки, є досить умовними. Одним зі стандартних способів оцінювання таких станів є експертні опитування щодо головних індикаторів політичної системи, серед яких список реалізації/нереалізації у певній країні основних політичних прав та громадянських свобод — наприклад, щорічні рейтинги “Freedom House” та інших подібних досліджень. Утім, у методологічній перспективі, яку пропонує Тіллі, такий експертний аналіз є не лише доволі суб’єктивним. Йому бракує важливої системної компоненти, на яку звертає увагу вчений, а саме — врахування ролі держави та її інституцій у демократичному процесі. Роль та потенціал держави у модерному розвитку та демократизації є особливо важливими для складних суспільно-політичних трансформацій, української зокрема (Степаненко, 2011; Кутуєв, Якубін, Герчанівський, 2015). Як справедливо зазначає Ч. Тіллі, «жодна демократія не може функціонувати без держави, яка має спроможність наглядати за демократичним процесом ухвалення рішень і втілювати його результати в життя». Справді, доволі багато індикаторів політичних прав та громадянських свобод мало чого варті без суттєвої підтримки та забезпечення їх реалізації державою. Серед таких показників — чесна, відкрита та спра-

ведлива процедура здійснення громадянами виборчого права та підрахунку голосів, здатність виборців наділяти своїх вільно обраних представників реальною владою, рівність громадян перед законом та громадянський контроль над силовими структурами, гарантії приватної власності, право громадян відкривати свою справу, відсутність позаправового впливу на приватний бізнес з боку урядових чиновників, правоохоронних органів та організованої злочинності тощо.

У контексті взаємовідносин держави та громадян Тіллі на підставі аналізу історичних траєкторій політичних режимів різних країн світу пропонує свою аналітичну модель демократизації/де-демократизації. У ній виділяються такі позиції: 1) інтеграція різних неформальних мереж довіри до публічної політики (що, однак, як визнає вчений, не є достатньою умовою для демократизації — авторитарні та теократичні режими також інтегрують суспільні мережі довіри); 2) ізоляція категоріальної нерівності (наприклад, за ознакою належності до певного класу, статі або національності та раси) від публічної політики — іншими словами, додання усіх видів соціальних дискримінацій та ексклюзій; 3) трансформація недержавної влади через: а) розширення політичної участі громадян; б) вирівнювання можливостей політичної участі; в) встановлення колективного контролю над урядом та г) недопущення свавілля з боку політичних акторів, включно з урядовцями (Tilly, 2007: pp. 73–102). На відміну від оцінних та експертних суджень ця аналітична модель Тіллі, особливо її третій компонент, уможливорює глибше розуміння природи флуктуацій демократичних процесів у країнах, що, подібно до України, перебувають у процесах складних суспільних трансформацій, надто коли вони відбуваються за умов зовнішньої військової агресії.

Для Тіллі демократія — це нелінійний, реляційний та динамічний процес, а не фіксований набір інститутів. І головне в цьому процесі — це взаємовідносини між державою та громадянами, що змінюються залежно від історичного контексту. Для Тіллі «режим є демократичним тією мірою, якою політичні відносини між державою та її громадянами характеризуються широкими, рівними, захищеними та взаємно зобов'язувальними консультаціями» (Tilly, 2007: p. 13). Аналізуючи демократизацію в різних країнах і в різні періоди, вчений використовує порівняльно-історичний метод для виявлення її закономірностей та контекстуальних відмінностей. Зокрема, він порівнює історичну демократизацію у Франції (поступові реформи), Індії (постколоніальний перехід) і Венесуелі (регрес до авторитаризму). І, як зазначає дослідник, «порівняльно-історичний аналіз показує, що демократизація не йде єдиним шляхом, а є результатом різних комбінацій механізмів у різних контекстах» (Tilly, 2007: p. 162). Отже, коли демократизація не дотримується єдиного шаблону або, за висловом Тіллі, коли немає її «єдиного рецепту» (Tilly, 2007: p. 189), не існує і будь-якої універсальної теорії демократизації (наприклад, модернізаційної). Завдання дослідника, на думку Тіллі, — пропонувати контекстуальні, умовні пояснення, ґрунтовані на аналізі конкретних суспільних обставин та історичних даних.

Важливим висновком підходів Тіллі до демократії, що включають позиції щодо її нелінійності як процесу, контекстуальності та реляційності, є положення про те, що демократія не є незворотною: де-демократизація може відбувати-

ся, коли мережі довіри відокремлюються, нерівності зростають або автономні центри влади відновлюють вплив. За Тіллі, демократизація і де-демократизація є двосторонніми процесами, що залежать від тих самих механізмів. У своєму дослідженні вчений як приклад такої нелінійності наводить процеси де-демократизації у Венесуелі ХХ століття, де зростання впливу військових і нафтових еліт підірвало демократичні інститути. А за сучасних обставин зростання популярності правих політичних партій та популістів та електоральний успіх популістів у багатьох демократичних країнах, включно зі США, підтверджують думку Тіллі.

Однаке варто наголосити на одному з важливих, частково вже згадуваних теоретичних інсайтів Тіллі щодо динаміки демократизації. Йдеться про роль держави. В концепції багатоваріантності демократизацій у перспективі Тіллі шлях від сильної, нехай навіть авторитарної держави до демократії є історично більш тривалим, але надійнішим. Як аргумент вчений аналізує історію розвитку французької демократії від державної централізації абсолютистської монархії та авторитаризму, пропонуючи цю історичну аналогію для перспектив демократизації в Росії від її авторитаризму й, на той час, так званої керованої демократії (Тіллі, 2007). Питання інституційної спроможності порушують також інші дослідники цього періоду, зокрема Ф. Фукуяма, який звертає увагу на проблеми неефективності державної влади та неспроможності урядів країн, що розвиваються (Фукуяма, 2004). Неспроможність держави, на його думку, не лише нівелює будь-які перспективи успішної демократизації, а й часто зводить нанівець навіть спроби зовнішньої гуманітарної допомоги таким країнам.

Підсумовуючи ці позиції, зазначимо, що серед умов, які були б своєрідними інституційними чинниками посилення спроможності держави у протидії перетворенню її на авторитарну є, принаймні, дві головні — верховенство права (незалежна та справедлива судова влада та правосуддя) і збереження свободи слова та преси. Можна навіть стверджувати, що незалежність судів (хоча б відносна) є більш надійною і важливою інституційною запорукою демократизації, аніж процедурні, однак, часто імітаційні представницькі інститути демократичного фасаду в країнах, що перебувають у процесах суспільних трансформацій. Саме рештки британської судової системи з її традиціями автономності та незалежності були чи не найважливішим інституційним механізмом повалення системи апартеїду в Південній Африці.

Необхідно окреслити ще одну умову-запобіжник проти авторитаризму, яка прямо залежить вже від самого суспільства. Це комплекс аргументів, які також підтверджують відносні межі понять демократизації та де-демократизації, зокрема у випадку українських трансформацій. Йдеться про такі фундаментальні речі, як суспільні цінності, демократична культура та традиції, уявлення про взаємини громадянина з державою, цивільно-громадянський етос — зрештою, про суспільну цінність демократії та суспільний запит на неї та реформи, з цим пов'язані. Оптимістичною перспективою для України є те, що навіть у період лихоліття агресивної війни проти нашої держави українські громадяни у переважній більшості поділяють демократичні цінності й бажають щоб Україна стала повноцінною демократією (Опитування НДІ, 2024).

Висновки

Підсумовуючи головні ідеї та підходи дослідницької спадщини Чарльза Тіллі, сфокусуємо увагу на аргументах щодо розвитку ним методології теоретичного синтезу. Вчений зробив значний внесок у цю царину знань, зокрема через свою історичну соціологію, яка поєднує різноманітні теоретичні традиції, методи та рівні аналізу для пояснення складних соціальних процесів, таких як державотворення, демократія, революції та колективні дії. Основним дослідницьким кредо вченого та його фундаментальним внеском у проблематику теоретичного синтезу стало утвердження ним міждисциплінарного підходу через розвиток його історичної соціології, яка поєднувала не лише соціологію та історію, а й політичні науки, економіку та урбаністичні студії. Але синтез соціології та історії був для Тіллі вирішальним. В епілозі своєї останньої книги про історичні соціальні науки, методологію та пояснення соціальних процесів (Tilly, 2008b) вчений висловив надію, що «читання цієї книги переконає кількох амбітних людей стати на межу між історією та соціальними науками» (Tilly, 2008b: p. 203). І як справедливо зазначають дослідники його творчості (Calhoun, Koller, 2009: p. 341), Чарльз Тіллі був «майстром у стоянні на цій межі».

У межах парадигмальної рамки історичної соціології підхід Тіллі в методологічних орієнтаціях теоретичного синтезу характеризується реляційним реалізмом, порівняльно-історичним підходом, механізм-орієнтованим аналізом та уникненням універсальних теорій, що дає змогу синтезувати ідеї з різних дисциплін і парадигм. Окреслимо детальніше ці положення й аргументи теоретичного синтезу вченого:

1. *Реляційний реалізм у синтезі макро- та мікроаналізу.* У своєму реляційному підході Тіллі розглядає соціальні явища як результат динамічних взаємодій між акторами, групами та структурами, а не як статичні сутності. Таким чином він інтегрує мікро- та макроперспективи, уникаючи крайнощів індивідуалізму чи холізму. На думку Тіллі, соціальні процеси є фундаментально реляційними, й пояснення їх вимагає аналізу взаємодій, а не ізольованих властивостей акторів чи структур. Згідно з Тіллі, соціальні процеси є результатом взаємодії між структурами та агентами. Як він зазначає, «великі структури та масштабні процеси вкорінені в діях і взаємодіях реальних людей» (Tilly, 1984: p. 14). Цей методологічний підхід вчений зберігає і в подальших своїх дослідженнях, зокрема щодо конфліктної політики та демократизації.

2. *Порівняльно-історичний метод.* У своїх історико-соціологічних дослідженнях Тіллі аналізує різні країни та періоди, щоб виявити закономірності та контекстуальні відмінності. Це допомагало йому, поєднуючи кількісний та якісний аналіз, синтезувати емпіричні дані з теоретичними узагальненнями. На думку Тіллі, порівняння історичних кейсів з увагою до їхньої специфіки є ключовим для пояснення соціальних процесів.

3. *Механізм-орієнтований аналіз.* Тіллі пропонує пояснення соціальних процесів через механізми — повторювані причинно-наслідкові зв'язки, які діють у різних контекстах. У своїх спробах вдалого поєднання емпіричної конкетики та теоретичних концептуалізацій вчений ставить під сумнів можли-

вість універсальних законів для уніфікованого пояснення соціальних явищ та процесів, натомість пропонуючи «умовні, історично обґрунтовані пояснення» (Tilly, 1984: p. 28).

4. *Синтез теоретичних традицій.* У підходах історичної соціології Тіллі інтегрує ідеї з різних соціологічних і суміжних традицій. Його праці поєднують марксизм, веберіанство, теорію конфліктів, структуралізм, соціологію культури та економічний аналіз. Інтегруючи сильні аспекти різних парадигм, вчений формує теоретичний синтез своїх власних методологічних орієнтирів. Так, зокрема, у своїх дослідженнях щодо історії європейського державотворення (Tilly, 1975; 1990) Тіллі використовує цілком марксистські підходи в економічній інтерпретації конфліктів та видобуття ресурсів державою як ключових елементів державотворення і в аналізі ролі капіталу, насильства та війн (модель «примус і капітал») у формуванні європейських держав. Водночас, на відміну від Маркса, Тіллі більшою мірою звертає увагу на політичні процеси державотворення, які не завжди походять від класових конфліктів та зумовлені ними. У цьому сенсі Тіллі навіть більше тяжіє до А. де Токвіля (докл. див.: van der Linden, 2009: p. 242). Але у погляді на державу як монополію на легітимне насильство підходи Тіллі цілком співзвучні веберіанським. А у своїх дослідженнях демократизації та окресленні її моделі вчений поєднує соціологію нерівності (зменшення дискримінації), теорію мереж (довіри) та інституціональні підходи.

Синтезуючи ідеї з різних теоретичних традицій, Чарльз Тіллі створив нові концепти, характерні для його підходу, зокрема «примус і капітал», «репертуар конфліктності» та інші теоретичні новації. Сидней Тароу, колега і співавтор Тіллі, відзначає «вселенськість» (catholicity) його наукового масштабу, зазначаючи що «основою внеску Чарльза Тіллі в соціальні науки була його здатність поєднувати різні методологічні підходи, ідеї з різних дисциплін, різноманітні стилі роботи та величезний запас історичних знань у своїх дослідженнях» (Tarrow, 2018: p. 516). В цілому методологічні підходи, праці та величезна теоретична спадщина Ч. Тіллі зберігають свою непересічну актуальність і є яскравим прикладом розвитку соціологічної думки та розуміння того, як синтезувати теорії, методи та фактологічні дані для аналізу складних соціальних явищ і процесів.

Джерела / References

- Calhoun, C., Koller, A. (2009). Charles Tilly's interdisciplinary influence. *Swiss Political Science Review*, 15(2), 333–339. <https://doi.org/10.1002/j.1662-6370.2009.tb00133.x>
- Castañeda, E., Schneider, C.L. (Eds.). (2017). *Collective Violence, Contentious Politics, and Social Change. A Charles Tilly Reader*. New York, NY: Routledge.
- Fukuyama, F. (2004). *State-Building. Governance and World Order in the 21-st Century*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Goldstone, J.A. (2010). From structure to agency to process: The evolution of Charles Tilly's theories of social action as reflected in his analyses of contentious politics. *The American Sociologist*, 41(4), 358–367. Retrieved from: <http://www.jstor.org/stable/40983485>
- Kutuiev, P.V. (2017). *Modernity/ies: Histories, Theories and Practices*. [In Ukrainian]. Odesa: Helvetyka. [=Кутуєв, П. В. (2017). *Модерн(у): Історії, теорії та практики*. Одеса: Гельветика.]
- Kutuiev, P.V., Yakubin, O.L., Herchanivskyi, D.L. (2015). The development-promoting state: A historical-sociological introduction to the issue. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 4, 32–40. [=Кутуєв, П., Якубін, О., Герчанівський, Д. (2015). Держава, що сприяє

розвитку: Історико-соціологічний вступ до проблематики. *Соціологія: Теорія, методи, маркетинг*, 4, 32–40.]

Landes, D., C. Tilly. (Eds.). (1971). *History as Social Science*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.

McAdam, D., Tarrow, S., Tilly, C. (2001). *Dynamics of Contention*. New York: Cambridge University Press.

Stepanenko, V. (2011). *De-democratization in Ukraine in the Context of Liberal Democracy's Modern Dilemmas. Agora. Rethinking Democracy: Ukraine and the Global Context*, 10, 5–13. https://political-studies.com/wp-content/uploads/2016/12/Agora-10_2011.pdf [=Степаненко, В. (2011). Дедемократизація в Україні в контексті дилем сучасної ліберальної демократії. *Агора. Переосмислюючи демократію: Україна і світовий контекст*, (10), 5–13.]

Tarrow, S. (2018). The Contributions of Charles Tilly to the Social Sciences. *Contemporary Sociology*, 47(5), 513–524. <https://doi.org/10.1177/0094306118792214>

Tarrow, S. (2018). The Contributions of Charles Tilly to the Social Sciences. *Contemporary Sociology*, 47(5), 513–524. <https://doi.org/10.1177/0094306118792214>

The survey by NDI. (2024). *Despite the burden of war, Ukrainians' commitment to inclusive democracy remains strong*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1422&page=1> [=Опитування НДІ. (2024). Попри тягар війни прагнення українців до інклюзивної демократії залишається незмінним.]

Tilly, C. (1964). *The Vendée*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Tilly, C. (1975). Reflections on the history of European state-making. In: C. Tilly (Ed.), *The Formation of National States in Western Europe* (pp. 15–115). Princeton University Press.

Tilly, C. (1978). *From Mobilization to Revolution*. New York: McGraw-Hill.

Tilly, C. (1981). *As Sociology Meets History*. Series: Studies in Social Discontinuity. New York: Academic Press

Tilly, C. (1983). Speaking Your mind without elections, surveys, or social movements. *The Public Opinion Quarterly*, 47(4), 461–78.

Tilly, C. (1984). *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*. New York: Russel Sage Foundation.

Tilly, C. (1990). *Coercion, capital, and European states, AD 990–1990*. Basil Blackwell.

Tilly, C. (1995). *Popular Contention in Great Britain, 1758–1834*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Tilly, C. (1997). Democracy is a lake. In: C. Tilly, *Roads from past to future* (pp. 193–216). Lanham, MD: Rowman & Littlefield.

Tilly, C. (1998). *Durable Inequality* (1st ed.). University of California Press. Retrieved from: <https://www.perlego.com/book/552706/durable-inequality-pdf>

Tilly, C. (2002). *Stories, Identities and Political Change*. Lanham: Rowman and Littlefield Publishers.

Tilly, C. (2005). *Trust and rule*. Cambridge: Cambridge University Press.

Tilly, C. (2006). *Regimes and Repertoires*. Chicago: The University of Chicago Press.

Tilly, C. (2007). *Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.

Tilly, C. (2007). State extraction and democracy. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 4, 38–49. [=Тілі, Ч. (2007). Державне ресурсовилучення і демократія. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 38–49.]

Tilly, C. (2008a). *Contentious Performances*. Cambridge: Cambridge University Press.

Tilly, C. (2008b). *Explaining Social Processes*. Boulder: Paradigm.

Tilly, C., Tarrow, S. (2006). *Contentious Politics*. Boulder: Paradigm.

van der Linden, M. (2009). Charles Tilly's historical sociology. *International Review of Social History*, 54(2), 237–274. <https://doi.org/10.1017/S0020859009000662>

Отримано / Received 09.06.2025

Прийнято до друку після рецензування /

Accepted for publication after review 08.07.2025

Опубліковано / Published 28.08.2025

ВІКТОР СТЕПАНЕНКО

Історична соціологія Чарльза Тіллі: дослідницька еволюція та методологічні орієнтири

У статті аналізується дослідницька еволюція та методологічні підходи історичної соціології Чарльза Тіллі. Зазначається, що важливою особливістю методології вченого є інноваційні дослідницькі підходи, які можна схарактеризувати як теоретичний синтез. Під «теоретичним синтезом» розуміється інтеграція різних дослідницьких, у тому числі дисциплінарних, перспектив, теоретичних підходів, концепцій і парадигм для формування концептуальних позицій щодо пояснення складних соціальних явищ та процесів. Стверджується, що у випадку Ч. Тіллі, теоретичний синтез був чи не найважливішою ознакою його дослідницької еволюції та інноваційної методології. Адже йдеться не лише про інтеграцію соціологічних підходів (мікро- та макро-, агентності та структури, сталості та реляційності), а й про поєднання або радше додання, конвенційних дисциплінарних меж соціології, історії, політичної науки, економіки, урбаністики та культурних студій. Наголошується на актуальності теоретичних надбань та інтегральних підходів Ч. Тіллі в українському контексті, зокрема у період оборонної війни України проти зовнішньої військової агресії. Переплетіння та взаємодія в українському кейсі таких складних процесів, як націє- та державотворення, спротив та мобілізація у війні за державну незалежність, громадські протестні мобілізації та процеси демократизації в усій їхній складності, особливо з огляду на війну, — це саме ті тематичні проблемні поля, на яких Ч. Тіллі зосереджував свою дослідницьку увагу.

Ключові слова: Чарльз Тіллі, історична соціологія, соціологічна теорія, теоретичний синтез, міждисциплінарність, соціальні процеси

VIKTOR STEPANENKO

Charles Tilly's historical sociology: research evolution and methodological orientations

The article examines the research evolution and methodological approaches of Charles Tilly's historical sociology. It highlights that a defining feature of the scholar's methodology is innovative research approaches, which can be characterized as theoretical synthesis. Theoretical synthesis is understood as the integration of diverse research perspectives, including disciplinary ones, theoretical approaches, concepts, or paradigms, to develop conceptual frameworks for explaining complex social phenomena and processes. It is argued that, in the case of Charles Tilly, theoretical synthesis was arguably the most significant hallmark of his research evolution and innovative methodology. This involves not only the integration of sociological approaches (micro- and macro-, agency and structure, continuity and relationality) but also the combination — or rather the transcendence — of conventional disciplinary boundaries across sociology, history, political science, economics, urban studies, and cultural studies. The relevance of Tilly's theoretical contributions and integrative approaches in the Ukrainian context is emphasized, particularly during Ukraine's defensive war against external military aggression. The interplay and interaction in the Ukrainian case of complex processes such as nation- and state-building, resistance and mobilization in the war for state independence, civic protest mobilizations, and democratization processes in all their complexity, especially in the context of war, represent precisely the thematic and problematic fields on which Charles Tilly focused his research attention.

Keywords: Charles Tilly, historical sociology, sociological theory, theoretical synthesis, interdisciplinarity, social processes

RODION PRYSHVA,

Master of public management and administration; PhD student at the Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (Department of History and Theory of Sociology) (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

pryshvarodion@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0001-1933-3329>

On the methods of the disciplinary stage of social revolution: guerrilla experience in France and Ukraine

A fundamental characteristic of the initial stage of social revolution is the rapid destruction of the *ancien régime's* microphysics. As convincingly demonstrated in the early 20th century by the research of Augustin Cabanès and Lucien Nass (Cabanès, Nass, 1906), as well as Pitirim Sorokin (Sorokin, 1925), this process is accompanied by a widespread decline in public discipline. The authority of norms gives way to the power of anomie, resulting in the proliferation of anomies throughout the social body, rather than disciplines.

Such revolutionary mutations become possible primarily due to the revolutionary forces' dismantling of the old regime's bureaucracy and apparatus of suppression. Societal oversight ceases, and the suppression of various unlawful, anti-government, and anti-social activities becomes either sporadic or entirely absent. This period also sees the delegitimization of the pre-revolutionary form of domination, the collapse of hierarchical systems, and a crisis in the former value system. All these factors create conditions for revolutionary individuals to violate social norms. These individuals arbitrarily begin to demarcate between the permissible and the forbidden (Durkheim, 1926: p. II), which not only amplifies manifestations of revolutionary neurosis but also deepens societal desolidarization.

It's crucial to note, however, that within the power vacuum at both national and regional levels, particular social groups — the subject of research interest for Alexis de Tocqueville (de Tocqueville, 1856), Hippolyte Taine (Taine, 1885), and Augustin Cochin (Cochin, 1921) — begin to seek ways to overcome the prevailing anomie. Encompassing parts of the fragmented social body, these *sociétés de pensée* form the core of factions engaging in a struggle to shape a new social order (Cochin, 1921: pp. 239–244). Characteristically, the higher the level of societal desolidarization, the more such a struggle acquires the features of civil war. In turn, successfully prosecuting this type of conflict demands from the factions' command centers constant support and expan-

Citation: Pryshva, R. (2025). On the methods of the disciplinary stage of social revolution: guerrilla experience in France and Ukraine. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 3, 124–137, <https://doi.org/10.15407/sociology2025.03.124>.

sion of their own domination over the revolutionized masses. This is achieved through the creation of a disciplinary system designed to enhance the effectiveness of the army, the apparatus of suppression, and the war economy (Weber, 1922: SS. 124–128). Concurrently, tradition and ideology play a significant role here, as they ensure the moral cohesion of these factions.

One well-known phenomenon of civil war is the confrontation between the forces of the new revolutionary order and local guerrilla groups. An examination of the military-theoretical underpinnings of this struggle reveals its interconnectedness with the panoptic model, once meticulously dissected by Michel Foucault. It suffices to recall that, in the French philosopher's view, the domain of panopticism is the realm of irregular bodies (Foucault, 1975: p. 210), which expands maximally during revolutionary anomie.

In this sense, examining anti-guerrilla methods through the lens of the panoptic model is of particular interest. This allows for tracing the mechanisms of pacifying the insurgent field during the disciplinary stage of the revolution. Accordingly, the operation of these mechanisms will be demonstrated through the suppression of the Vendée Uprising (1793–1796) and the establishment of Bolshevik power in Ukraine (1919–1922).

The Core Principles of Anti-Partisan Struggle

While instances of guerrilla actions can be found in Antiquity and the Middle Ages, the theoretical conceptualization of this type of warfare only began in the 18th century. During this period, European military thought developed the principles of *petite guerre*. As an important complement to other forms of military effort, such as manoeuvre, open battle, and siege, petty warfare primarily aimed to disrupt the enemy's magazine system, conduct reconnaissance of the theatre of war, and strike at individual enemy detachments and outposts. For example, Maurice de Saxe, a classical military theorist of the first half of the 18th century, advocated for gradually exhausting an enemy constrained by siege operations through small incursions, thereby creating conditions for a successful riposte by the main forces of the active army (de Saxe, 1756: pp. 123–125). This technique of small bleedings, however, demanded from military commanders a thorough knowledge of the terrain, tactical flexibility, and the ability to assemble a detachment from the most capable lower ranks. Among the most notable classical theorists of small war, one could highlight Armand-François de La Croix (de La Croix, 1752), Thomas Auguste de Grandmaison (de Grandmaison, 1758), and the Comte de La Roche (Comte de La Roche, 1770a, b).

Concurrently, across the Atlantic, a more radical form of petty warfare developed, known as *guerre sauvage*. Beginning in the 17th century, small groups of North American Indigenous peoples regularly ambushed colonists and brutally destroyed their frontier settlements and forts (Lee et al., 2021: p. 36). Significantly, while petty warfare on the European continent aimed to undermine the enemy army's combat effectiveness, the actions of Indigenous peoples in the New World severely depleted the colonists' human and economic potential. This considerably complicated the European process of territorial expansion. It's also worth noting several characteristic

features of the North American Indigenous peoples' style of warfare: fighting in familiar geographical conditions, Indigenous groups executed rapid attacks, sought to avoid prolonged campaigns, and strived to minimize casualties (Ibid: pp. 37–39).

The first form, petty warfare, continued to be developed up until the second half of the 19th century, as the nature of European conflicts gravitated towards cabinet wars. Notably, prominent military thinkers such as Philippe de San Juan (de San Juan, 1822), Karl von Decker (von Decker, 1822), Friedrich Wilhelm von Bismarck (von Bismarck, 1820) and Friedrich Wilhelm Rüstow (Rüstow, 1864) advanced the theory of petty warfare. Nevertheless, against the backdrop of intensifying colonial expansion, European military circles urgently faced the challenge of finding effective methods to combat indigenous populations whose operational methods mirrored those of the Indian Wars. This spurred the development of anti-partisan action theory, the foundations of which were laid in the late 19th century by Sir Charles Edward Callwell (Callwell, 1899).

The subsequent 20th century was marked not only by two total wars but also became an era of permanent guerrilla warfare, erupting in various parts of the world. From South Africa to Latin America, and from North Africa to Siberia — everywhere, against a backdrop of increasing socio-political instability, one could observe fierce confrontations between partisans and regular military units.

Initially, knowledge concerning this form of warfare was largely the domain of commanders such as Lawrence of Arabia, Mao Zedong, and Ernesto Che Guevara, as well as lesser-known military figures. These individuals were frequently compelled to discover methods of countering their *vis-à-vis* in the form of insurgent leaders through trial and error. However, from the mid-20th century onwards, this practical knowledge became the subject of profound academic reflection. To this day, there remains a sustained interest in the study of guerrilla and counter-guerrilla actions, particularly within the synthesis of military theory and the social sciences. Among the most significant contributions to this field are works by William Pomeroy (Pomeroy, 1968), Walter Laqueur (Laqueur, 1977), Robin Corbett (Corbett, 1986), Anthony James Joes (Joes, 1996), James Arnold (Arnold, 2009) and Benjamin Swenson (Swenson, 2023).

Guerrilla warfare itself should be classified as a form of non-trinitarian warfare, characterized by a disruption of the equilibrium among the elements of Carl von Clausewitz's trinity (van Creveld, 1991: pp. 49–57). In such conflicts, the government and the army are compelled to contend with insurgents who are deeply integrated with the social body. During periods of political stability, this struggle manifests as a confrontation between intelligence agencies and revolutionary groups. Conversely, during times of social revolution, particularly during civil wars, the forces of order must engage in full-scale and often extremely fierce combat operations against partisan formations. From the perspective of this study, a detailed examination of the second case is required.

Accordingly, the government faces the emergence of a localized insurgent field. Its key actors are the partisans themselves, along with the civilian population, which can be further categorized as sympathetic, indifferent, and, to a lesser extent, hostile towards the armed rebels. Possessing intimate knowledge of the terrain and the local community — in other words, mastering the microphysics of their natural environ-

ment — guerrillas gain the ability to extend and wield power within specific territories. This, however, necessitates finding the optimal organizational structure for the resistance movement, developing mechanisms for overseeing both the local community and the adversary, conducting extensive ideological and cultural work among the population, establishing a supply system for partisan formations, and continuously refining tactics and devising a strategy for anti-government actions (Zedong, 1992: p. 351). Should these conditions be met, the insurgents establish a regime of asymmetry within the controlled territory. Upon entering such a zone, government forces find themselves in an absolute fog of war, where every element of the insurgent field — whether natural or social — constitutes an object of the partisans' active knowledge. Thus, a *polyopticon* is formed within the rebellious territory¹, allowing attempts at government invasion to be countered through solidary observation of the terrain (Felstead et al., 2005: pp. 82–85).

Significantly, in his lecture “National and Class Strategy”, delivered on December 24, 1919, at the Red Army General Staff Academy, Commander Mikhail Tukhachevsky noted that only the rapid occupation of a rebellious region — before an insurgent army could form within its borders — ensured the suppression of the aforementioned asymmetry and minimized the potential threat of a localized resistance movement escalating into a full-blown civil war faction (Tukhachevsky, 1964: pp. 33–37). As Mao Zedong observed, the latter strives to transform controlled territories into regions of “progress and light” and extend its activities into the enemy's rear — areas of “backwardness and darkness”. In the context of anti-partisan operations, such a war acquires a *jigsaw pattern* with pockets of rebellion and order, and typically unfolds in two distinct phases (Zedong, 1992: p. 351).

In the initial phase, regular forces often adopt an annihilation strategy, aiming to neutralize the rebel's combatants. Paradoxically, this approach tends to entangle government forces in a protracted war of attrition against mobile guerrilla groups deeply embedded within the local populace (Paul, 1994: pp. 24–30). Moreover, the impulse to decisively eliminate dispersed insurgents *d'un seul coup* results in a geographical fragmentation of the regular army's efforts across various pockets of resistance, consequently impeding their ability to firmly establish control within the rebellious territory. Any success achieved by government forces at this stage of the conflict is highly contingent. For example, even if they manage to occupy specific areas of the rebellious zone, the regular army's communication lines will remain under

¹ The concept of the polyopticon was introduced by Alan Felstead, Nick Jewson, and Sally Walters in their work *Changing Places of Work*. In their research on modern office spaces, they concluded: “The polyopticon, then, entails the potentiality for all-round, 360-degree, observation by both senior and junior co-workers at all times. Whereas the panopticon institutionalized centralized vision by figures of authority, the polyopticon entails decentralized visibility by all and sundry. As one respondent remarked: it's a goldfish bowl” (Felstead et al., 2005: pp. 84). In the context of guerrilla warfare, the traditional office environment is replaced by a specific geographical zone, typically rural. Within this zone, local residents provide comprehensive support to the guerrillas, supplying them with information, provisions, and shelter. This widespread assistance allows insurgents not only “to see” their operational area but also to effectively utilize it for their objectives. This dynamic logically aligns with Mao Zedong's assertion that “guerrilla fighters should feel like a fish in water”.

constant threat. Conversely, the defeat of large insurgent formations is frequently incomplete: rebels can literally dissolve into the local environment, replenish their supplies and ranks using local resources, and subsequently initiate a new phase of the struggle. Often, the functioning of a rebel polyopticon leads to a state of moral disequilibrium within government forces' command. As a result, they resort to a disciplinary method of terror (Sorokin, 1925: p. 39), targeting civilians suspected of supporting the insurgents.

The limited efficacy of this method was observed as early as by Gustave Le Bon. Critiquing the Bismarckian principle — which posited that war must be made so horrific for civilians that they would plead for peace — the French social psychologist rightly concluded that prolonged terror merely engenders hatred for the invaders and a desire to fight them to the bitter end (Le Bon, 1916: pp. 291–293). It is crucial to add that the resolve to continue resistance is further amplified by the inability of government forces to firmly establish themselves in the area. Disciplinary techniques other than executions are either not yet implemented or are only being developed as isolated initiatives. Consequently, the population and the partisans do not perceive the iron hand of order. In these circumstances, terror should be viewed as an attempt to assert authority over the social body without acquiring knowledge about it. This method is realized through public or clandestine executions, wherein the physical elimination of individuals from the insurgent domain acts as both an act of extermination and a display of state authority. Fundamentally, this terror straightforwardly seeks to establish a power asymmetry beneficial to government troops.

Conversely, the second phase of counter-partisan warfare sees government forces shift towards a strategy of attrition. As Hans Delbrück posited, a military commander adopting this approach acknowledges a balance of power, thus aiming not to annihilate the adversary but rather to wear them down through various attacks, thereby compelling them to accept moderate terms (Delbrück, 1920: S. 334). The central question in a strategy of attrition is how to inflict damage upon the enemy while minimizing risks to one's own army and populace. In the context of counter-partisan operations and Foucault's ideas, this question can be rephrased: Which disciplinary methods enable the most effective economy of power within rebellious territory? Or, to simplify entirely: How can the power asymmetry be restored in favour of the government? Figuratively, the answer is that the insurgent body requires not terror, but a straitjacket.

Delbrück noted that in a strategy of attrition, particular emphasis is placed on the capture or defence of fortresses, which historically secured dominance over specific areas (Delbrück, 1920: S. 501). From the perspective of counter-partisan operations, a fortress or any fortified position represents a disciplinary point — a space isolated from the polyopticon, serving as a base for observing and suppressing the insurgent field. The challenge, however, lies in the fact that during the first phase of counter-partisan actions, the functionality of such strongholds is severely hampered by the jigsaw pattern of the conflict. Government forces are dispersed, their supply lines are under threat, disciplinary mechanisms are underdeveloped, and insurgents fiercely resist regular forces.

Significant shifts, however, occur during the second phase of the confrontation when government forces address the jigsaw pattern by employing the method of

cordon placement for disciplinary points (Joes, 2004: pp. 60, 100, 223). The dense line of panoptic objects thus created establishes a clear demarcation between the areas of rebellion and order, effectively placing insurgent bodies under military-social quarantine (Foucault, 1975: p. 217). The density of this arrangement enhances the capacity for panoptic vision, enabling forces of order to more effectively acquire knowledge about the intervals between strongholds. Similarly, regular units can respond more swiftly to any tactical challenges within these intervals.

As a result, the rebellious areas, which once constituted a fog of war and the foundation of the polyopticon, now come under continuous surveillance, classification, and evaluation - in other words, government forces are constantly scrutinizing the areas entrusted to them (Foucault, 1975: pp. 186–187). Technically, the disciplining of these intervals occurs through constant patrolling, targeted elimination of partisan groups, the establishment of an intelligence network for gathering information about the local community, and finally, collaboration with civilians, their disarmament, or expulsion from the rebellious territory (Small Unit Tactics, 1964: pp. 292–295). This process gradually separates the civilian population from the insurgents, thereby diminishing the guerrillas' capacity to resist government forces (Arnold, 2009: pp. 246–248). In essence, the polyopticon is dismantled by the panopticon. Just as a straitjacket slowly suppresses a patient's will to resist, a disciplinary cordon methodically advancing through insurgent territory systematically pacifies the rebellious spirit.

In conclusion, counter-insurgency warfare represents a evolution from the fanatical principle of “*caedite eos*” to the rational principle of “*definite eos*”: the infernal invasion, characterized by its executions of civilians, is replaced by a pacifying infiltration that effectively separates the insurgent from the civilian. In essence, guerrilla warfare is a struggle for power asymmetry over the hearts and minds of a specific geographical area. Success in this conflict directly depends on a side's ability to penetrate the fabric of the local social body and methodically envelop it through disciplines. For this reason, the solidarity based polyopticon will inevitably be superseded by the panopticon and the critical question remains which of the two sides in the guerrilla conflict will first achieve this state.

On the Stages of Insurgency Suppression in France and Ukraine

An examination of the history of the Vendée Uprising and the peasant rebellions in Ukraine readily reveals similarities in the counter-insurgency approaches adopted by Republican forces and the Bolsheviks, respectively. This congruence should not be surprising, as Bolshevik leaders were significantly influenced by the French Revolution and adapted its experiences to the conditions of the 1917–1921 Russian Civil War.

The Vendée Uprising erupted in March 1793 on the left bank of the Loire, encompassing Anjou, and both Upper and Lower Poitou. This region was truly unique: geographically, it presented an ideal terrain for guerrilla warfare, characterized by a forested landscape interspersed with ravines and hollows, along with salt marshes and small canals; socio-structurally, it was fertile ground for counter-revolutionary sentiments: the local peasantry maintained strong spiritual and economic ties with

their priests and seigneurs, even continuing to faithfully fulfill feudal obligations long after their official abolition. It is therefore unsurprising that when the Revolution introduced the *levée en masse* and persecution of the Catholic clergy to this region, with its entrenched patriarchal-feudal order, the local community revolted (Thiers, 1866: pp. 502–503).

During the first phase of the Vendée War (April 1793 — February 1795), Republican forces failed to suppress the initial outbreaks of rebellion. This led to the formation of localized insurgent units, which subsequently coalesced into the Catholic and Royal Army. For over half a year, the rebels engaged the forces of revolutionary order with fluctuating success. The Republican army, dispersed across a vast territory, conducted poorly planned concentric offensives that proved ineffective in decisively defeating the Vendéen formations (de Pétigny, 1908: pp. 236–237). Conversely, the Vendéens, relying on local resources and maintaining strong internal cohesion, launched counterattacks that demoralized their adversaries. Only after the defeat at Cholet on October 15, 1793, was a portion of the Catholic Army forced to abandon its primary operational area and open a new theatre of war on the right bank of the Loire.

The insurgent actions of the Vendéens provoked a severe response from the authorities. Between November 1793 and February 1794, Commissioner Jean-Baptiste Carrier initiated a terror campaign in Nantes against “enemies of the Revolution”. Concurrently, military revolutionary commissions began operating, summarily sentencing to death participants of the rebellion who had been routed at Le Mans (December 12–13, 1793) and Savenay (December 23, 1793) (Wallon, 1889: p. 408). However, the most extreme manifestation of this terror policy was the offensive of General Louis Marie Turreau’s *colonnes infernales* from January to May 1794: twelve columns crisscrossed the Vendée concentrically, annihilating local inhabitants, including women and children, and setting ablaze villages, hamlets, forests, and heathlands (Stofflet, 1875: pp. 173–179, 201–205). These direct actions did not suppress the rebellion; instead, they merely intensified the local population’s resolve to continue the fight under the leadership of commanders from the Catholic Army who had survived the *virée de Galerne*. The war thus persisted, and even the signing of the peace treaty at La Jaunaye on February 17, 1795, failed to halt hostilities.

The second phase of the Vendée War, from June 1795 to June 1796, is significantly associated with the Republican General Lazare Hoche. A gifted commander, Hoche possessed a keen understanding of his adversaries’ psychology, which enabled him to pacify the breakaway region relatively swiftly.

Primarily, Hoche encircled the Sèvre and Loire region with a system of forts, between which regular patrols were conducted. This cordon effectively prevented rebel forces from passing through, and ahead of this line, mobile detachments were positioned to rapidly engage any large insurgent formations. Furthermore, wisely discerning that the Vendéens prioritized their livestock and crops over the cause of fighting the Republic, Hoche ordered his soldiers to observe every village and hamlet to seize livestock, grain, and arrest influential residents. Only upon the surrender of firearms were the peasants’ provisions and animals returned, and hostages released. Concurrently, an active engagement with priests was undertaken: recognizing their crucial role in the social fabric of the rebellious region, Hoche commanded his forces

to establish trusting relationships with the clergy, partly to gain confidential intelligence on the rebels. Similarly, support was extended to the impoverished peasantry, who received grain and livestock to develop their farms (Thiers, 1838: pp. 362–364). Gradually, this pacifying cordon advanced across the Vendée, allowing Hoche to win the hearts and minds of the region's inhabitants, thereby undermining support for the insurgents. By the end of June 1796, the Vendée Uprising was suppressed.

Turning to Ukraine, significant outbreaks of rebellion occurred from the summer of 1918 to April 1922. It's important to note that Ukraine's territory was equally conducive to partisan warfare. The northern mixed forest zone, ideal for ambushes and offering cover for insurgents, transitions into a steppe zone that demanded high mobility from rebel detachments. Moreover, the Ukrainian peasant, inherently an individualistic proprietor and a veteran of the First World War, was prone to rebellious sentiments at any encroachment on their land or labour products (Savchenko, 2011: pp. 7–13).

In 1917, these peasants divided the landowners' land, yet by the following year, they rose against their former masters who began restoring their estates after Hetman Pavlo Skoropadsky's government was established, supported by German-Austrian interventionists. Crucially, the Germans were keen on re-establishing large-scale landownership, as this was their only means of obtaining essential foodstuffs from Ukraine for the starving populations of Austria-Hungary and Germany. The Zvenyhorod-Tarashcha Uprising, which engulfed the southern Kyiv Governorate, epitomized peasant resistance. Up to 40,000 individuals took up arms, initiating the liquidation of the Hetmanate administration. Approximately 6,000 of them managed to break through the encirclement set up by the Ukrainian State Guard and German forces. These insurgents then crossed the Dnieper River and proceeded to the neutral zone on the border with the RSFSR, where the Bolsheviks utilized them to form partisan detachments (Hrytskevych, 2011: pp. 133–134).

It is important, however, not to assume that Bolshevik leaders were inclined to satisfy peasant aspirations. Following their seizure of Ukraine between January and June 1919, the Bolsheviks implemented a policy of War Communism, which included *prodrazvyorstka* (grain requisitioning) enforced by committees of the poor. This "crusade for bread", as Lenin termed it (Ibid: p. 201), met with resolute resistance from the numerous prosperous Ukrainian peasantries. Consequently, the insurgent movement, more widely known as *atamanshchyna*, spread across the Podolian, Kyiv, Poltava, and Katerynoslav Governorates. This marked the commencement of the first phase of the Bolsheviks' struggle against Ukrainian partisans (Savchenko, 2011: pp. 94–96, 99–101, 104–106, 108).

It should be noted that during this period, the Bolsheviks found themselves in a situation analogous to that of the Republicans during the initial stage of suppressing the Vendée Uprising: Red Army forces were dispersed throughout Ukraine, rendering their numbers insufficient to liquidate all pockets of resistance. Significantly, even after suppressing the large-scale rebellion led by Nykyfor Hryhoriiv, the Bolsheviks faced a military crisis: Red Army was disintegrating, and work in rural areas became impossible due to the widespread and extreme ferocity of peasant uprisings (Hrytskevych, 2011: pp. 235–237).

Nevertheless, characterized by a drive for organization, the Bolshevik leadership, even at this early stage of the conflict, laid the groundwork for their eventual victory. This involved establishing an extensive network of extraordinary commissions, which effectively functioned as disciplinary points. The personnel of these institutions engaged in a wide array of activities aimed at solidifying the Bolshevik regime: they specifically combated speculation and criminal elements, conducted investigative and surveillance operations, and participated in punitive actions against partisans. This work was further augmented by extreme, almost bestial, cruelty towards suspects. The clearly localized “*chekist interrogation chambers*” often induced a state of terror within the local community, which, combined with the methodical operations of these commissions, psychologically undermined the population’s capacity for resistance (Red Terror, 2013: pp. 256–270).

In Kyiv, for instance, the commission led by General Fyodor Rerberg reported that approximately 12,000 individuals were killed between late July and late August 1919 (local residents estimated the figure at 30,000–40,000). Eyewitnesses recounted discovering gruesome scenes within the premises of one of Kyiv’s Cheka facilities, including hooks with hanged corpses, mutilated bodies bearing carved crosses or “epaulettes”, or even entirely flayed skin. Reports also circulated of a severed head preserved in a jar of alcohol (Red Terror, 2010: p. 80). In Chernihiv, 500 individuals were killed between December 30, 1918, and September 28, 1919, with the majority being prosperous peasants who had demonstrated defiance and various forms of resistance to the communists (Ibid: p. 88). Equally horrific events transpired in Odesa, which Red Army units entered on April 6, 1919. By the end of May, the Extraordinary Commission had already arrested 1,114 people. Another 1,800 individuals were arrested in June, and a new wave of arrests occurred in July when the Bolsheviks officially declared the Red Terror. According to eyewitness accounts, 2,200 people were killed in May, June, and July (Red Terror, 2013: p. 154). A wide array of torture methods was employed as means of intimidation, including burying people alive and placing them on pots with hungry rats.

The subsequent phase of Ukraine’s pacification (January 1920 – April 1922) synthesized the method of terror with elements of pacification *à la* Hoche. Due to the redeployment of forces from other fronts of the Civil War, the Bolsheviks were able to direct more Red Army units towards combating the atamanshchyna as early as the first half of 1920. Furthermore, in May 1920, Felix Dzerzhinsky, the head of the All-Russian Extraordinary Commission, personally arrived in Ukraine with 1,400 of his personnel to suppress the insurgent movement. They orchestrated a new wave of repressions, resulting in tens of thousands of peasants being executed in the Katerynoslav Governorate, an area where Nestor Makhno’s partisans were active. It is also significant that the Bolsheviks mobilized 15,000 ideologically aligned workers into food requisitioning detachments in Ukraine (Hrytskevych, 2011: pp. 339–340). Finally, special operations were conducted to eliminate partisan detachments and their leaders, primarily employing the tactic of internal cordons, wherein rebellious areas were encircled by large formations (Savchenko, 2006: pp. 380–384).

These measures to strengthen the Bolshevik military-police presence in Ukraine were complemented by other techniques aimed at pacifying the population. For

instance, to divide the peasantry, committees of “nezazhitochni” (non-prosperous) peasants were organized in place of the committees of the poor. These new committees included not only farm laborers and the destitute but also “seredniaky” (middle peasants). By empowering these structures with the right to allocate land and inventory to landless peasants, the Bolsheviks successfully expanded their social base in the Ukrainian countryside (Hrytskevych, 2011: pp. 341–342). Subsequently, in February March 1921, a resolution was passed granting amnesty to all who had fought against Soviet power, provided that former insurgents became loyal citizens of the Ukrainian SSR (Ibid: p. 515). As a direct result of these combined efforts, the Bolsheviks succeeded in suppressing the atamanshchyna by June 1922 (Savchenko, 2011: pp. 355–356).

In summary, while there are similarities in the development of counter-insurgency operations in the Vendée and Ukraine, it is crucial to acknowledge significant differences. Specifically, General Hoche’s methods in the Vendée were primarily aimed at pacifying the rebellious region. Hoche, known for his benevolent disposition, based his disciplinary cordon on the principle of cooperation with the rebels, intending to win their sympathies.

In stark contrast, the Bolsheviks, as heirs to the Jacobins, fused the method of terror with the disciplinary cordon, further intensifying this synthesis with the technique of non-public executions. Thus, reprisals against perceived enemies of the regime were not merely systematic and widespread but also devoid of the theatricality characteristic of the French Revolution. Individuals “disappeared” into the dungeons of the extraordinary commissions. These disciplinary strongholds evolved into Kafkaesque castles that, as it were, “offered not the slightest glimmer of light”. Information regarding the non-public executions carried out within them disseminated through the surrounding areas via rumors and brief press notices, fostering an atmosphere of oppressive uncertainty that psychologically paralyzed rebellious impulses¹. It is important to note that these actions were reinforced by a continuous increase in the density of the military-police apparatus.

In essence, General Hoche gently permeated the microphysics of the rebellious community, aiming to eliminate the desire for opposition to authority without eradicating the distinct identity of the Vendéans. Conversely, the Bolsheviks conducted a full-scale invasion targeting the physical and ideological suppression of Ukrainian society, encompassing both urban and rural populations.

¹ These statements were formed under the impression of the memories of people who survived the Red Terror, as well as Vladimir Zarubin’s book “The Splinter” (1923), which he wrote after conducting interviews with employees of the extraordinary commissions. Here are the words this writer put into the mouth of his character, the Chekist Srubov: “In France, there was the guillotine, public executions. We have the cellar. Execution is secret. Public executions surround the death of a criminal, even the most formidable, with an aura of martyrdom, heroism. Public executions agitate, giving moral strength to the enemy. Public executions leave relatives and loved ones with a corpse, a grave, last words, a last will, an exact date of death. The executed person, as it were, is not completely destroyed. Secret execution, in the cellar, without any external effects, without announcing the verdict, sudden, has an overwhelming effect on enemies. A huge, merciless, all-seeing machine unexpectedly seizes its victims and grinds them up like in a meat grinder. After the execution, there is no exact day of death, no last words, no corpse, not even a grave. Emptiness. The enemy is completely annihilated”.

Conclusions

To summarize, the Panoptic model has been de facto integrated into the framework of counter-insurgency operations, significantly enhancing their effectiveness (Foucault, 1975: p. 208). Indeed, only by achieving the Panopticon's core effect - bringing the insurgent into a state of conscious and constant visibility (Foucault, 1975: p. 202) — can the insurgent field be suppressed. This is accomplished through the implementation of a military-social cordon method: a network of disciplinary points physically isolates the rebellious zone, allowing state forces to progressively examine the social body and dismantle the polyopticon. Consequently, the cordon advances through knowledge and the density of combined arms, gradually diminishing the insurgents' capacity for effective resistance. The asymmetry of power is thus restored in favor of the forces of order.

However, researchers must now critically re-evaluate guerrilla theory and the capacity of insurgents to effectively resist state forces. The dominance of drones over the battlefield is not only altering the nature of interstate conflicts but also, it appears, significantly diminishing the insurgent capabilities of developed societies. It is plausible that the form of guerrilla warfare known in the 20th century will become exclusive to areas where state forces are unable to fully equip themselves with unmanned aerial systems. Conversely, it is also conceivable that insurgency will evolve into a form of special operations conducted by technologically advanced states within enemy territories.

In this context, guerrilla warfare no longer represents the intent of local revolutionary forces; instead, it merely becomes an element of a meticulously developed strategy, thereby reacquiring the characteristics of a small war that it once lost.

References

- Arnold, J.R. (2009). *Jungle of Snakes: A Century of Counterinsurgency Warfare from the Philippines to Iraq*. New York: Bloomsbury.
- Cabanès, A., Nass, L. (1906). *La Névrose révolutionnaire*. Paris: Société française d'imprimerie et de librairie.
- Callwell, C.E. (1899). *Small Wars Their Principles and Practice*. London: Harrison and Sons.
- Cochin, A. (1921). *Les sociétés de pensée et la démocratie: Études tudes d'histoire révolutionnaire*. Paris: Plon-Nourrit.
- Comte de La Roche. (1770a). *Essai sur la petite guerre* (T. I). Paris: Chez Saillant & Nyon.
- Comte de La Roche. (1770b). *Essai sur la petite guerre* (T. II). Paris: Chez Saillant & Nyon.
- Corbett, R. (1968). *Guerrilla Warfare: From 1939 to the Present Day*. London: Guild Publishing.
- de Grandmaison, T.-A. (1758). *La petite guerre: ou traité du service des troupes légères en campagne*. Francfort, Leipsic: Chez Knoch & Esslinger.
- de La Croix, A.-F. (1752). *Traité de la petite guerre pour les compagnies franches*. Paris: Antoine Boudet.
- de Pétigny, X. (1908). *Un bataillon de volontaires (3e bataillon de Maine-et-Loire), 1792–1796*. Angers: Germain et g. Grassin.
- de San Juan, F. (1822). *Instruccion de guerrilla*. Lima: Imprenta del Río.
- de Saxe, M. (1756). *Les Reveries ou Memoires sur l'art de la guerre de Maurice comte de Saxe*. Haye: chez Pierre Gosse Junior.
- de Tocquevill, A. (1856). *L'ancien régime et la révolution*. Paris: Michel Levy Frères.

- Delbrück, H. (1920). *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte: Die Neuzeit* (Bd. IV). Berlin: Verlag Stilke.
- Durkheim, É. (1926). *De la division du travail social*. Paris: Librairie Félix Alcan.
- Felstead, A., Jewson, N., Walters, S. (2005). *Changing Places of Work*. New York: Palgrave Macmillan.
- Foucault, M. (1975). *Surveiller et punir: Naissance de la prison*. Paris: Gallimard.
- Joes, A.J. (1996). *Guerilla Conflict before the Cold War*. Westport: Praeger.
- Joes, A.J. (2004). *Resisting rebellion: the history and politics of counterinsurgency*. Lexington: The University Press of Kentucky.
- Laqueur, W. (1977). *Guerrilla: a historical and critical study*. London: Weidenfeld and Nicolson.
- Le Bon, G. (1916). *Enseignements psychologiques de la guerre européenne*. Paris: Ernest Flammarion.
- Lee, W.E., Anthony E. Carlson, A.E., Preston, D.L., Silbey, D. (2021). *The Other Face of Battle: America's Forgotten Wars and the Experience of Combat*. Oxford: Oxford University Press.
- Paul, T.V. (1994). *Asymmetric conflicts: war initiation by weaker powers*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pomeroy, W.T. (1968). *Guerrilla Warfare and Marxism*. New York: International Publishers.
- Rüstow, F.W. (1864). *Die Lehre vom kleinen Kriege*. Zürich: Druck und Verlag von Friedrich Schultheß.
- Small Unit Tactics, Including Communications*. (1964). Washington: Headquarters, Department of the Army.
- Sorokin, P. (1925). *The Sociology of Revolution*. Philadelphia, London: J.B. Lippincott Company.
- Stofflet, E. (1875). *Stofflet et la Vendée*. Paris: E. Plon et Cie.
- Swenson, B.J. (2023). *The Dawn of Guerrilla Warfare: Why the Tactics of Insurgents against Napoleon failed in the US Mexican War*. Barnsley: Pen and Sword.
- Taine, H. (1885). *Les origines de la France contemporaine. La Révolution: La Conquête jacobine* (T. II). Paris: Librairie Hachette.
- Thiers, M.A. (1838). *Histoire de la Révolution française* (T. III). Paris: Furne, Jouvett et Cie; Bruxelles: Meline, Cans et Compagnie.
- Thiers, M.A. (1866). *Histoire de la Révolution française* (T. I). Paris: Furne, Jouvett et Cie.
- van Creveld, M. (1991). *The transformation of war*. New York: Free Press.
- von Bismarck, F.W. (1820). *Feld Dienst der Reuterey vom Verfasser ber Vorlesungen über die Taktik der Reuterey*. Karlsruhe: C.F. Müllers Hofbuchhandlung.
- von Decker, C. (1822). *Der kleine Krieg, im Geiste der neueren Kriegführung*. Berlin; Posen: Ernst Siegfried Mittler.
- Wallon, H.A. (1889). *Les représentants du peuple en mission et la justice révolutionnaire dans les départements en l'an II: La Vendée (1793–1794)*. Paris: Librairie Hachette Et Cie.
- Weber, M. (1922). *Grundriss der Sozialökonomik: Wirtschaft und Gesellschaft* (Abt. III). Tübingen: Mohr-Siebeck.
- Zedong, M. (1992). *Mao's road to power: Revolutionary Writings 1912–1949: The New Stage, August 1937–1938* (Vol. VI). New York; London: M.E. Sharpe.
- Hrytskevych, A. (2011). *The struggle for Ukraine, 1917–1921*. [In Russian]. Minsk: Sovremennaiia Shkola. [=Грицкевич, А. (2011). *Борьба за Украину, 1917–1921*. Минск: Современная школа, 2011.]
- Red Terror in the South of Russia*. (2013). [In Russian]. Moscow: AIRIS-Press. [=Красный террор на Юге России. (2013). Москва: Айрис-пресс.]
- Red Terror through the Eyes of Eyewitnesses*. (2010). [In Russian]. Moscow: AIRIS-Press. [=Красный террор глазами очевидцев. (2010). Москва: Айрис-пресс.]
- Savchenko, V. (2006). *Twelve wars for Ukraine*. [In Russian]. Kharkiv: Folio. [=Савченко, В. (2006). *Двенадцать войн за Украину*. Харьков: Фолио.]
- Savchenko, V. (2011). *Atamanshchyna*. [In Russian]. Kharkiv: Folio. [=Савченко, В. (2011). *Атаманищина*. Харьков: Фолио.]

Tukhachevsky, M. (1964). *Selected works: 1919–1927* (Vol. 1). [In Russian]. Moscow: Military Publishing House of the Ministry of Defense of the USSR. [=Тухачевский, М. (1964). *Избранные произведения: 1919–1927 гг.* (Т. I). Москва: Военное издательство Министерства обороны СССР.]

Received 18.07.2025

Accepted for publication after review 28.07.2025

Published 28.08.2025

РОДІОН ПРИШВА

Про методи дисциплінарного етапу революції: досвід ґерильї у Франції та Україні

У статті розглядається процес становлення дисциплінарної системи в рамках контрпартизанських операцій на прикладі придушення Вандейського повстання (1793–1796) та боротьби із селянським опором на території України у 1918–1922 роках. Центральна увага приділяється концепції паноптикуму М. Фуко, яка інтерпретується як модель трансформації повстанського простору зі стану «поліоптикуму» — режиму взаємного спостереження та підтримки між повстанцями та місцевим населенням — у режим централізованого нагляду та придушення (паноптикуму). Автор демонструє, як в умовах революційної аномії та громадянської війни створюються нові форми владного контролю: військові, ідеологічні та поліцейські структури поступово перехоплюють ініціативу у повстанців, ізолюючи населення від партизанських формувань та формуючи «дисциплінарний кордон». Порівняльний аналіз показує як м'які форми впливу (у випадку генерала Гоша у Франції), так і жорсткі — характерні для практики більшовиків, що поєднують терор та адміністративно-поліцейський контроль. У статті підкреслюється, що успіх у боротьбі з партизанами залежить не тільки від сили апарату примусу, а й від здатності держави проникнути у мікрофізику повсякденного життя, нав'язавши свою сітку спостереження, нормалізації та управління. Насамкінець обговорюються перспективи розвитку партизанської війни в умовах технологічних змін, особливо у зв'язку з поширенням безпілотних систем спостереження, що ставлять під сумнів стійкість традиційного повстанського потенціалу у високотехнологічних суспільствах.

Ключові слова: ґерилья, мала війна, партизани, Мішель Фуко, Мао Цзедун, Лазар Гош, Ленін, Ганс Дельбрюк, Махно, Вандея, червоний терор, кордонна стратегія, революція, отаманищина, чекісти, громадянська війна, паноптикум, поліоптикум

RODION PRYSHVA

On the methods of the disciplinary stage of social revolution: guerrilla experience in France and Ukraine

The article examines the process of the disciplinary system's formation within counter-insurgency operations, using the suppression of the Vendée uprising (1793–1796) and the fight against peasant resistance in Ukraine in 1918–1922 as examples. Central attention is given to M. Foucault's concept of the panopticon, which is interpreted as a model for the transformation of insurgent space from a state of "polyopticon" — a regime of mutual observation and support between insurgents and the local population — into a regime of centralized surveillance and suppression. The author demonstrates how, in conditions of revolutionary anomie and civil war, new forms of power control are created: military, ideological, and police structures gradually seize the initiative from the insurgents, isolating the population from partisan formations and forming a "disciplinary cordon". Comparative analysis reveals both soft forms of influence (as in the case of General Hoche in France) and harsh forms — characteristic of Bolshevik practices combining terror and administrative-police control (panopticon). The work

emphasizes that success in combating guerrillas depends not only on the strength of the coercive apparatus but also on the state's ability to penetrate the microphysics of everyday life, imposing its network of surveillance, normalization, and control. In conclusion, the article discusses the prospects for the development of guerrilla warfare in the context of technological changes, especially concerning the proliferation of unmanned surveillance systems, which call into question the sustainability of traditional insurgent potential in high-tech societies.

Keywords: guerrilla, small war, partisans, Michel Foucault, Mao Zedong, Lazare Hoche, Lenin, Hans Delbrück, Makhno, Vendée, Red Terror, cordon strategy, revolution, otamanshchyna (banditry/warlordism), Chekists, civil war, polyopticon, panopticon

ВЕРОНІКА ЧЕКАЛЮК,

кандидат наук із соціальних комунікацій, докторант Київського національного університету ім. Тараса Шевченка (01033, Київ, вул. Володимирська, 60)

VERONIKA CHEKALIUK,

PhD in Social Communications, Doctoral Student at the Taras Shevchenko National University of Kyiv (60, Volodymyrska St., Kyiv, 01033)

vnika@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-2080-2233>

Метамова у цифровому суспільстві: її роль у формуванні іміджів та суспільної свідомості

Сучасний інформаційний простір формується під впливом технологічного прогресу, який створює нові можливості для іміджетворення. Зростання кількості користувачів соціальних мереж та розвиток медіа-платформ сприяють швидкому поширенню інформації, що має безпосередній вплив на громадську думку. У цьому контексті особливого значення набуває метамова — система мовних засобів, яка забезпечує рефлексію над комунікаційними практиками та впливає на формування суспільних образів.

Метою статті є теоретичний та емпіричний аналіз ролі метамови у цифровому суспільстві, зокрема її впливу на інформаційні стратегії, моделі комунікації та процеси іміджетворення. Особливу увагу приділено внеску Олега Кришталя у популяризацію метамови, а також її значення у брендуванні територій і формуванні іміджів міст, регіонів та країн за цифрової доби.

Для досягнення мети поставлено такі завдання:

- узагальнити наукові підходи до поняття метамови та її функцій у цифровому середовищі;
- проаналізувати механізми впливу метамови на суспільну свідомість та процеси конструювання іміджів;
- розглянути роль метамови в інформаційних стратегіях брендування територій;
- оцінити внесок Олега Кришталя у дослідження метамови та її впливу на комунікаційні процеси.

Методологічною основою дослідження є соціологічний підхід до аналізу масових комунікацій, зокрема структурно-функціональний аналіз, що дає змогу розглядати іміджетворення як комплексний соціокультурний процес. Використано методи контент-аналізу та кейс-стаді. Концепцію метамови, запропоно-

Цитування: Чекалюк, В. (2025). Метамова у цифровому суспільстві: її роль у формуванні іміджів та суспільної свідомості. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 138–153, <https://doi.org/10.15407/sociology2025.03.138>.

вану Олегом Кришталем, розглянуто в контексті інструментарію створення іміджів та комунікаційного впливу в цифровому середовищі. Важливою складовою дослідження є аналіз впливу штучного інтелекту на іміджетворення, а також розгляд алгоритмізації цифрової комунікації в контексті соціальних змін у соціологічному відображенні. Отримані результати мають сприяти глибшому розумінню трансформаційних процесів у сфері комунікації за умов цифрової диджиталізації, а також удосконаленню методів аналізу мовних стратегій, використовуваних у формуванні суспільної свідомості та іміджів у сучасному інформаційному просторі.

Концептуальні засади метамови у цифровому суспільстві

У сучасних дослідженнях цифрової комунікації та суспільної свідомості метамову розглядають як фундаментальний інструмент, що формує соціальну реальність через відображення, реконструкцію та інтерпретацію інформації. Аналіз праць шерегу вчених дає змогу простежити, як їхні висновки та ідеї сформували сучасне розуміння ролі метамови за умов цифровізації. Норман Фейрклаф у своїй концепції критичного дискурсивного аналізу робить наголос на тому, що мова завжди є соціальною практикою, яка відображає й одночасно конструює владу та ідеологічні структури. Він доводить, що метамовні стратегії, зокрема рефлексійні елементи дискурсу, використовуються для конструювання образів, норм і цінностей, які впливають на формування суспільної свідомості. За Фейрклафом, кожен вибір мовних засобів має потенціал як підтримувати чинні соціальні ієрархії, так і сприяти їх трансформації, що набуває особливої актуальності у цифрових комунікаційних просторах. Мануель Кастельс, аналізуючи трансформацію традиційних моделей взаємодії у цифровому середовищі, наголошував, що цифрові технології створюють умови, за яких інформація поширюється згідно з новими алгоритмічними моделями. Кастельс вказує, що сучасні медіа-формати змінюють способи передання інформації й разом із тим створюють специфічні дискурсивні умови, в межах яких метамова набуває вирішального значення для формування іміджу як окремих осіб, так і соціуму в цілому. Згідно з його висновками, нові цифрові простори сприяють виникненню нових комунікативних стратегій, які мають безпосередній вплив на громадську думку. Лев Виготський, хоч і не жив за доби диджиталізації, своїми ідеями про мову як інструмент мислення та соціальної взаємодії заклав методологічні основи для розуміння того, як колективне мислення формується через мовну рефлексію. Запропонована Виготським концепція розглядає мову як інструмент пізнання, що вможливорює зв'язок між зовнішнім світом і внутрішнім світом людини. На нашу думку, цей підхід стає особливо актуальним у цифрову епоху, коли інтернет-спільноти формують спільні образи та реальність через активну мовну взаємодію. Сучасний дослідник Джеймс Пол Гі досліджує дискурсивні практики у цифрових середовищах і розглядає мову як систему соціальних кодів, що визначають способи інтерпретації інформації. Він стверджує, що метамовні компоненти створюють рамки для розуміння тексту та сприяють формуванню спільних уявлень про дійсність.

На думку Гі, здатність користувачів розпізнавати й аналізувати ці компоненти є ключовою для розвитку критичного мислення та цифрової грамотності, що прямо впливає на формування іміджів і колективної свідомості. Окреслені вище ідеї дають підстави припускати, що метамова в цифровому суспільстві є потужним механізмом, який, по-перше, відображає соціальні зміни, а по-друге, активно їх формує. Швидкий обмін інформацією, алгоритмічне опрацювання даних та інтерактивність цифрових платформ розширюють можливості метамови, зокрема набуття нових форм і методів впливу на іміджі та суспільну свідомість, що відкриває нові перспективи для розроблення міждисциплінарних підходів до аналізу мовних практик, що є актуальним завданням сучасних досліджень у сфері цифрової комунікації. Зокрема, нагальним є впровадження концепції метамови в осмислення процесу формування іміджів, що дає змогу глибше аналізувати комунікативні механізми. В цьому контексті варто дослідити внесок Олега Кришталь у дослідження метамови та її впливу на інформаційні стратегії й моделі комунікації, оскільки цифрова епоха спричинила нові виклики у брендуванні територій та формуванні іміджів міст, регіонів і країн.

Концепції метамови: погляд з позицій Умберто Еко та Олега Кришталь

Концепція метамови та осмислення взаємозв'язку мови й комунікації посідають важливе місце у сучасних наукових дослідженнях. Такі теоретики, як Умберто Еко та Олег Кришталь, запропонували різні підходи до розуміння метамови, адаптуючи їх до різних культурних та технологічних контекстів. У. Еко визначає метамову як систему знаків і правил, що функціює для аналізу та опису іншої мовної системи. Відповідно до його підходу, метамова вможливорює побудову структури для інтерпретації значень та розкриття внутрішніх процесів комунікації. У цьому контексті метамова є інструментом для з'ясування того, як відбуваються передання та перерозподіл значень у різних соціокультурних контекстах.

О. Кришталь, своєю чергою, розглядає метамову як сукупність невербальних і вербальних знаків, що визначають характер комунікації в умовах цифрового середовища (Кришталь, 2020: с. 45). Пропоноване Кришталем визначення є ширшим, оскільки він звертається до нових медіа-форм, таких як соціальні мережі, які визначають комунікаційні стратегії в сучасному світі. Кришталь акцентує увагу на зміні функцій метамови за умов цифрової трансформації та глобалізації комунікаційних процесів. У контексті У. Еко метамова є інструментом для аналізу та розкриття глибинних значень мовних структур (Еко, 1990: р. 56). Вона допомагає дослідити, як різні культурні контексти та комунікаційні практики формують значення у мові. Згідно з його теорією, метамова функціює як важливий інструмент для дослідження процесів передавання значень, відображаючи, як ці процеси впливають на культуру в цілому. Зі свого боку, Олег Кришталь звертає увагу на роль метамови в цифрових медіа як засобу трансляції не лише інформації, а й іміджів. Він відзначає, що в умовах високої динаміки інформаційного обміну, характер комунікації змінюється, і метамова

починає діяти як механізм формування громадської думки через різноманітні платформи. Тобто метамова в цифровому середовищі має подвійний характер: вона є засобом впливу на сприйняття і водночас інструментом організації та трансляції нових комунікаційних стратегій.

Однією з головних рис, що вирізняє концепцію метамови в контексті Олега Криштала, є акцент на цифрових платформах, де відбувається швидка та глобальна трансформація іміджів та брендів. Водночас Кришталь зосереджується на тому, як цифрові комунікаційні інструменти змінюють традиційні стратегії іміджеформування та брендування, а також як метамова стає важливим компонентом у побудові індивідуальних та колективних образів в умовах інформаційного перенасичення. Тобто медіа-ресурси та соціальні платформи активно впливають на те, як сприймаються бренди та інші соціокультурні об'єкти. Своєю чергою, У. Еко, хоча й визнає важливість медіа у створенні культурних значень, не зосереджує увагу на цифровому середовищі як окремій сутності, що змінює правила та функції метамови. Його підхід є більш загальним, орієнтований на структуру знаків і мову як універсальний інструмент аналізу суспільних процесів (Еко, 1976: р. 122). Поряд із тим як У. Еко, так і О. Кришталь акцентують увагу на тому, як соціокультурні зміни змінюють функцію мови. Однак для Еко ці зміни частіше є наслідком загальних соціокультурних процесів, що відбуваються в суспільстві, тоді як для Криштала вони безпосередньо пов'язані з розвитком цифрових медіа та їхнім впливом на повсякденну комунікацію (Krishtal, 2022). Кришталевий підхід спрямований на дослідження такого впливу на процеси соціокультурної адаптації та на взаємодію між людиною і технологією, що є принциповим моментом у сучасному медіа-просторі.

Отже, завдяки метамові формується прихований зміст повідомлень, що впливає на громадську думку, створює іміджі брендів та осіб. Ключову роль у цьому процесі відіграють соціальні мережі, адже їхні алгоритми сприяють підсиленню певних комунікаційних патернів, що впливають на сприйняття інформації. Звідси метамова здатна відігравати важливу роль у брендуванні територій, оскільки цифрові технології дають змогу створювати складні візуально-символічні наративи, які впливають на сприйняття місць і культурних просторів. Наприклад, використання специфічних кольорових палітр, шрифтів та аудіальних елементів у створенні туристичних брендів формує у споживачів певні асоціації та емоційний зв'язок із місцем.

Штучний інтелект та алгоритмізація іміджетворення

Значну роль у сучасних комунікаційних процесах відіграє штучний інтелект (ШІ), який визначає персоналізовані стратегії іміджетворення. Автоматизовані алгоритми впливають на спосіб подання інформації, формують персоналізовані інформаційні бульбашки та створюють адаптивні стратегії управління громадською думкою (Binns, 2018). Використання ШІ в маркетингових та соціологічних дослідженнях допомагає аналізувати великі обсяги даних, передбачати поведінку аудиторії та формувати ефективні комунікаційні кампанії. Наприклад, платформи на основі ШІ, такі як американський ChatGPT або

китайський DeepSeek, використовують для створення рекламних текстів, персоналізованих рекомендацій та адаптації контенту під конкретні групи користувачів. У цьому контексті необхідно проаналізувати виклики цифрової комунікації, оскільки зростання впливу цифрових платформ породжує питання інформаційної безпеки (Zeng, Chan, 2020). Важливими аспектами є захист від маніпулятивних технологій, контроль за поширенням фейкової інформації та відповідальне застосування персоналізованих алгоритмів. Концепція «цифрової безпеки іміджу» передбачає використання метамови для виявлення потенційних загроз у цифровому просторі. Наприклад, аналіз метамовних елементів у новинних повідомленнях може допомогти виявити приховану маніпуляцію або використання емоційно забарвленої лексики для впливу на аудиторію. Водночас алгоритми штучного інтелекту можуть як посилювати інформаційну безпеку, так і створювати нові загрози через непередбачувані ефекти персоналізованої комунікації (Mittelstadt et al., 2016).

«Магія слів подекуди така, що окремі фрази звучать як сакральні, наче магичні заклинання невідомих ритуалів. Все це читач, напевно, помітить і сам, і тому, залишаючи за дужками компліментарну складову, хочу поговорити про інше. Книга “До співу птахів” спонукає констатувати факт: виникла категорія повноцінної у художньому значенні літератури, створеної авторами заради того, щоб щось зрозуміти, прояснити, пізнати в самому процесі писання. О. Кришталь — не перший у цьому ряду (досить згадати Айзека Азімова чи Умберто Еко), але його книга висловлює тенденцію настільки наочно, що може бути пілотним текстом, якщо хочете — художнім маніфестом подібної літератури», — пише науковець, письменник Наль Подольський у післямові до книги «“Спів пташок” написаний метамовою, поза часом» (“Спів пташок”, 2025).

На підставі аналізу наукового доробку О. Кришталь 2013–2024 років можна стверджувати, що метамова — це мова мистецтва, а комунікацію прирівнювати до творчості, мистецтва спілкування. Інтуїтивна функція полягає в осмисленні того, як трансформується інформаційний простір перед викликом, який кидають йому Випадковість, Невизначеність, Імовірність, Двозначність, Багатозначність. Тобто *метамова — це водночас когнітивний та комунікативний інструмент*.

У соціологічному контексті метамова як лінгвістичний та комунікативний інструмент є ключовим чинником формування соціальної реальності. Як зазначає Олег Кришталь, вона є інструментом когнітивного конструювання соціального простору, засобом інтерпретації та передання соціальних уявлень та значень. В умовах цифрового суспільства, коли медіа функціують як основний канал комунікації, метамова стає дієвим інструментом впливу на суспільну свідомість, позаяк формує уявлення про події, явища та соціальні процеси.

Цифрові медіа (соціальні мережі, платформи для відео та тексту) є головними інструментами формування сучасних іміджів. Цей процес досліджують через концепти «цифрового бренду» та «цифрового іміджу». Медіа використовують метамову, щоб створювати та просувати образи, впливаючи на аудиторії через візуальні, текстові та аудіовізуальні канали. Швидкість, з якою інформація передається у цифровому просторі, збільшує її вплив на маси, надаючи медіа можливості контролю та маніпулювання образами, що, своєю чергою, може

змінювати сприйняття суспільством важливих явищ і подій (Tufekci, 2015). Вплив медіа на суспільну думку вивчають також через концепти «медіа як соціалізатор» та «медіа-ефект». За теорією соціального конструктивізму Пітера Бергера та Томаса Лукмана, медіа формують реальність через метамову, яка перекладає соціальні значення на нові контексти та ситуації, тим самим створюючи нові структури знань і вірувань у суспільстві (Berger & Luckmann, 1995). Медіа здатні впливати на політичні та соціальні процеси, формуючи настрої аудиторій, впливаючи на сприйняття фактів, уявлень про суспільні проблеми та навіть соціальні норми, тому в умовах цифрової комунікації виникає проблема інформаційної безпеки, зумовлювана можливістю маніпулювання інформацією за допомоги метамови. Зокрема, вплив технологій (насамперед штучного інтелекту) на іміджетворення можна розглядати через концепт «автоматизованого медіа-контенту». Штучний інтелект сьогодні активно використовують для створення контенту, який формує нові іміджі та стратегії комунікації. Метамова, яку генерує штучний інтелект, може набутися значного впливу на соціальні взаємодії, впливаючи на формування образів як результатів автоматизованих процесів, а не людських дій.

XXI століття — це період застосування на практиці проривних технологій, час радикальних змін, поширення ШІ та застосування робототехніки, колосальних обчислювальних можливостей, глобальної комп'ютеризації, тривимірних принтерів, наноматеріалів, синтетичної біології. Можна впливати на громадську думку і змінювати інформаційний простір, комунікувати, ніби на відстані витягнутої руки (FT, 2025). Щомиті людині в інтернеті пропонується колосальний обсяг інформації, яку мозок не спроможний обробити, тому спрацьовує алгоритм сфабрикованої стрічки новин. За нових умов головне питання — самозбереження, захист мозку від надмірного потоку інформації, психіки — від надмірних емоцій: гніву, ненависті, страху, меланхолії, апатії. Наразі для збереження здорового громадянського суспільства перед наукою стоїть питання захисту споживачів інформації від джерел хибної інформації та пропаганди. Натомість завдання фахівців із зв'язків з громадськістю — посування толерантності й дотримання етики при поширенні меседжів. Слід також робити наголос на підвищеній пильності користувачів щодо поширення персональних даних у мережі. «Світ трансформується тоді, коли спочатку “ламається” наш мозок, відкриваючи нові можливості для розуміння і моделювання. Завтрашній світ завжди буде новим, якщо до цього зміниться наш розум», — вважає Георгій Почепцов (Почепцов, 2009).

Метамова у контексті інноваційних тенденцій іміджетворення постає як теоретична конструкція й водночас як практичний інструмент у створенні та підтримці іміджів на різних рівнях — від індивідуального до національного. Сучасні технології значно ускладнили процес комунікації, й кожне повідомлення має бути адаптоване до культурних, соціальних та психологічних особливостей аудиторії. Трансформація інформаційного простору, яку ми спостерігаємо в умовах цифрової революції, сприяє пошуку відповідних стратегій передання повідомлень, що передбачають як доступність інформацію, так і вміння впливати на емоції та світогляд отримувача. В цьому сенсі одним із ключових аспектів метамови є її здатність адаптуватися до нових умов, що вимагають постійної

гнучкості у визначенні змісту повідомлення, інтерпретації та реакції на отриману інформацію. Мова мистецтва, що є важливим елементом метамови, в сучасному суспільстві дедалі частіше перетворюється на чи не головний інструмент комунікації, який слугує для створення нових образів реальності (Giddens, 1991), зокрема в контексті постмодернізму. Згідно із судженнями Умберто Еко, мистецтво намагається знайти вихід із суспільної та культурної кризи сьогодення, шукаючи розв'язання проблеми у сфері уяви, пропонуючи людині образи світу, які є ґносеологічними метафорами.

Становлення концепції метамови, як її розглядав Умберто Еко, заклало методологічні основи для аналізу внутрішніх процесів комунікації через систему знакових правил та структур. Еко підкреслював, що метамова є інструментом для розкриття глибинних значень мовних структур, що дає змогу дослідити, як культурні контексти та комунікаційні практики формують зміст повідомлень. Проте з розвитком цифрових технологій схема, запропонована Еко, зазнала трансформації. Сучасні дослідження, зокрема праці (Kaplan & Haenlein, 2010) та (Baum, 2015), свідчать, що цифровий простір, з його мультикодовою природою та високою інтерактивністю, створює нові умови для передання та інтерпретації інформації. Ці умови вимагають переосмислення класичних підходів, що призвело до появи концепції метамови в умовах цифрової трансформації. У цьому контексті праці Олега Криштalia набувають особливої значущості, оскільки він адаптує та розширює ідеї Еко, інтегруючи в них аналіз як вербальних, так і невербальних знакових систем, характерних для нових медіа-форм. Перехід від класичних концепцій до сучасних підходів демонструє, як зміна інформаційного простору впливає на методи аналізу комунікації, сприяючи формуванню нових моделей іміджетворення та соціальної інтеграції за цифрової доби. Так, У. Еко показує, що уявлення про відправника та одержувача повідомлення, що володіють одним кодом, не відповідає дійсності (Еко, 2001). Насправді і відправник, і одержувач використовують складний набір кодів і субкодів, і будь-яка конкретна інтерпретація буде неадекватною. Будь-яке повідомлення обтяжене конотативними значеннями і реалізується в певному контексті. Тому Еко пропонує переосмислити схему комунікації, вводячи до неї множинність кодів відправника та одержувача. У світлі сучасних цифрових трансформацій множинність кодів набуває вирішального значення для розуміння процесів іміджетворення. Для детальнішого аналізу зазначених процесів та їхніх взаємозв'язків у цифровому середовищі запропоновано схему (див. табл. 1), в якій систематизовано основні компоненти та чинники, що впливають на формування іміджу. Це схематично демонструє, як за допомоги інтегративного підходу можна врахувати роль цифрових платформ, метамови, соціальних мереж, інформаційної безпеки, адаптації журналістики до цифрових форматів, брендування територій та впливу штучного інтелекту на сучасну комунікацію.

Запропонована авторкою схема унаочнює взаємозв'язок метамови із соціологією медіа, підкреслюючи роль цифрового середовища та інноваційних технологій у формуванні іміджів та суспільної свідомості. Крім того, взаємодію метамови із соціологією медіа можна схематично подати в контексті соціальних процесів у сучасних медіа (див. табл. 2).

Таблиця 1

**Структурний аналіз цифрового іміджетворення:
інтеграція метамови, технологій та соціальних процесів**

Тема	Опис	Метамова	Соціологічний аспект
Іміджетворення в цифровому середовищі	Формування іміджу через інтернет-платформи, соціальні мережі, використання медіа для створення образів та формування громадської думки	Метамова як система кодів і знаків у медіа, використовувана для створення іміджу	Соціологія масових комунікацій, соціальний вплив медіа на індивідуальну та колективну свідомість
Роль Олега Криштала та метамови	Аналіз концепції метамови Олега Криштала як інструменту, що передає зміст, цінності та суспільні норми через медіа	Метамова як лінгвістичний інструмент для передавання культурних і соціальних сигналів та формування ідентичності	Соціологічний аналіз впливу медіа на соціальні норми й цінності та формування колективної свідомості через медіа
Інтернет-платформи і технічне забезпечення	Вплив технологій і платформ (пошукові системи, соціальні мережі, блоги) на швидкість обміну інформацією та оперативність медіа	Взаємодія метамови з новими технічними можливостями для створення змістовних медійних повідомлень	Соціологія інформаційних технологій, їх роль у формуванні публічного простору, вплив на громадську думку
Роль соціальних мереж у створенні громадської думки	Вивчення процесів впливу соціальних медіа на громадську думку та формування образів через інтернет	Метамова в соціальних мережах як інструмент маніпулювання та впливу на соціальну ідентичність та поведінку	Соціологічні теорії масової комунікації та вплив соціальних мереж на соціальну структуру, поведінку індивідів та колективів
Інформаційна безпека	Проблеми захисту особистої та публічної інформації за умов цифрового середовища	Роль метамови в захисті чи порушенні інформаційної безпеки, запобіганні маніпулюванню фактами через медіа	Вплив медіа на соціальні системи, етичні та правові норми в контексті інформаційної безпеки
Адаптація журналістики до цифрового світу	Перехід журналістики до цифрових форматів, зокрема блогінг, подкасти, відео, та їхній вплив на традиційні форми медіа	Метамова в цифровій журналістиці, її здатність адаптуватися до нових технологій та вимог аудиторії	Соціологічний аналіз змін у медіа та їхня роль у формуванні громадської думки й політичних процесів
Брендування територій за цифрової доби	Аналіз розвитку брендів територій через цифрові канали, створення ідентичності місць і міст через медіа	Метамова, яка використовує цифрові медіа для створення ідентичності місць, що впливає на їхню соціальну цінність	Соціологія простору та місця, вплив медіа на формування територіальної ідентичності
Вплив штучного інтелекту на іміджетворення	Використання ШІ для створення медіа-контенту, автоматизація іміджетворення, зокрема в контексті соціальних мереж	Метамова, яку генерує штучний інтелект для створення зображень та образів, що формують суспільні уявлення	Вивчення впливу технологій на соціальні процеси, зокрема маніпулювання ідентичністю та сприйняттям реальності

Таблиця 2

Метамова і соціальні процеси в сучасних медіа

Аспект	Опис
Метамова як когнітивний та комунікативний інструмент	Метамова розглядається як система культурних знаків і кодів, що формує соціальну реальність; вона впливає на суспільну свідомість через медіа-простір, транслюючи смисли та значення, що впливають на формування громадської думки
Цифрові медіа як основний канал формування іміджів	Інтернет-платформи (соціальні мережі, відео-платформи, блоги) використовують метамову для формування іміджів через швидке передання повідомлень та образів, що дає змогу оперативно впливати на колективні та індивідуальні соціальні уявлення
Соціологічний аспект — вплив медіа на громадську думку	Медіа як основний інструмент формування публічної думки через метамову впливають на соціальні процеси, змінюючи політичні та економічні пріоритети, культурні норми та цінності, а також сприяють створенню образів для конкретних аудиторій
Інформаційна безпека та цифрове середовище	З огляду на швидкість передання інформації через медіа метамова може бути використана для маніпулювання фактами, створюючи загрози для інформаційної безпеки, що вказує на важливість правильного контролю над інформаційними потоками
Вплив технологій на іміджетворення	Штучний інтелект використовує алгоритми для автоматизованого створення контенту, формуючи нові образи та реальності через метамову, що змінює традиційні форми медіа та відкриває нові можливості для впливу на соціальні групи та індивідів

Отже, в соціологічному контексті метамова, по-перше, слугує когнітивним інструментом як спосіб організації та передавання соціальних уявлень і значень через вербальні та невербальні засоби комунікації. Цей інструмент допомагає інтерпретувати та конструювати соціальну реальність, оскільки метамова визначає, як індивід сприймає інформацію, події та соціальні процеси. По-друге, метамова виявляється соціальною конструкцією реальності — вона відображає реальність та активно формує її. Використовуючи метамову, медіа, соціальні мережі та інші канали комунікації можуть впливати на громадську свідомість і створювати нові соціальні уявлення про події, явища й соціальні процеси, формуючи загальноприйняті норми, оцінки та значення в суспільстві.

Наведені таблиці ілюструють важливі аспекти взаємозв'язку метамови та соціології медіа в контексті сучасного цифрового суспільства. Поява нових медіа-платформ та технологій, таких як ШІ, вимагає нового підходу до аналізу метамови, оскільки ці інструменти значно змінюють способи створення та сприйняття іміджів у суспільстві. Цифрова революція надає можливості для швидкого й масштабного поширення культурних значень і соціальних образів, що робить цю тему надзвичайно актуальною. Зауважимо, що застосування маркетингових стратегій у створенні іміджу країни, організації чи індивіда стає мистецтвом, де важливу роль відіграють як традиційні методи комунікації, так і новітні технології опрацювання інформації та її адаптації до культурних та соціальних контекстів. Цифровізація відкриває нові можливості для формування іміджу, але водночас вимагає уважного ставлення до етики комунікації, оскільки маніпулювання інформацією здатне викликати суттєві соціальні наслідки.

Метамова в цифровому середовищі: контент-аналіз впливу на формування іміджу та суспільної свідомості

У сучасному цифровому суспільстві інформаційні технології змінюють традиційні моделі комунікації, сприяючи появі нових мовних стратегій та формуванню альтернативних форматів іміджетворення. Метамова як система вербальних, візуальних та символічних кодів відіграє ключову роль у побудові суспільної свідомості, впливаючи на політичні процеси, соціальні рухи, брендування територій та медіа-комунікацію. Інтеграція цієї системи у цифровий простір відбувається через соціальні мережі, алгоритмічні механізми поширення контенту та штучний інтелект, що суттєво змінює механізми взаємодії між інформаційними потоками та аудиторією. Метод контент-аналізу дає змогу систематично оцінити мовні, візуальні та когнітивні патерни, застосовувані у цифрових комунікаціях для формування іміджів та конструювання громадської думки. Аналізуючи конкретні приклади політичних кампаній, соціальних ініціатив, просування комерційних брендів та захисту інформаційної безпеки, виявляємо закономірності використання метамови та її впливу на сприйняття з боку аудиторії.

1. Політичний дискурс у соціальних мережах

Приклад: Передвиборчі кампанії США 2020 року

Процедура аналізу:

Вибірка: 100 твітів політичних лідерів з офіційних акаунтів у Twitter упродовж останніх двох місяців перед виборами.

Кодування: Твітам було присвоєно категорії за ключовими метамовними маркерами: Слогани (наприклад, “Build Back Better”)

Використання хештегів (наприклад, #Vote2020, #Unity)

Візуальні елементи: зображення, меми, графічні символи.

Аналіз:

Визначено частотність використання певних слоганів і хештегів.

Проаналізовано контекст, у якому використовуються ці елементи: чим супроводжуються вони — позитивними емоційними відгуками чи апеляцією до єдності та змін.

Результат: Виявлено, що твіт із “Build Back Better” використовувався як ключовий метамовний маркер, що закріплював позитивний наратив стосовно відновлення економіки. Алгоритми Twitter сприяли персоналізації цього меседжу, що дало змогу політичним акторам ефективно впливати на різні цільові групи.

2. Соціальні рухи та мобілізація громадськості

Приклад: Кампанія #MeToo

Процедура аналізу:

Вибірка: 150 постів на Instagram та Twitter, де використовувався хештег #MeToo, впродовж одного місяця.

Кодування: Постах було присвоєно категорії за такими ознаками:

Текстові повідомлення з емоційно насиченою лексикою (наприклад, «справедливість», «солідарність»).

Використання візуальних символів: фотографії з характерними кольоровими акцентами (часто темні тони, які асоціюються із серйозністю теми).

Аналіз:

Проведено аналіз семантичного поля повідомлень — які ключові слова повторюються, які емоції це викликає.

Вивчено взаємодію текстових і візуальних компонентів для формування спільного символічного простору.

Результат: Аналіз показав, що короткі повідомлення з використанням хештегів створюють потужний символічний код, який сприяє мобілізації аудиторії та формуванню спільного наративу про важливість боротьби за права жінок.

3. Комерційний брендинг та брендування територій

Приклад: Рекламна кампанія “Visit Dubai”

Процедура аналізу:

Вибірка: Рекламні матеріали з офіційного сайту кампанії та соціальних мереж (Facebook, Instagram) за останній рік.

Кодування: Матеріали було проаналізовано за такими ознаками:

Текстові повідомлення, що використовують унікальні слогани та ключові фрази (наприклад, «Розкіш, інновації, майбутнє»).

Візуальні елементи: колірна палітра (золоті та сині відтінки), шрифти, графічні елементи, що створюють асоціації із сучасністю та ексклюзивністю.

Аналіз:

Оцінено, як поєднання тексту і зображень створює унікальний імідж Дубая.

Проведено частотний аналіз використання певних кольорів та образів.

Результат: Виявлено, що рекламна кампанія використовує метамову для створення чітко диференційованого іміджу, який підкреслює інноваційність та розкіш міста. Ці метамовні елементи ефективно впливають на формування позитивного сприйняття території у глобальному контексті.

4. Інформаційна безпека та алгоритмічне поширення контенту

Приклад: Фейкові новини та маніпулятивні повідомлення

Процедура аналізу:

Вибірка: 50 прикладів публікацій, класифікованих як дезінформація, з різних онлайн-джерел за останні 6 місяців.

Кодування: Аналіз було проведено за такими критеріями:

Наявність емоційно забарвлених заголовків та текстів.

Використання специфічних метамовних конструкцій, що підсилюють соціальні страхи або надії.

Апеляція до конкретних соціальних тем або конфліктів.

Аналіз:

Визначено, які елементи тексту та візуального контенту повторюються і як вони впливають на емоційний стан аудиторії.

Проаналізовано, як алгоритми соціальних мереж сприяють поширенню такого контенту, підсилюючи його вплив на громадську думку.

Результат: Аналіз показав, що маніпулятивні повідомлення активно використовують емоційно насичену лексику та символи для створення образу загрози або кризової ситуації, що може призводити до спотворення сприйняття реальності аудиторією.

Застосування метамови у цифровому середовищі є багаторівневим явищем, що охоплює політичну комунікацію, соціальні рухи, комерційне іміджетворення та інформаційну безпеку. Контент-аналіз демонструє, що метамова є засобом передавання інформації та активним механізмом формування суспільної свідомості. Вона може як сприяти конструюванню позитивного іміджу та соціальної мобілізації, так і використовуватися для маніпулювання громадською думкою. Подальші дослідження мають бути спрямовані на аналіз впливу алгоритмічного управління інформацією та розроблення інструментів для забезпечення прозорості та етичності комунікаційних процесів у цифрову епоху.

Метод кейс-стаді: аналіз метамови у цифровому середовищі

Метод кейс-стаді є потужним інструментом для вивчення специфічних процесів у їхньому природному контексті, що дає змогу описувати й аналізувати механізми впливу комунікативних стратегій на формування суспільної свідомості. У контексті дослідження метамови як когнітивного та комунікативного інструменту кейс-стаді допомагає виявити, як цифрові медіа та технології змінюють традиційні моделі передавання інформації та створення іміджів. Застосування цього методу дає змогу розглянути конкретні приклади використання метамови у політичному дискурсі, соціальних рухах та брендингу територій. Аналіз кейсів політичних кампаній (наприклад, передвиборчих кампаній у США), соціальних ініціатив (#MeToo, Black Lives Matter) та брендингових стратегій (як у кампанії “Visit Dubai”) демонструє, як через інтеграцію візуальних і текстових кодів формується унікальний імідж, що активно впливає на громадську думку.

За цифрової доби політична комунікація набуває нових форм, де метамова постає як важливий інструмент конструювання іміджу лідерів. Розглянемо, наприклад, передвиборчі кампанії у США 2016 та 2020 років. Використання слоганів, таких як “Make America Great Again” чи “Build Back Better”, є яскравими прикладами метамовних маркерів, що передають базові політичні меседжі й формують емоційний зв'язок з аудиторією. У цьому контексті метамова розглядається як система знаків, де вибір певних слів, образів та символів створює когнітивний шаблон, який сприймається виборцями як відображення ідеологічних цінностей. Аналіз дискурсу в соціальних мережах виявляє, що політичні лідери активно використовують не лише вербальні засоби, а й візуальні елементи (фото, відео, меми), які в комплексі з текстовими повідомленнями створюють цілісний імідж: метамова в політичному дискурсі є інструментом, що адаптується до алгоритмічних механізмів цифрових платформ і допомагає політичним акторам керувати сприйняттям їхньої особистості та ідеології. Зокрема, соціальні рухи, серед яких як #MeToo та Black Lives Matter, демонструють, що метамова може стати засобом мобілізації та трансформації суспільних норм. У цьому контексті метамова використовується як інструмент, який допомагає формувати спільні символічні коди та значення, що об'єднують учасників рухів навколо певних ідеологічних позицій. За допомоги коротких, але насичених повідомлень, хештегів і візуальних символів активісти створюють мережу зна-

чень, яка відображає нагальні соціальні проблеми та спрямовується на зміну сприйняття цих проблем у суспільстві. Приміром, хештеги вказують на конкретні соціальні реалії, що їх сприймають як несправедливість, та формують емоційний відгук у громадськості. У цьому випадку метамова забезпечує можливість для колективної інтерпретації подій, сприяючи перетворенню окремих випадків на загальнодержавний дискурс, який впливає на політичні та культурні процеси. Брендинг територій є ще одним прикладом використання метамови у цифрових медіа. Кампанія “Visit Dubai” демонструє, як через інтеграцію візуальних і мовних кодів створюється унікальний образ міста, що стає частиною глобальної маркетингової стратегії. У цьому кейсі метамова охоплює як текстові повідомлення, так і специфічні візуальні елементи (кольорову палітру, шрифти, графічні символи), які в сукупності формують емоційний і когнітивний образ території. Дані елементи активно використовують на цифрових платформах, де алгоритми персоналізації допомагають адаптувати контент до особливостей різних цільових аудиторій. Тобто метамова слугує як засіб трансляції культурних та соціальних значень, котрі впливають на сприйняття бренду території, сприяючи творенню її іміджу на глобальному рівні.

Отже, аналіз кейс-стаді політичного дискурсу, соціальних рухів та брендингу територій у цифровому середовищі демонструє, що метамова виступає як ключовий комунікативний інструмент, який відображає й активно формує соціальну реальність. У політичному дискурсі, через використання інтегрованих вербальних, візуальних і невербальних кодів, політичні лідери створюють імідж, який резонує з уявленнями аудиторії завдяки алгоритмічному поширенню у цифрових медіа. Аналіз соціальних рухів свідчить, що метамова сприяє мобілізації колективної свідомості та створює символічні маркери, які об'єднують учасників та стимулюють трансформацію суспільних норм. У сфері брендингу територій застосування метамови дає змогу формувати унікальний образ місць, що стає їхньою конкурентною перевагою на глобальному ринку. Зокрема, Кришталь підкреслював, що в умовах швидкого обміну інформацією метамова набуває подвійного характеру: вона передає смислові та культурні значення та впливає на формування іміджу через специфічні знакові системи цифрових медіа.

Висновки

Отже, метамова в умовах цифрового суспільства стає центральним елементом інноваційного іміджетворення, що базується на поєднанні технологій, соціальних комунікацій та відповідальності за вплив на громадську думку. Як засіб передавання інформації й інструмент маніпуляції метамова може як сприяти соціальній інтеграції, так і спотворювати суспільні процеси. У цьому контексті особливу роль відіграють новітні цифрові платформи, алгоритмічні системи та штучний інтелект, які визначають особливості сучасної комунікації та формування суспільної свідомості.

Результати кейс-стаді засвідчують, що цифрові медіа активно використовують метамову для конструювання іміджів політичних лідерів, просування соці-

альних рухів та брендування територій. Аналіз політичного дискурсу, зокрема передвиборчих кампаній, демонструє, що вибір мовних кодів, символів і вербальних стратегій є вирішальним у формуванні громадської довіри та політичного позиціонування. Соціальні рухи, такі як #MeToo та Black Lives Matter, доводять, що метамова є ключовим чинником мобілізації суспільства, оскільки символічні гасла, хештеги та візуальні образи здатні об'єднувати великі групи людей навколо спільних ідеалів. У сфері територіального брендингу використання метамови дає змогу створювати конкурентні образи міст та регіонів, впливаючи на їхню привабливість у глобальному просторі. У цьому контексті конче важливим є порівняння концепцій метамови Умберто Еко та Олега Кришталь. Еко наголошував на множинності кодів у комунікації та підкреслював неможливість однозначної інтерпретації повідомлення через його конотативне навантаження. Натомість Кришталь адаптує ці положення до умов цифрового суспільства, розглядаючи метамову як динамічну систему знаків, що взаємодіє з алгоритмічними механізмами цифрових медіа. Його підхід наголошує, що за умов інформаційного перенасичення та високої швидкості поширення даних цифрова комунікація потребує чіткої структури метамовних маркерів, здатних коригувати інтерпретаційні процеси.

Соціологічний аспект дослідження демонструє, що цифрові платформи розширюють можливості іміджетворення й породжують нові виклики, пов'язані з інформаційною безпекою, достовірністю контенту та етичними аспектами використання штучного інтелекту. ШІ стає невіддільним учасником комунікаційних процесів, що, з одного боку, вможливорює автоматизацію іміджевих кампаній, а з іншого — ставить питання щодо правдивості та маніпулятивності створюваного контенту. У цифрову епоху маркетологи, соціологи та комунікаційні спеціалісти стикаються з необхідністю створення меседжів, які є одночасно зрозумілими, адаптивними та відповідними щодо цільових аудиторій. Відтак, метамова виходить за межі як традиційного дискурсу, так і мистецтва, перетворюючись на багатовимірний соціокомунікативний механізм, що відіграє вирішальну роль у формуванні суспільних наративів, громадської думки та політичних стратегій.

Результати дослідження підтверджують, що метамова в цифровому суспільстві виходить за межі суто мовного чи стилістичного феномену і стає комплексним соціокультурним інструментом, який вимагає подальшого міждисциплінарного аналізу, зокрема в контексті соціології медіа, комунікаційних наук та інформаційної безпеки.

Джерела / References

"Birdsong" is written in metalanguage, timeless. (2025). *CULT*, June 21. [In Ukrainian]. Retrieved from: <http://www.cult.org.ua/spiv-ptashok-napysanyy-metamovoju-pozu-chasom/> [= "Спів пташок" написаний метомовою, поза часом. (2025). *CULT*, 21 червня.]

Baym, N. (2015). *Personal connections in the digital age*. 2nd ed. Malden, MA: Polity.

Berger, P. L. & Luckmann, T. (1995). *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. Penguin Books.

Binns, A. (2018). Artificial Intelligence and Ethics: The Role of AI in Personalized Marketing. *Journal of Business Ethics*, 150(2), 263–275.

- Eco, U. (1976). *A Theory of Semiotics*. Bloomington: Indiana University Press, 122.
- Eco, U. (1990). *The Limits of Interpretation*. Bloomington: Indiana University Press.
- Eco, U. (2001). *The Role of the Reader: Explorations in the Semiotics of Texts*. Bloomington: Indiana University Press.
- FT. (2025). How technology is reshaping human experience. *Financial Times*. Retrieved from: <https://www.ft.com/content/0459f18d-66ef-4fdb-a47b-2165005cscab4>
- Giddens, A. (1991). *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Stanford University Press.
- Kaplan, A.M. & Haenlein, M. (2010). Users of the World, Unite! The Challenges and Opportunities of Social Media. *Business Horizons*, 53, 59–68. Retrieved from: <http://dx.doi.org/10.1016/j.bushor.2009.09.003>
- Krishtal, O. (2022). *To The Singing of Birds in NYC*. Retrieved from: <https://www.youtube.com/watch?v=X7KUnA0VQ0A&t=1s>
- Mittelstadt, B.D., Allo, P., Taddeo, M., Wachter, S., & Floridi, L. (2016). The ethics of algorithms: mapping the debate. *Big Data & Society*, 3(2), 1–21.
- Pochepstov, G. (2009). *Global Projects: Designing the Future*. Teaching. Manual. [In Ukrainian]. Kyiv: Ukrainian Center for Political Management. [=Почепцов, Г. (2009). *Глобальні проекти: конструювання майбутнього*. Навч. посіб. Київ: Український центр політичного менеджменту.]
- Tufekci, Z. (2015). *Algorithmic Harms Beyond Facebook and Google: Emergent Challenges of Computational Agency*. Weizenbaum Conference.
- Zeng, D. & Chan, S. (2020). Artificial intelligence for social good: empowering data science and public opinion analysis in the digital age. *Journal of Artificial Intelligence*, 35(3), 121–139.

Отримано/Received 12.02.2025

Прийнято до друку після рецензування/

Accepted for publication after review 24.03.2025

Опубліковано / Published 28.08.2025

ВЕРОНІКА ЧЕКАЛЮК

Метамова у цифровому суспільстві: її роль у формуванні іміджу та суспільної свідомості

Досліджено сучасні тенденції формування іміджу в цифровому середовищі, зокрема крізь призму концепції метамови Олега Кришталя, що набуває вагомого значення в соціологічному контексті. Зокрема, увага приділяється впливу інтернет-платформ, технологічних інновацій і соціальних мереж на оперативність медіа, а також ролі цифрових технологій у формуванні громадської думки. У сучасному цифровому суспільстві, де інформація надзвичайно швидко поширюється через онлайн-ресурси, метамова стає важливим інструментом впливу на соціальні уявлення, допомагаючи створювати певний контекст для подій, явищ і соціальних процесів. У статті детально розглянуто особливості метамови за умов цифрових комунікацій та її здатність формувати та трансформувати громадську думку й соціальні норми.

Особлива увага приділяється проблемам інформаційної безпеки за умов цифрового середовища. У статті аналізуються виклики, пов'язані з безпекою даних і загрозами дезінформації, які виникають у зв'язку з експансією цифрових платформ та соціальних мереж. Адаптація журналістики до нових комунікаційних умов стає необхідною для ефективного реагування на ці загрози, що має сприяти розвитку нових форм медіа-контенту та комунікаційних стратегій. Розглянуто брендування територій у цифрову епоху, а також взаємодію між соціальними медіа, урядовими структурами та громадськістю в контексті просування територіальних брендів.

Висвітлено вплив штучного інтелекту на іміджетворення та його роль у перетворенні соціологічних процесів. Виявлено, як нові технології, зокрема інструменти штучного інтелекту, впливають на формування суспільних уявлень та комунікацію через цифрові платформи. До-

слідження ґрунтується на структурно-функціональному аналізі цифрової комунікації та методах соціологічного дослідження, що дає змогу глибше зрозуміти зміни, що відбуваються в процесах іміджевої трансформації в цифровому суспільстві.

Ключові слова: іміджетворення; соціальні мережі; громадська думка; інформаційна безпека; метамова; Олег Кришталь; штучний інтелект; брендування територій; цифрова комунікація; соціологічний аналіз

VERONIKA CHEKALIUK

Metalanguage in the digital society: its role in image-making and shaping public consciousness

The article explores contemporary trends in image-making in the digital environment, specifically through the concept of metadiscourse by Oleg Krishtal, which holds significant relevance in the sociological context. The influence of internet platforms, technological innovations, and social media on the operational speed of media and the role of digital technologies in shaping public opinion is particularly emphasized. In the digital society, where information spreads instantaneously through online resources, metadiscourse becomes an important tool for influencing social perceptions, helping to create a specific context for events, phenomena, and social processes. The article delves into the features of metadiscourse within the framework of digital communications and its ability to shape and to transform public opinion and social norms.

Special attention is given to issues of information security in the digital environment. The article analyzes the challenges related to data security and the threats of misinformation arising from the expansion of digital platforms and social networks. Adapting journalism to new communication conditions is becoming increasingly important for effectively addressing these challenges, which contributes to the development of new forms of media content and communication strategies. The article also addresses the branding of territories in the digital age, as well as the interaction between social media, government structures, and the public in promoting territorial brands.

Additionally, the article highlights the impact of artificial intelligence on image-making and its role in transforming sociological processes. It examines how new technologies, particularly artificial intelligence tools, influence the formation of social perceptions and their communication through digital platforms. This study is based on a structural-functional analysis of digital communication and sociological research methods, providing a deeper understanding of the changes occurring in the processes of image transformation in the digital society.

Keywords: image-making; social networks; public opinion; information security; metalanguage; Oleg Krishtal; artificial intelligence; territorial branding; digital communication; sociological analysis

АННА МАКСИМЕНКО,

кандидат соціологічних наук, старший науковий співробітник, сектор транскордонного співробітництва, Державна установа «Інститут регіональних досліджень імені М.І.Долішнього НАН України» (79026, Львів, вул. Козельницька, 4)

ANNA MAKSYMENKO,

PhD in Sociology, Senior Research Fellow at the Sector of Cross-Border Cooperation, Dolishnyi Institute of Regional Research, NAS of Ukraine (4, Kozelnytska St., Lviv, 79026)

annusja@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-4014-6501>

SCOPUS ID: 58159716100

МАРКІЯН ДАЦИШИН,

кандидат економічних наук, доцент, виконувач обов'язків завідувача кафедри маркетингу та аналітичної економіки, Львівський інститут менеджменту (79029, Львів, вул. Ліська, 16)

MARKIIAN DATSYSHYN,

PhD in Economics, Associate Professor, Acting Head of the Department of Marketing and Analytical Economics, Lviv Institute of Management (16, Liska St., Lviv, 79029)

mada77@ukr.net

<https://orcid.org/0009-0000-9384-6280>

Динаміка громадської думки за умов передвоєнної напруженості та воєнного стану: приклад громади

Вступ

У період воєнного стану та загальносуспільної невизначеності особливої ваги набуває вивчення динаміки громадської думки. Це не лише слугує індикатором поточних настроїв населення щодо безпекових загроз, суспільно-політичних процесів та рівня довіри до інституцій, а й дає змогу оцінити потенціал соціальної згуртованості, стійкості та готовності до майбутніх змін.

Цитування: Максименко, А., Дацишин, М. (2025). Динаміка громадської думки за умов передвоєнної напруженості та воєнного стану: приклад громади. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 154–174, <https://doi.org/10.15407/sociology2025.03.154>.

Моніторинг громадської думки також надає доповняльні до економічних та бюджетних показників дані в оцінюванні результатів адміністративно-територіальної реформи та децентралізації влади, яка завершилася напередодні повномасштабної війни.

Особливо цінними є дослідження, зосереджені на локальному рівні, оскільки вони допомагають виявити як спільні з національним контекстом тенденції, так і специфіку суб'єктивних настроїв мешканців з приводу діяльності місцевої влади та задоволеності її роботою й наданими публічними послугами, а також щодо готовності громадян до участі в управлінських процесах. Особливої актуальності моніторинг громадської думки на локальному рівні набуває за умов воєнного стану. Послідовне проведення хвиль опитування дає змогу відстежувати динаміку суб'єктивних оцінок населення та забезпечує місцеву владу інформацією для оперативного реагування на нові виклики.

Мета та теоретичні основи дослідження

З початку запровадження адміністративно-територіальної реформи в Україні та децентралізації влади з'явилися численні публікації, присвячені різним аспектам функціонування та соціально-економічного розвитку територіальних громад. Низка публікацій присвячена фінансовим детермінантам, інструментам бюджетної політики у розвитку громад (Сторонянська, Пелехатий, 2014; Лисяк та ін., 2020; Возняк та ін., 2022). Проблеми прийняття та адаптації ВПО у громадах відображено у працях (Балакірева та ін., 2016; Коваліско, Бубняк, 2022; Кравчук, 2023; Рошик та ін., 2024; Шапошникова, Пристай, 2024). Є також розвідки, присвячені проблематиці соціальної взаємодії місцевої влади та мешканців громад, залученості населення у життя громади загалом та в умовах дії воєнного стану зокрема (Дейнеко, 2021; Бородіна та ін., 2021; Бойко, Кулик, 2020; Сорокіна, 2024).

На прикладі аналізу даних якісного соціологічного дослідження, реалізованого в межах міжнародного науково-дослідницького проекту Акомодация регіонального різноманіття в Україні (ARDU) продемонстровано значущість функціонування механізмів реципрокності на рівні вертикально-горизонтальних взаємодій (між місцевою владою та мешканцями), «збоїв» в яких впливають на зміни сценаріїв об'єднання, зумовлюють відтермінування цього процесу та виникнення конфліктних ситуацій. Порушення принципу реципрокності може виникати і на етапі проведення громадських слухань, коли низький рівень громадської активності місцевих мешканців унеможлиблює реалізацію процедури об'єднання (див.: Дейнеко, 2021: с. 18).

У публікації О. Бородіної, І. Прокопи та О. Фраєра запропоновано та обраховано індекси залученості жителів кожного поселення до розвитку економічної, соціальної та громадсько-політичної сфер на прикладі Локачинської територіальної громади. Також обраховано інтегральний індекс інклюзивності населених пунктів громади. Низький індекс економічної інклюзії більшості сільських спільнот громади є виявом такої проблеми, як недостатнє використання виробничого потенціалу села в інтересах місцевих жителів. Дещо вищі

його значення в окремих селах зумовлені більшою кількістю суб'єктів господарювання, зайнятістю більшої частини жителів у несільськогосподарських галузях, доходами домогосподарств від трудової міграції їхніх членів (Бородіна та ін., 2021: сс. 92, 94).

У дослідженні особливостей комунікації лідерів органів самоорганізації населення (ОСН) з мешканцями громади на прикладі міст Запоріжжя та Маріуполя автори дійшли висновку, що одним із ключових чинників у комунікації між лідерами ОСН і мешканцями територіальної громади є рівень довіри. Констатовано низький рівень залученості у роботі ОСН і — як результат — більше ніж половина голів органів самоорганізації населення визначили такий стан речей як критичний, оскільки вважають, що неможливо покращити умови проживання місцевих жителів без їхньої участі (Бойко, Кулик, 2020: с. 33).

За результатами фокус-груп серед мешканців прифронтового міста (м. Запоріжжя) виявлено, що жителі громади доволі низько оцінюють діяльність міської влади щодо розв'язання проблем міста. Водночас вони висловлюють готовність підтримати зовнішні ініціативи, але не особисто бути ініціаторами змін. Загалом увиразнилася вікова диференціація у поглядах представників різних груп на соціальну взаємодію місцевої влади та громади за умов чинного воєнного стану (Сорокіна, 2024: с. 32).

О. Бурова та Д. Гломозда здійснили комплексний аналіз задоволеності громадян місцевим самоврядуванням за умов війни. Автори дійшли висновку, що існують регіональні відмінності у рівні задоволеності роботою місцевої влади в Україні; водночас вік є більш важливим показником у формуванні рівня задоволеності, ніж стать. Загалом за результатами як кількісних, так і якісних досліджень констатовано середній рівень задоволеності роботою місцевої влади з певними позитивними зрушеннями у сфері безпеки та соціально-економічного розвитку. Однак ключовими проблемами залишаються корупція, нераціональне використання коштів та відсутність залучення громадян до процесів ухвалення рішень на місцевому рівні (Бурова, Гломозда, 2024: сс. 292, 294, 300–301).

Нещодавні дослідження присвячені аналізу стійкості громад. Зокрема у праці (Притула та ін., 2024) проаналізовано стійкість територіальних громад у транскордонному просторі Україна–ЄС. Автори дійшли висновку, що теза про те, що менш економічно розвинені громади є менш стійкими, залишається суперечливою. Досвід функціонування українських громад під час пандемії COVID-19 та за умов воєнного стану засвідчив, що матеріальні активи громади не є вирішальними в забезпеченні їхнього розвитку. Насамперед самоорганізація мешканців та високий рівень довіри є тими чинниками, що посилюють соціальну згуртованість, уможливають безпеку функціонування громади та дають змогу оперативно реагувати на вимоги воєнного стану.

Загалом не тільки матеріальні, але й нематеріальні активи впливають на здатність громад впоратися із загрозами для інституційної стабільності. Обмін інформацією та передовим досвідом між громадами через інституціалізовані та чинні угоди про співпрацю корелювали із їхньою підготовленістю до вторгнення та стійкістю до потрясінь війни. Також автори наголошують на позитивному ефекті децентралізації. Адже автономія та відповідальність за ухвалення

рішень на місцевому рівні зробили громади більш гнучкими у співпраці одна з одною, а також у залученні підтримки ззовні, зокрема від міжнародних партнерів та донорських організацій (Rabinovych, Brik, Darkovich et al., 2024: p. 1136).

Наявні наукові доробки вітчизняних вчених окреслюють точкові оцінки різних аспектів функціонування громад. Однак бракує публікацій, які б комплексно та систематично моніторили показники на рівні локальної спільноти й давали оцінку цих змін у динаміці.

Метою статті є окреслення динаміки змін суб'єктивних настроїв мешканців щодо сприйняття власної локальної спільноти, поточного стану справ та майбутніх очікувань на прикладі Пирятинської територіальної громади (Полтавська область).

Для досягнення поставленої мети слід реалізувати такі завдання:

- схарактеризувати громаду;
- виявити суб'єктивні оцінки мешканців про свою громаду;
- проаналізувати у динаміці громадську думку щодо оцінки поточного стану справ у громаді та країні загалом;
- дослідити сподівання мешканців щодо майбутніх змін та з'ясувати мотиви їхнього оптимізму чи песимізму.

Методологія дослідження

У Пирятинській міській територіальній громаді було проведено чотири хвили опитувань. Для кожної хвили розраховували репрезентативну вибірку для населення громади віком від 15 років за критерієм статі та віку. Теоретична похибка не перевищувала $\pm 4,5\%$ для кожної хвили опитування. Збирання інформації здійснено шляхом опитування face-to-face.

У результаті проведено 4 хвили: 1-ша — лютий 2022 року ($N = 530$); 2-га — травень 2023 року ($N = 523$); 3-тя — лютий 2024 року ($N = 502$); 4-та — листопад 2024 року ($N = 503$).

Польові роботи 1-ї хвили опитування були завершені до 24 лютого 2022 року (повномасштабного вторгнення російської федерації в Україну). У 2–4-й хвилях опитування до вибірки не включали місцевих жителів, які виїхали за кордон чи в інші громади через військові дії, а також внутрішньо переміщених осіб.

Для кожної хвили після завершення опитування розраховували статистичні ваги, які відновлювали співвідношення за статтю та віком. Відтак вибіркочна сукупність відтворює статево-вікову структуру населення громади віком від 15 років.

Опитування здійснювалися у рамках проекту «Розбудова ланцюжків доданої вартості у молочному та ягідному кластерах Пирятинської громади для розширення економічних можливостей молоді і сільських жителів та еко-орієнтованого зростання» (докл. див.: Розбудова, 2022–2024), фінансованого Європейським Союзом і реалізованого Пирятинською міською радою та ГО «Інститут громадянського суспільства».

Аналіз даних соціологічних опитувань у Пирятинській громаді здійснено авторами статті із використанням засобу SPSS. Для аналізу масивів даних використано описові статистики (одновимірні та двовимірні розподіли), χ^2 - критерій Пірсона, графічний метод.

Використано також (як вторинну інформацію) соціологічні дані низки загальнонаціональних опитувань. Соціологічна група «Рейтинг»: $N = 2000$; вік респондентів від 18 років в усіх областях України, крім тимчасово окупованих територій Криму та Донбасу; вибірка репрезентативна за віком, статтю і типом поселення; метод опитування САТІ; теоретична похибка вибірки не перевищує 2,2%; термін проведення: 12–13 лютого 2022 року (Соціологічна група «Рейтинг», 2022). Соціологічна група «Рейтинг»: $N = 1000$; вік респондентів від 18 років в усіх областях України, крім тимчасово окупованих територій, а також територій, де на момент опитування відсутній український мобільний або інтернет зв'язок; вибірка випадкова, репрезентативна за віком, статтю і типом поселення; метод опитування САТІ; теоретична похибка вибірки не перевищує 3,1%; термін проведення 6–7 лютого 2023 року (Соціологічна група «Рейтинг», 2023). Соціологічна група «Рейтинг»: $N = 1000$; вік респондентів від 18 років в усіх областях України, крім тимчасово окупованих територій, а також територій, де на момент опитування відсутній український мобільний або інтернет зв'язок; вибірка репрезентативна за віком, статтю і типом поселення; метод опитування САТІ, теоретична похибка вибірки не перевищує 3,1%; термін проведення 10–11 лютого 2024 року (Соціологічна група «Рейтинг», 2024). Соціологічна служба Центру Разумкова: $N = 2016$; вік респондентів від 18 років; лише в областях, контрольованих урядом України й тих, де не тривають бойові дії; вибірка багатоступенева, стратифікована за віком (від 18 років), статтю, типом поселення; метод опитування face-to-face; теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%; термін проведення: 6–12 червня 2024 року (Центр Разумкова, 2024).

Пирятинська міська територіальна громада: коротка характеристика

Пирятинська міська територіальна громада (далі — Пирятинська ТГ) активно долучилася до реформи місцевого самоврядування. У серпні 2015-го на добровільних засадах об'єдналися Пирятинська міська рада та Олександрівська сільрада. Остаточна громада була сформована відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів України від 12.06.2020 р. № 721-р «Про визначення адміністративних центрів та затвердження територій територіальних громад Полтавської області» (Про визначення, 2020) і станом на зараз налічує 17 старостинських округів із адміністративним центром громади у м. Пирятин.

Пирятинська ТГ розташована на межі трьох областей (Київської, Черкаської, Чернігівської). Від адміністративного центру громади до м. Полтави — 190 км, до м. Київ — 160 км, м. Черкаси — 187 км, м. Чернігів — 200 км. Через громаду проходить міжнародний шлях (М-03).

Станом на 1.01.2022 року чисельність населення громади становила 29,7 тис. осіб, з них 51% проживали у м. Пирятин, на інші населені пункти припало 49%

мешканців. За даними Пириятинської міської ради, станом на 01.04.2025 року населення громади становило 28,7 тис. осіб.

Через близькість до столиці частина місцевих жителів (від двох з половиною до трьох тисяч) до повномасштабного вторгнення щодня їздили на роботу до Києва. При цьому у громаді працює кілька великих підприємств, зокрема ТОВ «Пириятинський сирзавод», ТОВ «Пириятинський делікатес», ТОВ «ПКЗ-Агро», ТОВ «Леляківське», на яких працевлаштована значна частина місцевих жителів.

На початку повномасштабного вторгнення наземне просування ворога з півночі (з боку Чернігівської області) зупинилося практично на межі Пириятинської громади. Хоча безпосередньо на території громади не відбувалися бойові дії, але місцеві об'єкти та інфраструктура зазнали руйнувань внаслідок повітряних атак. Громада знаходиться на трасі Київ–Харків, якою у перші тижні повномасштабного вторгнення рухався значний потік вимушених переселенців з Харківської, Сумської, Донецької та Луганської областей. Пириятин фактично був першим відносно спокійним містом на їхньому шляху, яке забезпечило тимчасовий прихисток і перепочинок для понад 10 тис. ВПО. Станом на початок 2025 року у громаді продовжує перебувати 3,8 тис. переселенців.

Індекс податкоспроможності громади у 2021–2023 роках був на рівні 0,9, а у 2024-му зріс до 1,0 (середній індекс для громад Полтавської області також зріс з 0,9 до 1,2 у 2024 році). Пириятинська територіальна громада належить до групи громад Полтавської області із високим рівнем фінансової спроможності (Полтавська ОВА, 2023).

Упродовж 2022–2024 років бюджет Пириятинської міської територіальної громади демонстрував поступове зростання: 2022 рік — 363,7 млн грн; 2023 рік — 412,3 млн грн (+13,3%); 2024 рік — 453,5 млн грн (+10%). Головне джерело доходів (понад 70%) становлять податкові надходження (передусім — ПДФО).

Громада в суб'єктивних оцінках мешканців

Процес утворення громад у рамках адміністративно-територіальної реформи в Україні базувався на принципі добровільного об'єднання. Однак процес утворення нових територіальних одиниць базового рівня не відбувався рівно і послідовно. Численні дискусії стосувалися критеріїв спроможності територіальних громад. У самих громадах ускладнювалася комунікація між владою та мешканцями, між мешканцями різних населених пунктів щодо процесу об'єднання. Врешті-решт Кабінетом Міністрів України було затверджено перспективні плани областей та остаточно сформовано межі громад. У нових адміністративних одиниць розпочалося формування нових центрально-периферійних взаємодій. У цьому контексті важливим є питання соціально-психологічного клімату в громаді, одним із проявів якого є суб'єктивне сприйняття громади з боку її мешканців.

У нашому дослідженні було поставлено запитання: «Яким із цих тверджень Ви б охарактеризували нашу громаду?», яке передбачало сім альтернатив. Позитивне ставлення до громади відображено у таких твердженнях: «Тут комфортно мені жити», «Тут є можливості для самореалізації», «Я хочу, щоб тут

жили мої діти», «Я рекомендую громаду для проживання своїм знайомим». Негативне сприйняття громади представлено такими твердженнями: «Я змушений / змушена тут жити», «Тут немає перспектив для розвитку», «Я хочу виїхати звідси за першої можливості».

Баланс оцінок щодо сприйняття громади характеризується позитивним зрушенням у 3-й та 4-й хвилях опитування (2024) порівняно з 1-ю хвилею (2022). Серед позитивних тверджень третина відповідей усіх хвиль припадала на варіант «Тут комфортно мені жити». Серед негативних оцінок усіх хвиль опитувань від 19% до 34% виборів припадали на два варіанти: «Тут немає перспектив для розвитку» і «Я змушений / змушена тут жити» (див. рис. 1).

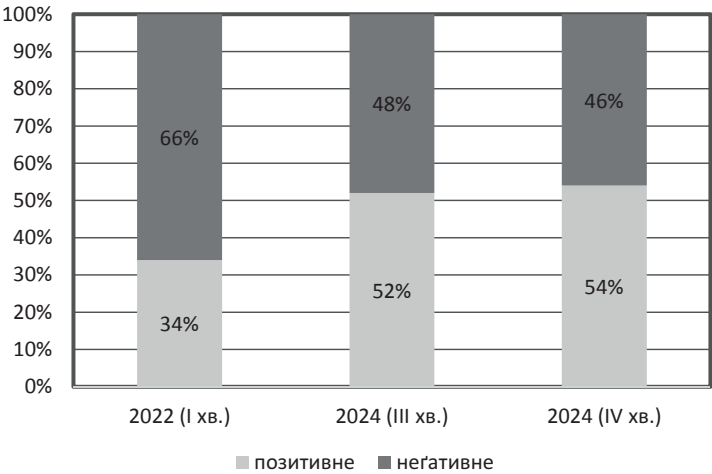

Рис. 1. Суб’єктивні оцінки громади, %.
Джерело: За даними опитування у Пирятинській ТГ.

Водночас суттєвих відмінностей у сприйнятті громади серед респондентів 3-ї та 4-ї хвиль опитування 2024 року не спостерігалось.

За критерієм χ^2 Пірсона не виявлено значимого переважання у суб’єктивних оцінках громади за статтю ($\chi^2 = 0,362$, $df = 1$, $p = 0,547$) та віком респондентів ($\chi^2 = 1,759$, $df = 2$, $p = 0,415$) у 1-й (2022) та 3-й (2024) хвилях опитування за статтю ($\chi^2 = 3,625$, $df = 1$, $p = 0,057$) та віком ($\chi^2 = 0,966$, $df = 2$, $p = 0,617$).

У 4-й хвилі опитування (2024) відбулися зрушення у сприйнятті громади за статтю ($\chi^2 = 5,985$, $df = 1$, $p < 0,05$), але не за віком ($\chi^2 = 4,199$, $df = 2$, $p = 0,123$).

Позитивне зрушення відбулося за рахунок збільшення частки жінок, які позитивно характеризують громаду: 34,7% у 2022-му проти 59,4% у 2024 році (4-та хвиля). Можемо припустити, що зміни в оцінках жінок стали наслідком того, що жінки адаптувалися до життя за умов воєнного стану; частина з них, які виїхали на початку війни, повернулися до громади; окрім того, жінки виявилися більш оптимістичними порівняно з чоловіками, що, зокрема, підтверджують відповіді на запитання про очікувані зміни у громаді. Також жінки є більш емоційними, а отже, коли на початку 2022 року ситуація у країні була напруженою, коли у суспільному просторі обговорювали можливий військовий наступ рф,

жінки могли давали більш негативні оцінки, в тому числі й у характеристиці своєї громади.

Доречно простежити динаміку зміни суб'єктивних оцінок мешканців про громаду крізь призму поточного стану справ у громаді та очікування змін. Можна припустити, що люди, які мають позитивні установки щодо громади, будуть з більшою ймовірністю вважати, що вектор стану справ у громаді є правильним, та очікувати позитивних змін і надалі.

Оцінка стану справ у громаді та країні загалом

Результати дослідження свідчать про відносно переважання невизначеності («важко сказати») в оцінках загальної ситуації у громаді. Сплеск позитивних оцінок відбувся у 2023-му. Водночас є тенденція до зростання частки тих, хто не визначився, у двох останніх хвилях 2024 року (див. рис. 2).

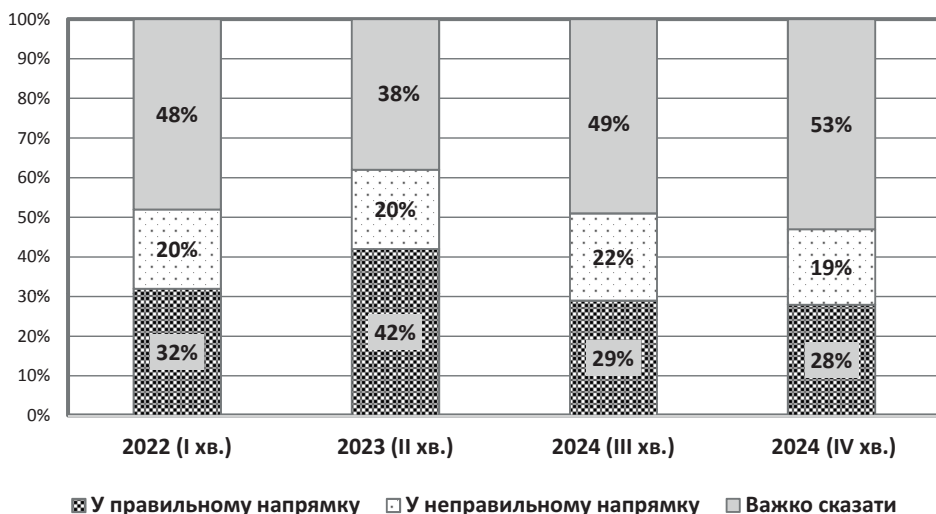

Рис. 2. Оцінка стану справ у Пирятинській громаді, %.

Джерело: За даними опитування у Пирятинській ТГ.

Загалом стійких відмінностей в оцінках стану справ у громаді за статтю та віком респондентів не спостерігаємо. Лише у 2-й ($\chi^2 = 10,173$, $df = 4$, $p < 0,05$) та 3-й ($\chi^2 = 10,595$, $df = 4$, $p < 0,05$) хвилях опитувань є залежність між віком та оцінкою стану справ у громаді. Чим молодшими є респонденти, тим частіше вони обирають варіант «у правильному напрямку» щодо стану справ у громаді. У 1-й та 4-й хвилях опитувань такого зв'язку виявлено не було. Своєю чергою, лише у 1-й хвилі опитування жінки частіше, ніж чоловіки, вибирали варіант «важко сказати» ($\chi^2 = 6,533$, $df = 2$, $p < 0,05$). У 2-й, 3-й та 4-й хвилях опитування такого зв'язку не спостерігалось.

У 1-й ($\chi^2 = 107,374$, $df = 2$, $p < 0,001$) та 4-й ($\chi^2 = 64,459$, $df = 2$, $p < 0,001$) хвилях опитування є відмінності в оцінках поточного стану справ між тими, хто позитивно оцінює громаду, і тими, хто дав негативну характеристику. У 1-й та 4-й хвилях опитування респонденти, які позитивно схарактеризувати громаду, ча-

стіше давали позитивну оцінку поточного стану справ у громаді. Ті респонденти, які дали негативну оцінку громаді, у питанні про стан справ частіше обирали варіант «важко сказати».

Є зрушення в оцінках стану справ серед респондентів, які позитивно схарактеризувати громаду у 1-й та 4-й хвилях опитування. Серед них зменшилися частка тих, хто вважає, що справи у громаді йдуть у правильному напрямку, з 61% до 41%. У 4-й хвилі відбулося збільшення частки тих осіб, які не можуть дати ані позитивну, ані негативну оцінку поточному стану справ у громаді. Натомість респонденти, які негативно схарактеризували громаду, у двох хвилях опитування давали однакові оцінки стану справ (див. рис. 3–4).

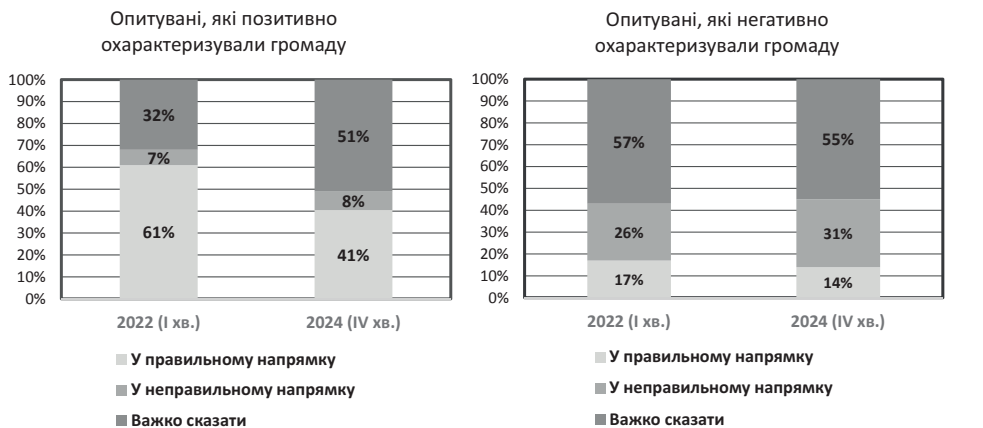

Рис. 3–4. Стан справ у Пирятинській громаді крізь призму суб’єктивних оцінок громади, %. Джерело: За даними опитування у Пирятинській ТГ.

Динаміка оцінок стану справ у країні з боку мешканців Пирятинської громади є мінливою. У першій хвилі опитування простежувалася залежність між оцінками ситуації у країні загалом та віком респондентів. Із віком респондентів зростає критичність в оцінках загальної ситуації у країні ($\chi^2 = 12,440$, $df = 4$, $p < 0,05$), а жінки частіше обирають варіант «важко сказати» ($\chi^2 = 21,712$, $df = 2$, $p < 0,001$). У 2-й, 3-й та 4-й хвилях опитування таких залежностей виявлено не було.

Порівняно із результатами загальнонаціональних опитувань, у яких ставилося запитання про поточну ситуацію в країні, респонденти з Пирятинської громади оцінили її більш невизначено. У всіх чотирьох хвилях опитування майже половина респондентів обирали варіант «важко сказати». Частка осіб, які вважали, що країна рухається у правильному напрямку, варіювала від 13% до 39% (див. рис. 5).

За результатами загальнонаціональних опитувань частка осіб, які позитивно оцінювали вектор руху України, становила від 25% до 74%. Максимально позитивна оцінка була зафіксована у лютому 2023 року. Тут варто зробити застереження щодо того, що методології опитувань СГ «Рейтинг» та Центру Разумкова є дещо відмінними. Дані загальнонаціональних опитувань наведено на рисунку 5 з метою показати мінливість громадської думки, виявити загальні

тенденції на локальному й національному рівнях, а не задля прямого порівняння між роками і результатами різних загальнонаціональних опитувань.

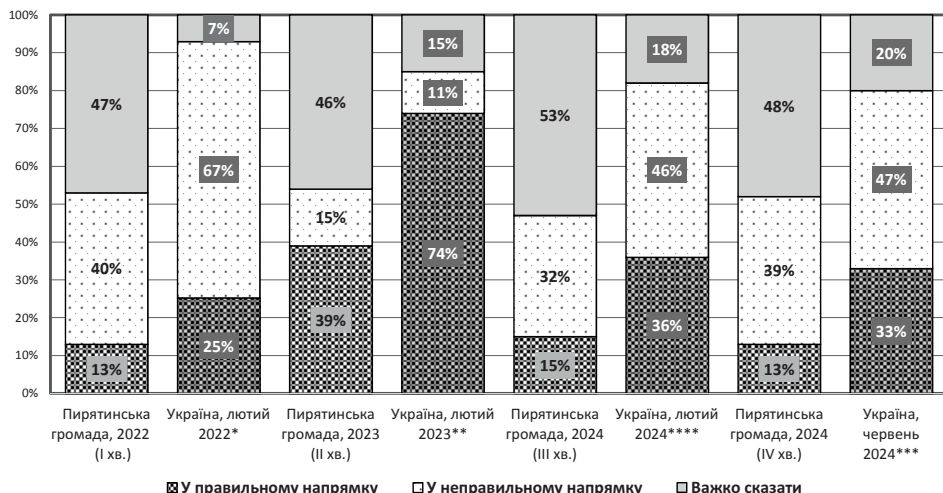

Рис. 5. Оцінка стану справ у країні загалом за даними чотирьох хвиль опитування Пирятинської громади та загальнонаціональних опитувань, %.

Джерело: За даними опитування у Пирятинській ТГ.

Примітка: *, **, **** Соціологічна група «Рейтинг»; *** Центр Разумкова.

Проте є спільна тенденція: за результатами опитування у Пирятинській громаді та згідно із загальнонаціональним опитуванням на початку лютого 2022 року значна частка громадян оцінювали стан справ у країні негативно. Однак вже на початку 2023-го як на локальному, так і на національному рівні зафіксовано різке зростання частки осіб, які вважали вектор руху країни правильним.

Позитивні зрушення в оцінках ситуації у країні загалом вже відбувалися та відображалися у громадській думці. За даними соціологічної групи «Рейтинг» можна виокремити три сплески росту частки людей, які вважали, що країна рухається у правильному напрямку: 1) Революція Гідності, 2) переобрання влади у 2019 році, 3) повномасштабне вторгнення рф в Україну (Соціологічна група «Рейтинг», 2023).

Загалом випробування воєнного часу стали рушієм важливих позитивних процесів у трансформації українського суспільства. Так, уявилось посилення соціального оптимізму щодо майбутнього української держави, завершилося утвердження громадянської ідентичності як домінуючої, а також відбулася остаточна переорієнтація геополітичного вектору громадської думки в західному напрямку (Дембіцький, 2023: сс. 42–43).

Згідно з результатами опитування у Пирятинській громаді 2023 року, характерним є також зростання позитивних оцінок загальної ситуації як у громаді, так і в Україні: 39% опитаних вважають, що ситуація у країні розвивалася у правильному напрямку, і 42% опитаних налаштовані аналогічно щодо стану справ у громаді. Як 2022 року, так і за результатами двох хвиль 2024-го критична оцінка загальної ситуації є більш негативною щодо країни в цілому, ніж щодо грома-

ди. Напередодні повномасштабного вторгнення у 2022 році про те, що в Україні справи йдуть кепсько, повідомили 40% опитаних, а те саме стосовно громади — 20%. У 4-й хвилі опитування розподіл негативних оцінок щодо поточного стану справ є аналогічним (39% респондентів вважали, що стан справ в Україні розвивається у неправильному напрямку, 19% оцінювали ситуацію критично на рівні громади). Загалом, за результатами усіх 4-х хвиль опитування оцінки ситуації у громаді є менш негативними, критичними порівняно з оцінками ситуації в Україні загалом.

У всіх хвилях опитувань Пирятинської ТГ від 60,8% до 80,6% тих, хто оцінював вектор руху країни як правильний, вважали вектор руху правильним і для громади. Серед тих, хто не знав, як оцінити вектор руху країни, та обирали варіант «важко сказати», переважна більшість обирали варіант «важко сказати» і в оцінках вектору руху громади (61,4% — 1-ша хв., 47,3% — 2-га хв., 56,5% — 3-тя хв., 66,7% — 4-та хв.). Крім того, серед тих респондентів, хто не визначився з оцінкою вектору руху країни, від 24,6% до 36,1% визнавали правильним те, як ідуть справи на рівні громади. У всіх хвилях для тих респондентів, хто оцінив вектор руху країни як неправильний, думки щодо вектору руху громади розподілилися доволі пропорційно між варіантами: «у неправильному напрямку» (34,0% — 46,8%) та «важко сказати» (38,0% — 45,0%). Наявний зв'язок між оцінками поточного стану справ у країні та громаді. Однак цей зв'язок не є лінійним, за якого оцінюючи ситуацію позитивно чи негативно на рівні країни загалом, респонденти оцінили б її аналогічно позитивно чи негативно і для громади. Можемо припустити, що позитивна оцінка для поточного стану справ у країні є передумовою для позитивної оцінки і стану справ на рівні локальної спільноти. Однак негативна оцінка стану справ на рівні країни не обов'язково пов'язана з негативною оцінкою стану справ на рівні громади.

Очікування щодо майбутніх змін у громаді

За результатами усіх чотирьох хвиль опитування переважають оптимістичні очікування на майбутнє. Водночас у двох останніх хвилях спостерігаємо зменшення частки тих, хто очікує змін на краще у громаді. Частка респондентів, які очікують у громаді змін на гірше, або радше на гірше, ніж на краще, коливалася від 27% у 2022 році до 16% у 4-й хвилі 2024-го (див. рис. 6).

Варто підкреслити, як і з оцінкою поточної ситуації у громаді, спостерігаємо наростання невизначеності в оцінках змін на рівні громади.

За результатами усіх чотирьох хвиль опитування, жінки частіше обирали варіант про позитивні зміни порівняно із чоловіками, які були більш стриманими в оцінках змін у громаді. За віком не було виявлено суттєвих відмінностей в очікуваннях змін у трьох хвилях опитування (1-й, 2-й та 4-й), за винятком 3-ї. У 3-й хвилі простежувалася залежність між віком та очікуваннями змін у громаді. Тобто молодші респонденти частіше обирали варіанти щодо «змін на краще» та «радше на краще, ніж на гірше». Поряд з тим третина респондентів у віковій групі 60 років і старших обрали варіант «важко сказати» ($\chi^2 = 30,374$, $df = 8$, $p < 0,001$).

Рис. 6. Розподіл відповідей на запитання:
«Яких змін загалом у нашій громаді Ви очікуєте
протягом наступних 12 місяців?», %.

Джерело: За даними опитування у Пирятинській ТГ.

Примітка: У 1-й хвилі опитування (2022) серед запропонованих альтернатив не було варіанту «важко сказати».

В анкеті також були запитання щодо підстав як для оптимістичних, так і для песимістичних очікувань респондентів. У 2023 році третина опитаних обґрунтовували свої позитивні очікування щодо змін у громаді тим, що відбудуться потрібні реформи у державі, які стимулюватимуть розвиток громад (34%), ще приблизно по чверті відповідей розподілилися між такими варіантами: «у нас достатньо активних мешканців для розвитку громади» (25%), «громада отримує фінансову допомогу від закордонних партнерів України» (22%), «у нас ефективна місцева влада, яка забезпечить відновлення від наслідків війни та розвиток громади» (20%). За результатами 3-ї та 4-ї хвиль опитування спостерігаємо теж домінування двох варіантів, на які припадає третина виборів: «відбудуться потрібні реформи у державі, які стимулюватимуть розвиток громад» (39% та 36% відповідно) та «у нас достатньо активних мешканців для розвитку громади» (31% та 30% відповідно) (див. рис. 7).

Серед тих, хто очікує на негативні зміни або не визначився, у 2023 році половина відповідей припала на варіант: «у нас неефективна місцева влада, яка не може забезпечити розвиток громади» (51%). За результатами двох хвиль 2024 року зростає частка тих, хто пов'язує негативні очікування з неспроможністю на рівні держави провести потрібні реформи, які б стимулювали розвиток громад (34%) (див. рис. 8).

Варто підкреслити, що у всіх трьох хвилях опитування третина респондентів свої очікування як позитивного, так і негативного розвитку справ у громаді пов'язували з реалізацією реформ на рівні держави. У громадській думці фактично є умовне переважання ролі зовнішнього чинника, уявлення про розвиток громади як такий, що більшою мірою залежить від ефективної реалізації державної політики та реформ, аніж від діяльності місцевої влади чи проактивної позиції мешканців.

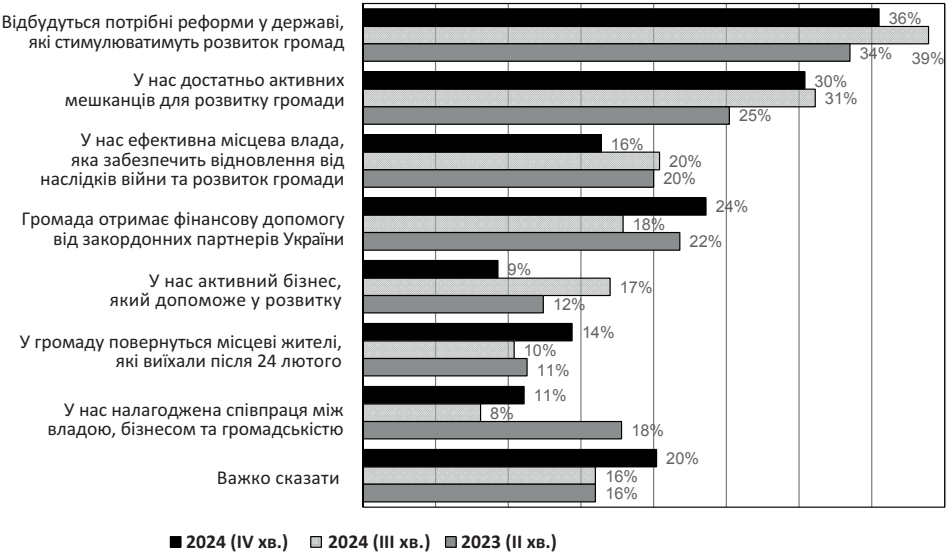

Рис. 7. Обґрунтування позитивних сподівань щодо змін у громаді, %.

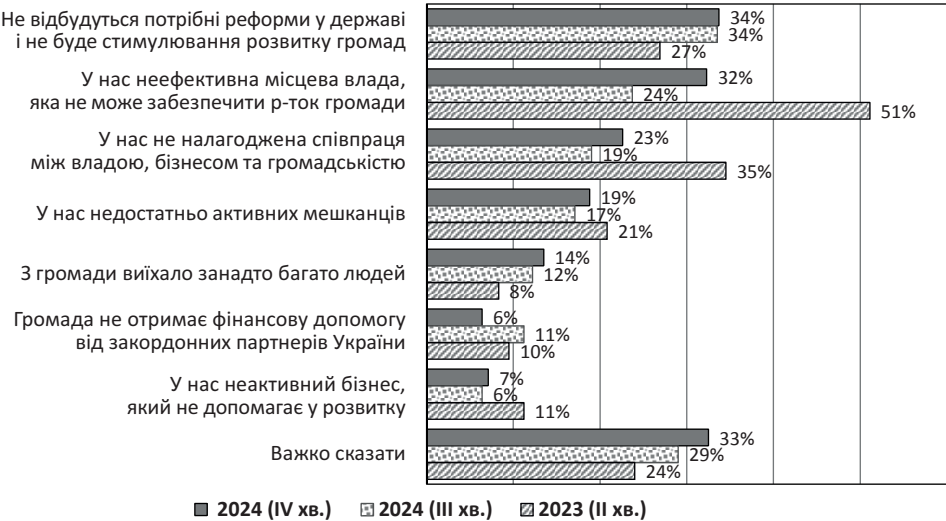

Рис. 8. Обґрунтування негативних очікувань щодо змін у громаді, %

Джерело: За даними опитування у Пирятинській ТГ.
 Примітка: Сума відповідей не дорівнює 100%, оскільки можна було вибирати кілька варіантів. Варіанти відповіді були адаптовані із дослідження «Місьцеве самоврядування та територіальна організація влади (в контексті широкомасштабного російського вторгнення)», КМІС, 2022.

За результатами 1-ї ($\chi^2 = 80,412, df = 3, p < 0,001$), 3-ї ($\chi^2 = 98,162, df = 4, p < 0,001$) та 4-ї ($\chi^2 = 124,566, df = 4, p < 0,001$) хвиль опитувань є стійкі відмінності в оцінках серед тих респондентів, які характеризують громаду позитивно або негативно.

Очевидно, що, за результатами всіх хвиль опитувань, понад 80% тих, хто позитивно оцінює громаду, очікує й позитивних зрушень. За результатами 4-ї хвилі 2024 року серед тих, хто скептично ставиться до громади, думки розподілилися доволі пропорційно між очікуваннями позитивних змін (34%), змін на гірше (30%) та ваганнями (36%). У 2022-му розподіл позитивних і негативних очікувань серед респондентів, які характеризували громаду негативно, був такий: 64% очікували змін на краще, 36% — на гірше. Варто зауважити, що відбулося зростання невизначеності в очікуванні змін у громаді серед респондентів, які негативно оцінювали громаду. Однак частка осіб у цій групі, які очікували на негативні зміни, залишалася доволі стабільною на рівні 30–35% за результатами третьої та четвертої хвиль опитування (див. рис. 9–10).

У 3-й хвилі опитування ті, хто позитивно оцінювали громаду, свої оптимістичні очікування пояснювали тим, що відбудуться потрібні реформи у державі, ефективністю місцевої влади та достатньою кількістю активних мешканців. На ці три варіанти припадало по третині виборів. Серед опитаних, які негативно оцінювали громаду, кожен другий покладав відповідальність за позитивні зміни у громаді на державу, яка має забезпечити реалізацію відповідних реформ (51,7%). Респонденти, які негативно оцінювали громаду і які очікували змін на гірше, обирали такі варіанти: «не відбудуться потрібні реформи у державі та не буде стимулювання розвитку громад» (38,8%), «у нас неефективна місцева влада, яка не може забезпечити розвиток громади» (22,5%) та «важко сказати» (26,0%).

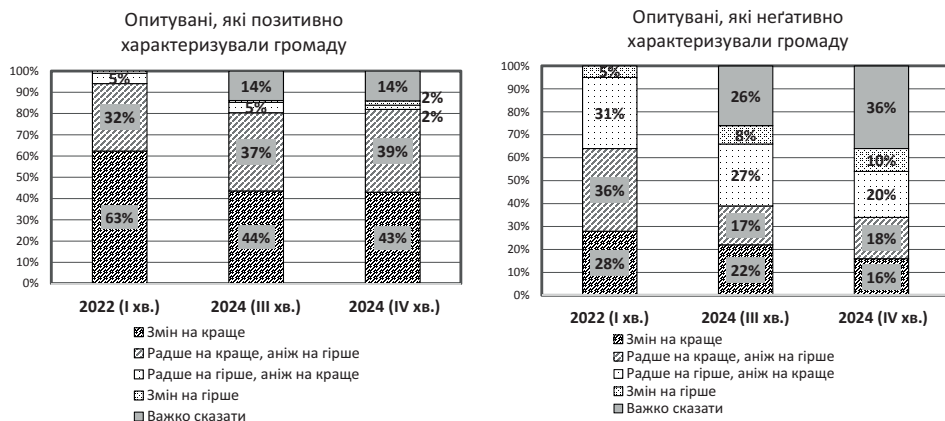

Рис. 9–10. Розподіл відповідей на запитання: «Яких змін загалом у нашій громаді Ви очікуєте протягом наступних 12 місяців?» крізь призму суб'єктивних оцінок громади, %.

Джерело: За даними опитування у Пирятинській ТГ.

Примітка: У 1-й хвилі опитування (2022) серед запропонованих альтернатив не було варіанту «важко сказати».

У 4-й хвилі опитування серед осіб, які позитивно оцінювали громаду, оптимістичні очікування змін ґрунтувалися на таких твердженнях: «відбудуться потрібні реформи у державі, які стимулюватимуть розвиток громад» (35,0%), «у нас достатньо активних мешканців для розвитку громади» (31,6%), «громада отримає фінансову допомогу від закордонних партнерів України» (22,5%),

«у нас ефективна місцева влада, яка забезпечить відновлення від наслідків війни та розвиток громади» (19,7%). Серед опитаних, які негативно оцінювали громаду, зменшилась частка тих, хто покладає відповідальність за зміни на краще у громаді на реформи на рівні держави (36,8%). Чверть представників цієї групи вважають, що позитивні зміни у громаді можливі лише завдяки активним мешканцями (27,1%), фінансовій допомозі від закордонних партнерів України (26,8%), а ще 25,5% не можуть визначитися з варіантом відповіді. Серед опитаних, які негативно оцінювали громаду й очікують змін на гірше, причини розподілилися між чотирма варіантами: «у нас неефективна місцева влада, яка не може забезпечити розвиток громади» (38,1%), «не відбудуться потрібні реформи у державі й не буде стимулювання розвитку громад» (32,7%), «у нас не налагоджена співпраця між владою, бізнесом та громадськістю» (26,1%) і «важко сказати» (27,7%). Варто підкреслити, що зросла частота виборів варіанту про неефективну діяльність місцевої влади, серед тих, хто негативно оцінює стан справ у громаді.

Висновки

За результатами проведених упродовж 2022–2024 років чотирьох хвиль опитувань у Пирятинській громаді виявлено, що динаміка суб'єктивних настроїв населення мінлива. Баланс позитивних і негативних оцінок сприйняття громади є стабільним протягом двох хвиль 2024 року і характеризується зрушеннями у бік позитивних тверджень порівняно з 2022-м (з 34% до 54%).

На рівні громади існують суперечливі тенденції. На тлі того, що частка осіб, які позитивно оцінюють громаду, зросла, відбулося зростання невизначеності в оцінках поточного стану справ у громаді, а очікування на позитивні зміни у майбутньому скоротилися з 73% до 61%.

У 1-й та 3-й хвилях опитування не виявлено статистично значимих відмінностей за статтю та віком респондентів у суб'єктивних оцінках громади. У 4-й хвилі опитування відбулися зрушення у сприйнятті громади лише за статтю. Залежність між віком та оцінкою поточного стану справ у громаді виявлено у 2-й та 3-й хвилях, коли молодші респонденти частіше обирали варіант про зміни стану справ у правильному напрямку. В інших хвилях опитувань такого зв'язку виявлено не було. Лише у 1-й хвилі опитування жінки частіше за чоловіків вибирали варіант «важко сказати», оцінюючи поточний стан справ у громаді. У 1-й, 2-й та 4-й хвилях опитування не було виявлено статистично значимих відмінностей за віком опитуваних в очікуваннях щодо змін на рівні громади. Проте у 3-й хвилі такий зв'язок спостерігався, коли молодші респонденти частіше обирали варіанти про зміни на краще, а респонденти старших вікових груп віддавали перевагу варіанту «важко сказати». Отже, зв'язок між соціально-демографічними характеристиками респондентів та суб'єктивними оцінками громади, поточного стану справ, очікуваннями щодо змін у громаді виявлено. Однак такий статистичний зв'язок не є стійким, адже не в усіх хвилях він відтворювався, що є свідченням того, що на оцінку суспільних процесів впливають також інші чинники, передусім безпекового характеру.

Загалом результати дослідження свідчать про відносне переважання невідомості щодо оцінки поточного стану справ як у громаді, так і в країні загалом.

Виявлено спільну тенденцію щодо оцінювання стану справ в Україні загалом за результатами загальнонаціональних опитувань та опитувань у Пирятинській громаді. Так, на початку лютого 2022 року значна частка респондентів оцінювали стан справ у країні негативно — 40% за результатами опитування у Пирятинській громаді, 67% — за результатами загальнонаціонального опитування. Однак уже на початку 2023-го і у Пирятинській громаді, і за загальнонаціональним опитуванням зафіксовано зростання оптимістичних оцінок щодо вектору руху країни. Частка тих, хто оцінював вектор руху країни як неправильний, скоротилася до 15% за результатами опитування у Пирятинській громаді та до 11% за результатами загальнонаціонального опитування.

Громада є віддзеркаленням подій і змін на рівні країни, однак зі своїми особливостями, притаманними локальній спільноті. За результатами опитування у Пирятинській ТГ, сплеск позитивних оцінок щодо поточного стану справ у громаді зафіксовано у 2023 році. Водночас оцінки поточної ситуації у країні, за результатами опитувань Пирятинської громади, є більш критичними порівняно з оцінками поточного стану справ у своїй громаді. Частка тих, хто вважав вектор руху громади неправильним, коливалася від 19% до 22% протягом усіх хвиль, а частка тих, хто оцінював вектор руху в країні загалом як неправильний, була в межах 15–40%.

Можемо говорити про наявність зв'язку між оцінками поточного стану справ у країні та в громаді. Однак цей зв'язок не є лінійним, коли оцінюючи ситуацію на рівні країни загалом позитивно або негативно, респонденти аналогічно позитивно або негативно оцінювали б її і щодо громади. Радше позитивна оцінка стану справ у країні є передумовою для позитивної оцінки стану справ на рівні громади. Однак негативна оцінка стану справ на рівні країни не обов'язково пов'язана з негативною оцінкою стану справ на рівні громади.

У 1-й та 4-й хвилях опитування зафіксовано взаємозв'язок між оцінками поточного стану справ у громаді та суб'єктивним сприйняттям громади з боку респондентів. Особи, які характеризували громаду позитивно, частіше давали й позитивні оцінки поточного стану справ у громаді. Ті ж респонденти, які давали негативні оцінки громаді, у питанні про стан справ у ній частіше обирали варіант «важко сказати».

Виявлено зменшення частки осіб, які вважали, що стан справ у громаді розвивається у правильному напрямку, серед опитаних, які давали позитивну оцінку громаді, з 61% (2022 рік, 1-ша хв.) до 41% (2024 рік, 4-та хв.). Серед осіб, які позитивно характеризували громаду, зросла частка тих, хто не може дати ані позитивну, ані негативну оцінку поточного стану справ у своїй спільноті.

Отже, припущення, що ті, хто позитивно оцінив громаду, позитивно оцінюватимуть стан справ у ній та очікуватимуть більш позитивних змін у майбутньому, не є доведеним. На оцінку поточного стану справ впливає низка зовнішніх чинників — це і політико-економічна ситуація на рівні держави, і процеси, які відбуваються у самій громаді.

У суспільних настроях переважає оптимізм в очікуванні змін у громаді. За результатами усіх чотирьох хвиль опитувань дві третини опитаних очікують змін на краще у своїй громаді або радше на краще, ніж на гірше. Однак частка тих, хто сподівається на позитивні зміни, має тенденцію до зменшення — з 73% (2022 рік, 1-ша хв.) до 61% (2024 рік, 4-та хв.).

У 2-й, 3-й та 4-й хвилях опитування третина респондентів свої очікування як на позитивний, так і на негативний розвиток справ у громаді пов'язували з реалізацією реформ на рівні держави. Серед респондентів, які очікують змін на краще у своїй громаді або радше на краще, ніж на гірше, другим за частотою вибору є варіант «у нас достатньо активних мешканців для розвитку громади». І лише менш як 20% покладають позитивні сподівання на місцеву владу, яка може ефективно забезпечити відновлення від наслідків війни та розвиток громади. Серед респондентів, які очікують у громаді змін на гірше, або радше на гірше, ніж на краще, варіанти відповіді розподілилися між альтернативами щодо: неефективності місцевої влади; неналагодженості співпраці між владою, бізнесом та громадськістю; браку активних мешканців; а також варіантом «важко сказати», що є своєрідним виявом непевності та нерозуміння того, хто є відповідальним за розвиток громади.

Джерела

Балакірева, О.М. (ред.). (2016). *Вимушені переселенці та приймаючі громади: уроки для ефективної суспільної адаптації й інтеграції: наукова доповідь*. Київ: ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України».

Бойко, Г., Кулик, М. (2020). Залучення мешканців до участі й налагодження комунікації в громаді лідерами ОСН. *Габітус*, 16, 28–34. <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.16.4>

Бородіна, О.М., Прокопа, І.В., Фраер, О.В. (2021). Оцінка інклюзивності сільських спільнот у складі територіальних громад: кейс Локачинської ТГ. *Український соціум*, 2021, 79(4), 85–96. <https://doi.org/10.15407/socium2021.04.085>

Бурова, О., Гломозда, Д. (2024). Місцеве самоврядування в Україні під час війни: аналіз задоволеності громадян місцевою владою. У: *Українське суспільство в умовах війни. Рік 2024 / За ред. Є. Головахи, С. Дембіцького* (розд. 12). Київ: Інститут соціології НАН України.

Дейнеко, О. (2021). Об'єднані територіальні громади як нові локальні спільноти в Україні: механізми формування соціальної згуртованості. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*, 1(49), 14–21. [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2021.1\(49\).232644](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2021.1(49).232644)

Дембіцький, С. (2023). Особливості громадської думки та її вивчення в Україні під час війни. У: *Українське суспільство в умовах війни. Рік 2023 / За ред. Є. Головахи, С. Дембіцького* (розд. 1). Київ: Інститут соціології НАН України.

Коваліско, Н., Бубняк, С. (2022). *Соціальне самопочуття внутрішньо переміщених осіб в Україні: соціологічний дискурс*. Монографія. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка.

Кравчук, С. (2023). Чинники ефективного інтеграції ВПО в територіальні громади. *Габітус*, 49, 193–198. <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.49.33>

Лисяк, Л., Биков, Б., Кушнір, А. (2020). Зміцнення фінансового потенціалу об'єднаних територіальних громад в умовах бюджетної децентралізації. *Науковий погляд: економіка та управління*, 4(70), 84–89. <https://doi.org/10.32836/2521-666x/2020-70-14>

Полтавська ОВА. (2023). *Зміна рівня фінансової спроможності територіальних громад Полтавської області за підсумками 2023 року в порівнянні з 2021 роком*. Взято з: <https://poda.gov.ua/attachments/183964>

Про визначення адміністративних центрів та затвердження територій територіаль-

них громад Полтавської області. (2020). Розпорядження від 12 червня 2020 р. № 721-р. Кабінет Міністрів України. Взято з: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/721-2020-%D1%80#Text>

Розбудова ланцюжків доданої вартості у молочному та ягідному кластерах Пиряти ської громади для розширення економічних можливостей молоді і сільських жителів та еко-орієнтованого зростання. (2022–2024). Результати соціологічного опитування в межах проекту ЄС. Взято з: <https://www.csi.org.ua/news/rezultaty-socziologichnogo-opytuvannya-meshkancziv-pyryatynskoyi-gromady/>

Сорокіна, О. (2024). Соціальна взаємодія місцевої влади та громади в умовах дії воєнного стану. *Габітус*, 68, 29–33. <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.68.4>

Соціологічна група «Рейтинг». (2022). *Суспільно-політичні настрої населення* (дата публікації: 16.02.2022). Взято з: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/obschestvenno-politicheskie_nastroeniya_naseleniya_12-13_fevralya_2022.html

Соціологічна група «Рейтинг». (2023). *Комплексне порівняльне дослідження “Як війна змінила мене та країну. Підсумки року”* (дата публікації: 21.02.2023). Взято з: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/kompleksne_dosl_dzhennya_yak_v_yna_zm_nila_mene_ta_kra_nu_p_dsumki_roku.html

Соціологічна група «Рейтинг». (2024). *26-та хвиля: Суспільно-політичні настрої населення* (дата публікації: 19.02.2024). Взято з: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/rejting_monitoring_26-ta_hvilya_2024.html

Сторонянська, І., Пелехатий, А. (2014). *Фінансове забезпечення розвитку сільських територіальних громад*. Монографія. Львів: ІРД ім. М. І. Долишнього НАНУ.

Центр Разумкова. (2024). *Оцінка ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, ставлення до виборів, віра в перемогу* (дата публікації: 25.06.2024). Взято з: <https://razumkov.org.ua/napiamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-stavlennia-do-vyboriv-vira-v-peremogu-cherven-2024r>

Шапошникова, І., Пристай, І. (2024). Стратегії та виклики інтеграції внутрішньо переміщених осіб у територіальних громадах в умовах воєнного стану. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: Право, публічне управління та адміністрування*, 11. <https://doi.org/10.54929/2786-5746-2024-11-02-04>

Prytula, Kh., Łażniewska, E., Maksymenko, A., Kalat, Ya., Demedyuk, O. (2024). Increasing Local Community Resilience in the EU-Ukraine Cross-Border Area. *Studia Regionalne i Lokalne*, 1(95), 21–39. <https://doi.org/10.7366/1509499519502>

Rabinovych, M., Brik, T., Darkovich, A., Savisko, M., Hatsko, V., Tytiuk, S., Piddubnyi, I. (2024). Explaining Ukraine's resilience to Russia's invasion: The role of local governance. *Governance*, 37(4), 1121–1140. <https://doi.org/10.1111/gove.12827>

Roshchuk, I., Bilan, Y., Krol, V., Mishchuk, H. (2024). Social integration of internally displaced persons in Ukraine: Problems and challenges for governing local communities. *Problems and Perspectives in Management*, 22(1), 728–740. [https://doi.org/10.21511/ppm.22\(1\).2024.57](https://doi.org/10.21511/ppm.22(1).2024.57)

Voznyak, H., Mulska, O., Bil, M., Patytska, K., Lysiak, L. (2022). Financial well-being of territorial communities and the economic growth of the regions of Ukraine: assessment and modeling of interrelation. *Agricultural and Resource Economics*, 8(2), 141–157. <https://doi.org/10.51599/are.2022.08.02.08>

Отримано 20.05.2025

Прийнято до друку після рецензування 30.06.2025

Опубліковано 28.08.2025

References

Balakireva, O. (Ed.). (2016). *Internally Displaced Persons and Host Communities: Lessons for Effective Social Adaptation and Integration: Scientific Report*. [In Ukrainian]. Kyiv: State Organization «Institute for Economics and Forecasting of the National Academy of Sciences of Ukraine». [= Балкірева 2016]

Boiko, H., Kulyk, M. (2020). Local selfgovernment leaders' involvement of the residents to participation and establishment of communication in the community. [In Ukrainian]. *Habitus*, 16, 28–34. <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.16.4> [= Бойко, Кулик 2020]

Borodina, O.M., Prokopa, I.V., Fraier, O.V. (2021). The assessment of rural communities' inclusiveness within territorial communities: the case of Lokachynska TC. [In Ukrainian]. *Ukrainian Society*, 79(4), 85–96. <https://doi.org/10.15407/socium2021.04.085> [= Бородіна, Прокопа, Фраєр 2021]

Burova, O., Glomozda, D. (2024). Chapter 12. Local governance in Ukraine during the war: Analysing citizens' satisfaction with local authorities. [In Ukrainian]. In: *Ukrainian society in wartime. The year 2024* / Ed. by Ye. Golovakha, S. Dembitskyi (ch. 12). Kyiv: Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine. [= Бурова, Гломозда 2024].

Deineko, O. (2021). Amalgamated territorial hromadas as new local communities in Ukraine: mechanisms of social cohesion formation. [In Ukrainian]. *National Technical University of Ukraine Journal. Political Science. Sociology. Law*, 1(49), 14–21. [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2021.1\(49\).232644](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2021.1(49).232644) [= Дейнеко 2021]

Dembitskyi, S. (2023). Public opinion in Ukraine and how it is studied during the war. [In Ukrainian]. In: *Ukrainian society in wartime. Year 2023* / Ed. by Ye. Golovakha, S. Makeiev (ch. 1). Kyiv: Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine. [= Дембіцький 2023]

Development of Value Chains in the Dairy and Berry Clusters of the Pyriatyn Community to Expand Economic Opportunities for Youth and Rural Residents and Promote Eco-Oriented Growth. (2022–2024). Results of sociological surveys within the framework of the EU project. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://www.csi.org.ua/news/rezultaty-socziologichnogo-opytuvannya-meshkancziv-pyryatynskoyi-gromady/> [= Розбудова 2022–2024]

Kovalisko, N., Bubniak, S. (2022). *Social well-being of internally displaced persons in Ukraine: sociological discourse.* Monograph. [In Ukrainian]. Lviv: Ivan Franko National University of Lviv. [= Коваліско, Бубняк 2022]

Kravchuk, S. (2023). Factors of effective integration of internally displaced persons into territorial communities [In Ukrainian]. *Habitus*, 49, 193–198. <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.49.33> [= Кравчук 2023]

Lysiak, L., Bykov, B., Kushnir, A. (2020). United territorial communities financial capacity strengthening in the conditions of budgetary decentralization. [In Ukrainian]. *Scientific Opinion Economics and Management*, 4(70), 84–89. <https://doi.org/10.32836/2521-666x/2020-70-14> [= Лисяк, Биков, Кушнір 2020]

On the determination of administrative centers and approval of the territories of territorial communities of Poltava region. (2020). Order of June 12, 2020 No. 721-r. Cabinet of Ministers of Ukraine. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/721-2020-%D1%80#Text> [= Про визначення 2020]

Poltava Regional State Administration. (2023). *Change in the level of financial capacity of territorial communities of Poltava region by the results of 2023 compared to 2021.* [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://poda.gov.ua/attachments/183964> [= Полтавська ОВА 2023]

Prytula, Kh., Łażniewska, E., Maksymenko, A., Kalat, Ya., Demedyuk, O. (2024). Increasing Local Community Resilience in the EU-Ukraine Cross-Border Area. *Studia Regionalne i Lokalne*, 1(95), 21–39. <https://doi.org/10.7366/1509499519502>

Rabinovych, M., Brik, T., Darkovich, A., Savisko, M., Hatsko, V., Tytiuk, S., Piddubnyi, I. (2024). Explaining Ukraine's resilience to Russia's invasion: The role of local governance. *Governance*, 37(4), 1121–1140. <https://doi.org/10.1111/gove.12827>

Rating Group. (2022). *Socio-political moods of the Ukrainians* (date posted: 16.02.2022). [In Ukrainian]. Retrieved from: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/obschestvenno-politicheskie_nastroeniya_naseleniya_12-13_fevralya_2022.html [= Соціологічна група 2022]

Rating Group. (2023). *Comprehensive research: How the war changed me and the country. Summary of the year* (date posted: 21.02.2023). [In Ukrainian]. Retrieved from: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/kompleksne_dosl_dzhennya_yak_v_yna_zm_nila_mene_ta_kra_nu_p_dsumki_roku.html [= Соціологічна група 2023]

Rating Group. (2024). Rating Monitoring, 26th wave: Social and political attitudes of the population (date posted: 19.02.2024). [In Ukrainian]. Retrieved from: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/reyting_monitoring_26-ta_hvilya_2024.html [= Соціологічна група 2024]

Razumkov Centre. (2024). *Assessment of the situation in the country, trust in social institutions, politicians, officials and public figures, attitude towards the elections, belief in victory* (date posted: 25.06.2024). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslizhennia/otsinka-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-politykiv-posadovstiv-ta-gromadskykh-diiachiv-stavlennia-do-vyboriv-vira-v-peremogu-cherven-2024r> [= Центр Разумкова 2024]

Roshchuk, I., Bilan, Y., Krol, V., Mishchuk, H. (2024). Social integration of internally displaced persons in Ukraine: Problems and challenges for governing local communities. *Problems and Perspectives in Management*, 22(1), 728–740. [https://doi.org/10.21511/ppm.22\(1\).2024.57](https://doi.org/10.21511/ppm.22(1).2024.57)

Shaposhnikova, I., Prystai, I. (2024). Strategies and Challenges of Integrating Internally Displaced Persons into Territorial Communities in Conditions of Martial Law. [In Ukrainian]. *Problems of Modern Transformations. Series: Law, Public Management and Administration*, 11. <https://doi.org/10.54929/2786-5746-2024-11-02-04> [= Шапошникова, Пристай 2024]

Sorokina, O. (2024). Social interaction between local authorities and the community under martial law. [In Ukrainian]. *Habitus*, 68, 29–33. <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.68.4> [= Сорокіна 2024]

Storonyanska, I., Pelekhaty, A. (2014). *Financial support for the development of rural territorial communities: monograph*. [In Ukrainian]. Lviv: Dolishniy Institute of Regional Research, NAS of Ukraine. [= Сторонянська, Пелехатий 2014]

Voznyak, H., Mulska, O., Bil, M., Patytska, K., Lysiak, L. (2022). Financial well-being of territorial communities and the economic growth of the regions of Ukraine: assessment and modeling of interrelation. *Agricultural and Resource Economics*, 8(2), 141–157. <https://doi.org/10.51599/are.2022.08.02.08>

Received 20.05.2025

Accepted for publication after review 30.06.2025

Published 28.08.2025

АННА МАКСИМЕНКО, МАРКІЯН ДАЦИШИН

Динаміка громадської думки за умов передвоєнної напруженості та воєнного стану: приклад громади

Умови воєнного часу суттєво ускладнюють функціонування територіальних громад, вимагаючи від органів місцевого самоврядування оперативного реагування на нові виклики, залучення місцевого бізнесу та жителів до процесів стратегічного планування, соціально-економічного розвитку та підготовки до повоєнного відновлення. У цьому контексті особливої актуальності набуває моніторинг громадської думки на локальному рівні, що дає змогу відстежувати динаміку суб'єктивних оцінок населення та забезпечує місцеву владу релевантною інформацією для ухвалення управлінських рішень.

Метою статті є аналіз змін у суб'єктивних настроях жителів щодо сприйняття власної громади, оцінки поточної ситуації та очікувань на майбутнє на прикладі Пирятинської територіальної громади (Полтавська область). Емпіричною базою дослідження є результати чотирьох хвиль опитувань на підставі репрезентативних за статтю та віком вибірок методом face-to-face інтерв'ю в Пирятинській громаді.

Результати дослідження засвідчили мінливість громадських настроїв. У 2024 році відбулося збільшення позитивних оцінок у сприйнятті громади порівняно із 2022-м. Однак, зафіксовано зростання невизначеності в оцінках поточного стану справ у громаді. Водночас респонденти, як правило, оцінювали ситуацію в Україні гірше, ніж у своїй громаді. Виявлено різке зростання оптимістичних оцінок щодо вектору руху України у 2023 році — як за результатами другої

хвилі опитування у Пирятинській громаді, так і за результатами загальнонаціональних опитувань. Це свідчить про спільні тенденції. У суспільних настроях на рівні громади переважає оптимізм в очікуванні змін. За результатами трьох хвиль опитування третина респондентів свої очікування як позитивного, так і негативного розвитку справ у громаді покладали на реалізацію реформ на рівні держави. Однак єдиного домінуючого варіанту в обґрунтуванні чи то песимістичних, чи то оптимістичних очікувань немає. Від хвилі до хвилі відповіді респондентів доволі пропорційно розподіляються між трьома-чотирма варіантами, що свідчить про відсутність чітких уявлень про те, хто є рушієм прогресу локальних справ та яким чином можна впливати на соціально-економічний розвиток власної громади.

Ключові слова: територіальна громада; соціологічне опитування; громадська думка; воєнний стан; 2022–2024

ANNA MAKSYMENKO, MARKIIAN DATSYSHYN

Public opinion dynamics under pre-war tension and martial law: a local community perspective

The wartime has significantly complicated the functioning of local communities, requiring local authorities to respond to emerging challenges, involve local businesses and residents in strategic planning, socio-economic development, and preparation for post-war recovery. In this regard, local public opinion survey is particularly relevant, as it allows for tracking changes in citizens' subjective assessments and provides local authorities with relevant information for efficient decision-making.

This article aimed to analyze the changes in residents' subjective attitudes toward their community, assessment of the current situation, and future expectations, using the case of the Pyriatyn community (Poltava region, Ukraine). The empirical basis of the study includes the results of four waves of representative surveys conducted in February 2022, May 2023, February 2024, and November 2024 in Pyriatyn community (total sample size: N = 2058). The sample is representative by age and gender. Survey method: face-to-face. The analysis employed descriptive statistics, Pearson's χ^2 test, and graphical methods.

Findings highlight the variability of public opinions. There was an increase in positive assessments of the community in 2024 compared to 2022. However, subjective evaluations and expectations did not show consistent patterns based on respondents' gender or age. Uncertainty in the assessment of the current situation increased, while expectations for positive future change declined from 73% to 61%. At the same time, respondents evaluated situation at the national level more negatively than in their community. Significant increase of optimistic assessments of Ukraine's development was recorded in 2023, both in the results of the 2nd wave in Pyriatyn community and in national surveys. This is a mark of broader societal trends. Optimism prevailed in community-related expectations for change. According to three waves of the survey in Pyriatyn community, one-third of respondents attributed both positive and negative expectations to the implementation of state-level reforms. However, no dominant rationale was found behind either optimistic or pessimistic expectations. Across the survey waves, responses were distributed fairly evenly among three or four alternatives, indicating a lack of understanding who drives local development and how residents can influence development of their community.

Keywords: local community; sociological survey; public opinion; martial law; 2022–2024

КАТЕРИНА МАЛЬЦЕВА,

доктор соціологічних наук, доцент, завідувачка кафедри соціології НаУКМА
(04655, Київ, вул. Волоська, 8/5, корп. 4)

KATERYNA MALTSEVA,

Dr. habil. in Sociology, Associate Professor, Head of the Department of Sociology,
NaUKMA (8/5, Volos`ka St., Build. 4, Kyiv, 04655)

maltsevaKS@ukma.edu.ua

<http://orcid.org/0000-0001-6540-8734>

**Багатовимірність стресу: чинники ризику
та захисні чинники в наслідках для здоров'я**

Характеристики та складники процесу стресу

Останні кілька десятиліть означилися значними зрушеннями у ландшафті епідеміології психічного здоров'я, де на місце центральних фігурантів висунулися стрес та його етіологічно-комплексні зв'язки із психічними розладами. Незважаючи на широку й розмаїту дослідницьку літературу, однозначного універсального визначення поняття стресу немає. За відсутності узгодженої дефініції зазвичай термін *стрес* розглядають як позначення внутрішньої реакції організму на ситуацію, коли зовнішні вимоги переживаються індивідом як такі, що перевищують доступні йому для цього ресурси (Cohen, Janicki-Deverts, & Miller, 2007; McEwen, 2019). Тим часом, *стресор* розуміють як зовнішню обставину, що загрожує добробуту індивіда, напружує і виснажує його ресурси та вимагає певних кроків, щоб протидіяти стресовій ситуації та зупинити її (Hughes, Steffen, & Thayer, 2018). Важливим у цьому контексті є розрізнення між стресом та скрутою (англ. *hardship*), оскільки перша обставина вимагає негайного інвестування ресурсів у подолання ситуації (щоб припинити її існування), тим часом як друга обставина породжує протилежні, консерваційні стратегії, спрямовані на економію енергії та ресурсів, щоб подовжити інтервал, упродовж якого організм зможе використовувати наявні ресурси і продовжувати функціонувати.

Явище стресу характеризується багатовимірністю, що зумовлює інтерес, який він становить для соціальних дослідників в Україні та у світі як ґейткіпер нерівномірного розподілу показників здоров'я у суспільстві. У дослідженнях стресу поняття «стрес» обіймає не лише стресові події *per se*, а й викликану певною подією стресову реакцію; оцінку індивідом стресовості конкретної ситуації; поступове накопичення досвіду стресу прожитих подій упродовж життя; а також копінгові стилі, стратегії опору стресу та індивідуальну резистентність

Цитування: Мальцева, К. (2025). Багатовимірність стресу: чинники ризику та захисні чинники в наслідках для здоров'я. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 175–196, <https://doi.org/10.15407/sociology2025.03.175>.

до стресу. У предметному полі досліджень стресу знаходиться багато термінологічно дистинктивних явищ, які з усім тим тісно переплетені одне з одним. Виміри стресу включають такі похідні розрізнення, як об'єктивний стрес (англ. stress exposure, тобто фактичне зіткнення зі стресором) vs. суб'єктивний, або сприйнятий стрес (англ. perceived stress, тобто міра стресовості певної події в переживанні індивіда); характер та тривалість дії стресора (приміром, гострий vs. хронічний стресор, травматичний стресор) тощо. Окрему категорію становить кумулятивний вплив стресу впродовж життя; цей вимір стресу означає поступову акумуляцію емоційних, когнітивних та фізіологічних наслідків дії стресу, що зумовлює динаміку його впливу, зокрема на стан здоров'я та добробут індивідів.

Усі ці компоненти процесу стресу розглядаються як чинники ризику. Водночас вирізняють психологічні та соціальні ресурси, які, навпаки, є захисними чинниками, що сприяють протидії стресу, а також індивідуальні розбіжності у стресостійкості, у вразливості до стресу та в копінгових стратегіях, що також впливають на процес стресу (Epel et al., 2018). Понад те, у процесі стресу беруть участь когнітивні, емоційні, поведінкові, фізіологічні та соціальні складники, які на різних етапах спричиняють утворення відповідних змін в організмі. З одного боку, така множинність чинників та різноманітність їхньої природи робить операціоналізацію конструкту стресу більш суворим методологічним викликом у процесі вимірювання та оцінювання його впливу (див. далі). З іншого боку, розуміння багатовимірності стресу сприяє вдосконаленню концептуалізації дотичних до процесу стресу зв'язків (включно з опосередкованими та бідирекціональними) для забезпечення охоплення та інтегрування в теорію сукупних ефектів подовженого в часі хронічного стресу, наслідків гострого стресу, впливу травматичних подій та тягаря накопиченого упродовж життя багажу стресу (Dorsey, Scherer, Eckhoff, & Furberg, 2022; Epel et al., 2018). У площині вивчення наслідків стресу для здоров'я існує тривала традиція вивчення чинників ризику, представлена численними теоретичними рамками, в які вбудовані оцінки ризику (найбільш помітними є, зокрема, теорії соціальних детермінантів здоров'я, фундаментальної причини, резервної ємності тощо). Хоча чинники ризику є важливими та продуктивно досліджуваними вже тривалий час, не менш важливим є розуміння захисних чинників та індивідуальних властивостей, які допомагають організму боротися зі стресом і нівелювати його деструктивний вплив на якість життя та здоров'я. Чинники ризику та захисні чинники інтегровані у соціальне життя. Тож цей огляд має на меті розставити на шахівниці принципові фігури, які грають роль у процесі впливу стресу на здоров'я та психологічний добробут людини.

Вплив стресу на здоров'я: концептуалізація і вимірювання

Стрессова реакція є фізіологічною відповіддю на подразник, і це робить стрес невіддільним атрибутом біологічного життя. Хоча сама по собі стрессова реакція типово не входить до категорії приємних відчуттів, вона має важливу функцію: її запуск допомагає ефективно реагувати на сигнали про можливу небезпеку та

адаптуватися до змін у середовищі, що можуть загрожувати цілісності, здоров'ю чи життю організму. Стрессова реакція вважається адаптивною (помічною) також тому, що вона дає змогу організму мобілізуватися й потім відновлювати баланс після того, як необхідна для адаптивної дії мобілізація ресурсів відбулася і тим самим сприяла виживанню організму та подальшій участі його генів в еволюційному процесі (Sapolsky, 2021). Подібні адаптивні механізми задіяні у випадках із запаленнями, фізичним болем, підвищенням температури тощо. Отже, хоча слово «стрес» у сучасній розмовній практиці, медіа та популярній культурі зазвичай несе виражено негативну конотацію, сама по собі спроможність реагувати на стрес негативного навантаження не несе (Epel et al., 2018; McEwen, 2019). Наражання на стрес також не робить здорову людину хворою (Cohen, Murphy, & Prather, 2018). Деструктивного потенціалу досвід стресу набуває тоді, коли вимоги адаптації до стрессової ситуації є загрозливими для добробуту індивіда або коли дія стресора є травматичною, довготривалою чи хронічною (тобто такою, що не передбачає настання однозначного завершення стрессової ситуації). У таких випадках наслідками стресу можуть бути патологічні зміни у фізіології чи психічному здоров'ї людини.

Упродовж останніх кількох десятиліть дослідники стресу створили широку доказову базу для демонстрації впливу хронічного психосоціального стресу на здоров'я та тривалість життя людини (Berkman, Glymour, & Kawachi, 2014; Brenner et al., 2015; Cohen et al., 2007; Cundiff et al., 2020; Lasselin et al., 2020; Miller et al., 2010; McEwen, 2007; McEwen, 2019). Також після трьох десятиліть тестувань результати емпіричних досліджень показують, що стресори жодного типу не викликають захворювань у здорових індивідів; але вони можуть погіршувати ситуацію у випадку, якщо індивід вже страждає на якусь хворобу чи якщо його імунітет ослаблений внаслідок зовнішніх обставин, які не можна легко усунути (особливо це стосується хронічних стресорів) (McEwen, 2019). Це важливе обмеження у висновках щодо впливу стресорів на здоров'я. Хоча саме по собі зіткнення зі стресором не тягне за собою обов'язкового настання захворювання, важливо розуміти, які саме стресори можуть бути чинниками ризику для розвитку патологій.

Уявлення про стрес, стресори та стрессову динаміку мінялися з часом. Перша, з історіографічного погляду, модель стресу, сформульована Г. Сельє (Selye, 1936), хоча й мала надзвичайно загальне визначення стресу («те, що стрессує»), впорядковувала відношення між стрессовою ситуацією та автоматичною відповіддю на стрес, в межах яких організм проходить три фази реакції на стрес (стрессова реакція, або «сигнал тривоги в організмі» (англ. fight-or-flight stage), протистояння стресу (англ. resistance stage) та знесилення (англ. exhaustion stage)). Когнітивна модель стресу Р. Лазаруса, своєю чергою, ввела важливу зараз концепцію оцінки стрессовості певного стимулу чи події, наголошуючи на складній ментальній реакції як частині того, що є стрес, та його внутрішній, радше ніж зовнішній, локалізації щодо індивіда, так само розрізненні стресу та подразника, що його викликає (Lazarus & Folkman, 1984). Модель процесу стресу Л. Перліна далі ускладнила цю концептуалізацію, додавши до стресорів також медіатори стресу, що можуть опосередковувати його дію (Pearlin, 1978). Наступ-

на, біопсихосоціальна модель у медицині дає змогу побачити комплексну мережу біологічних процесів, що відповідають змінам у соціальній екології індивіда і відбиваються на фізіологічних змінах (Engel, 1977). Модель біологічного вбудовування (англ. embedding) несприятливих умов дитинства інкорпорує набутки біологічної науки та генетики та вказує на те, що зерна захворювань у дорослості засіваються в дитячі роки (Miller et al., 2009). Ця концепція є важливою тому, що вона допомагає відстежувати закономірності зв'язку між стресовим досвідом у дитинстві та статусом здоров'я в дорослості.

Стрес впливає на здоров'я, систематично демонструючи прямі та опосередковані зв'язки із негативними наслідками як для фізичного, так і психічного здоров'я (Segerstrom & O'Connor, 2012; Thoits, 2010). У цьому контексті важливе розуміння того, що вплив стресу має поступовий і кумулятивний характер, накопичуючи коротко- та довготривалі стресові досвіди упродовж життя і сприяючи повільному зношенню організму під тиском обставин, що можуть ставати передумовами, тригерами та підкріпленнями негативного впливу стресу на стан здоров'я (рис. 1). У цьому сенсі для розуміння дії стресу на фізіологію помічною може стати аналогія мосту, по якому щодня їдуть автівки, систематично розхитуючи конструкцію і поступово приводячи міст у стан безладу.

Рис. 1. Передумови впливу стресу на здоров'я (адаптовано з: Fauver, Clark, & Schwartz, 2024)

Крім того, стресові події варіюють у площині їхньої інтенсивності та спроможності шкодити здоров'ю, і цей аспект також потребує врахування разом із індивідуальними розбіжностями, що закладаються впродовж життя. Наразі дослідники працюють над формулюванням інтегрованих моделей стресу, які поєднують дію хронічних та гострих стресорів упродовж життя, або обґрунтовують роль травматичного досвіду дитинства у стресогенних патологіях у подальшому житті (Slavich, 2023; Slavich & Schields, 2018; Fauver, Clark, & Schwartz, 2024). Важливим аргументом, який висувають прибічники інтегративної моделі, є комплексне поєднання впливів гострого і хронічного стресу в поясненні процесу спричинення негативних наслідків та виокремлення вузлових етапів та «шлюзів» у механізмі цього процесу (Fauver, Clark, & Schwartz, 2024).

Вплив стресу на здоров'я систематично вивчали від середини XX століття, в результаті чого утворився значний корпус дослідницької літератури, який наразі формує наукові уявлення про стресову реакцію, стресори, процес стресу та його коротко- й далекосяжні наслідки для здоров'я індивідів. Однак ця дослідницька ніша також характеризується суттєвими складностями, що стосуються передусім вимірювання стресу та операціоналізації різних аспектів процесу (Crosswell & Lockwood, 2020; Epel et al., 2018; Morton & Ferraro, 2020). Було запропоновано різні теоретичні пояснення впливу стресу на здоров'я, схематично підсумовані на рисунках 2–4, що ілюструють три принципові класи пояснень. Перша модель, що спирається на концепцію «чутливих періодів» (англ. sensitive periods model), робить акцент на хронології та нерівномірності наслідків нараження на стрес у межах певних «вікон уразливості» та поза ними (рис. 2).

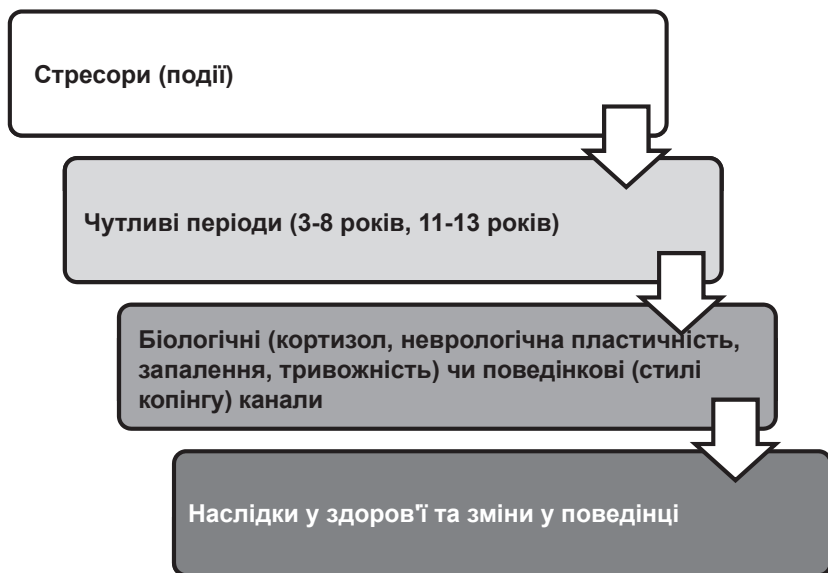

Рис. 2. Модель «чутливих періодів»

Друга модель накопичення нерівностей (англ. cumulative inequalities model) наголошує на довготривалому та кумулятивному впливі стресових подій на

здоров'я (рис. 3). Ця концепція привілеює накопичувальну спроможність наслідків стресу порівняно із часом наражання на нього, наголошуючи на емоційному виснаженні, когнітивних і фізіологічних змінах, а також поведінкових модифікаціях, що супроводжують зростання багажу пережитого стресу.

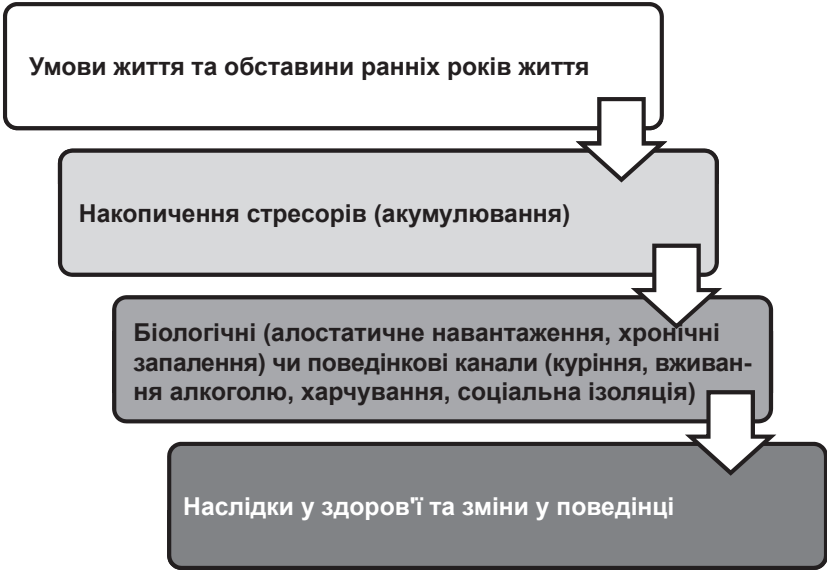

Рис. 3. Модель накопичення нерівностей

Третя модель ланцюжків ризику (англ. chain of risks model) виокремлює поведінкове відтворення аверсивних досвідів дитячих років як основний канал формування негативного впливу стресу на здоров'я (рис. 4). Тут акцент робиться не на хронології уражень і не на акумуляуванні ризиків, а на консервативності поведінки, що потенційно наражає на ризики. Кожне пояснення організовує чинники у механізмі впливу по-різному, хоча спільним знаменником є поступовість впливу стресу від дитинства до дорослості та негативний характер його наслідків для здоров'я.

Попри високий рівень теоретичної розробленості, ситуація з вимірюванням впливу стресу на здоров'я є складнішою. У літературі про стрес поняття «стрес» постає як термін-парасолька, що покриває різні аспекти стресорів та наслідків, викликаних їхньою диференційованою дією, та розкривається, відповідно, по-різному у літературах з різними фокусами. Типово стрес вимірюють у двох основних напрямках — це оцінка *перцепції* стресу (наскільки стресогенною респондент сприймає ту чи іншу подію або ситуацію) та оцінка *наслідків* стресу для здоров'я (із залученням біомаркерів або самозвітів) (Epel et al., 2018). Гострий стрес вимірюється по відношенню до певної події (стресора), має чітко визначені у хронологічному сенсі початок і завершення, і тому метрики створюють застосовно до конкретних подій чи інтервалів часу. Розробляти модель хронічного стресу значно важче, так само як важче вивчати вплив хронічного стресу на здоров'я — через (1) характеристику накопичувального характеру

(кумулятивності) цих процесів, що ускладнює модель, та (2) залученість різних обставин (таких, як бідність), що передбачають постійні адаптаційні процеси, які не мають визначених фаз чи формального початку *sensu stricto*, що постійно змінює зв'язки у моделі, «розмиває» картину причинних зв'язків і впливає на загальну динаміку досліджуваного процесу (Epel et al., 2018; Morton & Ferraro, 2020; Mullainathan & Shafir, 2013; Olvera Alvarez et al., 2019).

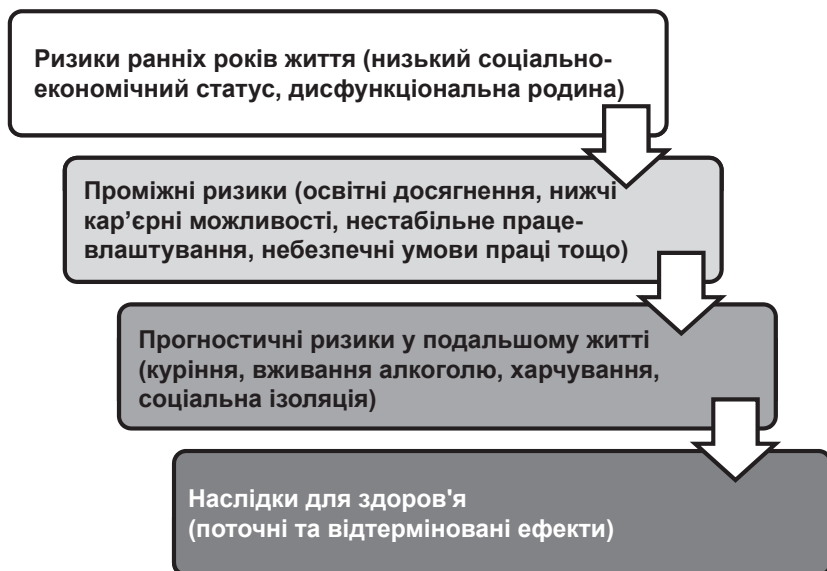

Рис. 4. Модель ланцюжків ризику

Проблема відсутності надійного способу вимірювання стресу впливає з кількох причин. По-перше, як уже згадувалось, це складність у формулюванні чіткого визначення поняття «стрес», оскільки через природу досліджуваного явища відповідні метрики часто включають в себе такі різні речі, як антецеденти стресу, події-стресори, перцепції стресора, емоції (афективні реакції на стресову ситуацію та афективні наслідки стану стресу) тощо (Epel et al., 2018). Це впливає на розроблення метрик та їхні акценти у процесі вимірювання, а також на результати валідазації. По-друге, окремою проблемою постає проблема рівнів вимірювання. Зокрема, більшість досліджень будують свої моделі навколо розуміння лінійності процесу стресу, що виходить з динаміки стресу-гомеостазу, не включаючи такі чинники, як медіюючі змінні, не враховуючи диференційовані ефекти різних життєвих подій на рівні стресу впродовж життя та не включаючи можливі кумулятивні ефекти різних стресорів через технічну складність проведення цієї процедури. Інтеграція хронічного стресу у вимірювання рівнів стресу та наслідків стресу для здоров'я є надзвичайно важливим, але технічно складним методологічним завданням для соціальних науковців (Epel et al., 2018). По-третє, хоча суб'єктивні оцінки індивідами їхнього самопочуття надають цінну інформацію стосовно співвідношення між стресом та здоров'ям, дані-самозвіти не надають інформації про об'єктивні наслідки для здоров'я, як

це можуть зробити зібрані біомаркери (наприклад, дані про рівні лейкоцитів, кров'яний тиск, гормональний рівень, напруження м'язів, рівень болю тощо) (Epel et al., 2018). Це важливий момент, оскільки патерни асоціацій та причинних зв'язків суб'єктивних та об'єктивних показників здоров'я з демографічними та соціальними змінними відрізняються одне від одного, вказуючи на те, що вони містять інформацію про різні явища. Зрештою, ускладнення також спричиняє недостатня можливість врахувати те, що стрес не завжди є доленосно негативним агентом і що не для всіх індивідів той самий стресор навіть на тому самому рівні інтенсивності спричиняє однаково деструктивні наслідки у здоров'ї (Cohen, Murphy, & Prather, 2018; Epel et al., 2018; McEwen, 2019).

У загальних рисах стресова динаміка передбачає взаємодію зовнішніх чинників (елементів ситуації, яка впливає як стресор), що у перцепції індивіда виливається у її внутрішнє переживання як напруги різної інтенсивності (стресовий стан), що може варіювати в діапазоні від незначного дискомфорту до потенційної небезпеки для здоров'я чи життя. Стресогенні елементи можуть міститися в довкіллі, в оцінці ситуації та в реакції на ситуацію (в емоційній та фізіологічній реакціях, першою чергою) (Segerstrom & O'Connor, 2012). Оскільки міра «стресовості» різних ситуацій сприймається різними людьми по-різному залежно від їхньої психологічної конституції, культурної належності та особливостей життєвого досвіду, когнітивний компонент стресу в сучасному розумінні механіки стресових ситуацій закономірно виступає дуже важливим (Christensen et al., 2019; Cundiff, Boylan, & Muscatell, 2020; Kiecolt-Glaser, Renna, Shrout, & Madison, 2020; McLeod, 2012; Segerstrom & O'Connor, 2012). Стрес неможливо повноцінно зрозуміти та пояснити механізми його дії, якщо не брати до уваги його інтерпретацію та оцінку індивідами. Тому всі визначні концептуалізації стресу, що успішно пройшли випробування часом, включали інтерпретативний компонент, який наголошує на важливості значення та смислу у формуванні суб'єктивної оцінки ситуації індивідом (Lazarus & Folkman, 1984; McLeod, 2012; Pearlin, 1989; Reynolds & Turner, 2008).

Якщо підсумувати, важливим компонентом концептуалізації зв'язків між стресом та здоров'ям, а також, відповідно, ключовим елементом побудови дослідження про стрес є врахування співвідношення чинників нараження на стресор (англ. stress exposure), інтерпретації стресової ситуації (англ. stress appraisal) та реакції на стрес (англ. stress response) (McLeod, 2012; Pearlin, 1989; Schieman, 2019). Ігнорування цього моменту призводить до невинновданого ототожнення зіткнення зі стресом із реакцією на стрес чи навіть до поширення наслідків стресу на всі випадки зазнавання стресу. Тим часом не всі стресові події діють однаково на всіх людей, і не всі індивіди однакові в плані резистентності щодо стресу (McEwen, 2019).

Так само профілі стресової реактивності самі по собі не є визначальними у плані наслідків для здоров'я, але їхнє формування є окремим напрямком для зосередження дослідницької уваги. Стресова реактивність (наприклад, реакція на гострі стресори) формується впродовж життя і залежить від кількох чинників, що свідчить про важливість вивчення соціальних детермінантів резистентності до стресу та вразливості до стресу (оскільки біологічний «удар» хроніч-

ного стресу впливає на інтенсивність стресового досвіду в майбутньому та призводить до утворення вразливих до стресу фенотипів) (Epel et al., 2018; McEwen, 2019). У цьому контексті важливою є роль психосоціальних ресурсів, що можуть бути помічними у боротьбі зі стресом, як-от доступність соціальної підтримки, соціальна згуртованість, довіра та віра у справедливість, позитивні емоції й достатньо висока самооцінка (Epel et al., 2018). Розуміння змінних-модераторів стресу є принциповим для покращення концептуальної схеми впливу стресу на різні аспекти здоров'я, зокрема для відстеження того, як саме і для яких індивідів хронічний стрес становить біологічний ризик, і для пояснення варіативності у траєкторіях старіння організму (Epel et al., 2018).

Отже, для поліпшення нашого розуміння того, як стрес впливає на старіння організму та здоров'я індивіда, стрес слід вимірювати у його соціальному контексті, включно з індивідуальними та екологічними чинниками, особистими історіями зустрічей із стресом, наявністю поточних хронічних стресорів та доступністю захисних чинників (Epel et al., 2018).

Чинники ризику: вплив стресорів різного характеру на здоров'я

Різні стресори по-різному впливають на ситуації та індивідів, і це необхідно враховувати, оцінюючи дію стресу на статус здоров'я через неоднаковий потенціал стресорів залишати по собі «відбиток» на людській фізіології чи імунитеті. Стресори заведено класифікувати за їхньою тривалістю, дискретністю та інтенсивністю (Berkman, Glymour, & Kawachi, 2014; McEwen, 2007; McLeod, 2012; Schieman, 2019; Segerstrom & Miller 2004; Turner et al., 2020). Найпоширеніший класифікаційний розподіл розводить *гострі* (такі, що настають різко і тривають недовго — приміром, екзамен в університеті чи шкільне тестування) та *хронічні* стресори (такі, що тривають довгий час чи є перманентними за своєю дією — наприклад, відповідальна та вимоглива соціальна роль). Важливим нюансом є те, що гострі стресори зазвичай асоціюються із певною визначеною в часі подією, тоді як хронічні стресори подіями не є, а являють собою радше певні протяжні стани, пов'язані з обставинами чи елементами ідентичності, які мають довготривалий характер та/або не можуть бути усунені.

Як правило, стрес розуміють як подію чи ситуацію, яка є в той чи інший спосіб «неприємною» і вимагає мобілізації організму для адаптації до стресових стимулів чи їхнього усунення. Однак вирізняють також і «позитивний» стрес (т. зв. *евстрес*). До подій позитивного стресу відносять зворушливі події на кшталт весілля, отримання диплому, народження дитини, перемоги у важливому конкурсі тощо. У плані впливу стресорів на здоров'я наявні емпіричні дані вказують на те, що тільки хронічні стресори мають негативний вплив на імунітет та здоров'я загалом, і деструктивні наслідки для фізіології людини несуть також переважно негативні (але не позитивні) стресори, особливо у випадках, коли індивід вже мав передумови для погіршення здоров'я чи живе із хронічним захворюванням (часто згадуваним прикладом є хворі на астму).

Хоча розподіл на гострі та хронічні стресори є широкоживаним, найбільш інформативним та корисним для ефективного вимірювання стресу в контексті

оцінювання його наслідків для здоров'я видається таксономічний підхід, що поділяє стресори не на дві, а на п'ять категорій за їхньою тривалістю та способом перебігу (Elliot & Eisdorfer, 1982 — цит. за: Segerstrom & Miller, 2004: р. 602). Першу категорію становлять гострі стресори, що є обмеженими у часі. Такі стресори тривають упродовж короткого інтервалу часу і не лишають відбитку на подальшому житті індивіда. Сюди можна віднести типові лабораторні випробування, в тому числі використовувані для досліджень стресу, резистентності до болю тощо (наприклад, занурення руки в дуже холодну воду на кілька секунд; виконання певного завдання на концентрацію під наглядом неприязного експериментатора; проведення обрахунків без калькулятора тощо), коли тривалість взаємодії зі стресором штучно контролюється.

До другої категорії належать короткотривалі натуралістичні стресори, як-от відвідування клініки для щеплення чи аналізу крові, іспит в університеті, публічна доповідь, візит до стоматолога, маленька хірургічна операція тощо. Важливий нюанс, спільний для обох цих категорій стресорів, полягає в тому, що хоча їхню тривалість не завжди можна точно передбачити, індивід, попри те, має впевненість у тому, що стресогенній ситуації настане край.

Третя категорія стресорів включає комплексні агломерації стресових подій — ситуації, коли одна центральна, хронологічно перша стресова подія (наприклад, розірвання шлюбу чи розрив важливих романтичних стосунків) викликає як ланцюжкову реакцію наступну стресову подію чи цілий каскад таких подій. У випадку з розлученням це можуть бути погіршення міжособистісних стосунків у сім'ї, зміна статусу, скорочення місячного доходу, поділ майна, потреба в іншому житлі, переїзд, зміна рутини, як-от патернів сну та звичок харчування, зниження самооцінки, зміна ідентичності, депресія тощо.

Четверту категорію утворюють хронічні стресори — ситуації, за яких індивід не знає, коли дія стресора припиниться і відсутня впевненість у тому, що стресовій ситуації може бути покладено край. У контрасті з попередніми категоріями стресорів, хронічні стресори не являють собою події. Прикладами хронічних стресорів можуть бути виснажливі щоденні вимоги соціальних ролей чи зміна ідентичності, діагностування хронічної хвороби, щоденні обставини жорстокого поводження в родині чи стосунках, необхідність доглядати за чоловіком/дружиною чи іншим близьким родичем, що має деменцію, а також перебування у статусі біженця. Дія цих стресорів присутня в житті індивіда щодня, накладаючи вимоги щодо зміни його чи її життєвих рутин і цілей та обмеження можливостей і життєвих перспектив.

П'яту категорію становлять так звані віддалені стресори — травматичні досвіди, які мали місце у певній хронологічно віддаленій точці в минулому, але через свої тривалі когнітивні чи психологічні наслідки можуть і далі модифікувати ментальний та фізіологічний стан індивіда (в тому числі, впливаючи на його рівні стресу та імунну функцію) впродовж тижнів, місяців чи навіть років після завершення стресової події (Segerstrom & Miller, 2004: pp. 602–605). Сюди відносяться явища, що асоціюються з посттравматичним розладом, досвідом сексуального насильства, зазнаванням жорстокого ставлення у дитинстві, службою в армії під час збройного конфлікту та іншими подібними обставинами.

Отже, різні види стресорів по-різному впливають на здоров'я і мають різний потенціал залишити слід, який даватиметься взнаки у фізіології людини. Реестрування цих розбіжностей, а також розуміння того, що на людину водночас впливає багато стресорів різної природи, відображаються у тому, як дослідники осмислювали явище стресу. Як показують багато теоретичних моделей здоров'я, що беруть до уваги розрізнення між суб'єктивною та об'єктивною формами стресу, саме сприйняття стресу відіграє суттєву роль і, найімовірніше, суб'єктивний стрес є медіатором впливу об'єктивного стресу на здоров'я (McEwen, 1998; Wheaton et al., 2013).

У світлі аргументації щодо опосередковувальної ролі стресу важливим елементом концептуалізації механізму впливу стресу на здоров'я є роль депресії як медіатора між стресом та здоров'ям. Депресія значно підсилюється стресовими обставинами. Епідеміологічні дослідження надають систематичні докази того, що депресія й собі має руйнівний вплив на психічне та фізіологічне здоров'я, і зокрема увиразнюють біdireкціональний характер цих зв'язків. Життєві негаразди впливають на здоров'я через утворення депресивної симптоматики, що, своєю чергою, впливає на афективний фон, мислення та поведінкові стратегії (включно зі стилями копінгу).

Вивчення чинників ризику є важливим передусім для розуміння шляхів негативного впливу стресу та його масштабу з огляду на різні стресори. Відповідно, чинники ризику давно і систематично досліджують у межах доволі усталеної емпіричної традиції досліджень стресу. Однак незважаючи на доведену корисність такого підходу, що відштовхується від «слабких сторін» і має в центрі уваги несприятливі чинники та дефіцитарні обставини, що підвищують імовірність дистресу та негативних наслідків для здоров'я, не менш важливим завданням є розвиток підходу «сильних сторін», аби вивчати *захисні* чинники, які можуть сприяти утворенню ресурсів стресостійкості й допомагати боротися зі стресом. Захисні чинники часто легше контролювати (та, можливо, навіть культивувати такі соціальні обставини, що підтримують резиліентність та надають доступ до ресурсів стресостійкості), на відміну від чинників ризику, які здебільшого перебувають за межами індивідуального контролю чи важче підлягають йому. Ба більше, якщо багато чинників ризику є характерними для конкретних популяцій чи соціокультурних груп або етнографічних/історичних контекстів, то захисні чинники не мають таких обмежень і діють більш транс-ситуативно (як-от соціальна підтримка, оптимізм, просоціальна поведінка, емпатичне ставлення до проблем тощо), демонструючи свою потенційно ширшу застосовність. Такий новий підхід має свої переваги. По-перше, він захоплює індивідів та спільноти фокусуватися на тому, що вони можуть активно робити, аби зарадити стресовій ситуації, радше ніж сприяти поширенню відчуття загрози та стану паралізованості, що йде від її усвідомлення. По-друге, мислення в категоріях захисту та захисних чинників дає змогу думати наперед і вживати профілактичних заходів «на упередження», що має сприяти більшій підготованості та концентрації на необхідних для боротьби з наслідками стресу ресурсах і, можливо, зменшить ймовірність настання негативних наслідків чи їхній масштаб. По-третє, такий підхід характеризується ширшим горизонтом

бачення і вможливорює більш системне (холістичне) розуміння моделей здоров'я та політик охорони здоров'я. І наостанок, чинники ризику і захисні чинники часто взаємодіють між собою; тому емпіричне вивчення динаміки їхньої взаємодії може допомогти створити більш вичерпне пояснення механізмів впливу стресу на здоров'я й тим самим сприяти розвитку теорії. Отже, наступний підрозділ присвячено чинникам стресостійкості, щоб зосередитися на цьому більш проактивному підході.

Чинники стресостійкості у номологічній сітці досліджень стресу

Важливим виміром для розуміння соціальної поведінки людини є те, як індивід зустрічає ускладнення, несприятливі умови та погіршення своєї життєвої ситуації (Злобіна, 2024; Carver & Scheier, 2017). Індивіди різняться не лише за сприйняттям міри складності та стресогенності своїх обставин, а також за власними їм стратегіями подолання несприятливих ситуацій. Адаптивні копінг-ві стратегії є важливими для ефективного подолання стресу та зниження його деструктивного впливу на здоров'я. Аспекти стресостійкості та копінгу відчутно увиразнюються за обставин війни, які спричиняють небезпеку життю, травматичні спогади, досвід вимушеної міграції тощо (Дембіцький, Степаненко, Злобіна, Головаха, & Найдьонова, 2024; Іванова, 2022) і особливо позначаються на молоді (Бишевец & Андреева, 2024). Когнітивний (інтерпретативний) вимір стресу (тобто оцінка ситуації як стресової) розглядається як принципово важливий аспект процесу стресу, що розміщає перцептивний (суб'єктивний) стрес на одному рівні із об'єктивним у плані його наслідків для різних фізіологічних систем та мотивації поведінки, пов'язаної із здоров'ям (Epel et al., 2018; Cohen et al., 2018; Fitzgerald et al., 2021; McEwan, 2019; Turner et al., 2020; Shields et al., 2023). Такий нюанс є важливим концептуальним розрізненням, адже це означає, що індивіди можуть ігнорувати об'єктивно наявну загрозу і, навпаки, зазнавати стрес навіть за об'єктивної відсутності стресора. Пояснення соціальних джерел міжособистісних відмінностей у тому, як різні індивіди відповідають на життєві труднощі (англ. *adversity*), є цінним для соціальних науковців, які намагаються зрозуміти чинники формування захисних психосоціальних ресурсів і розробити рекомендації для покращення якості життя членів спільноти. У зв'язку з цим особливого значення набувають психологічні та соціальні чинники, які можуть слугувати ресурсами стресостійкості (тобто сприяти опору стресові й допомагати мінімізувати його деструктивний вплив на здоров'я та добробут індивідів) у кризових ситуаціях. Чинники ризику та захисні чинники, що сприяють резиліентності, підсумовано на рисунку 5. Хоча типово в центрі уваги соціальних науковців виявляються радше чинники ризику, ніж захисні чинники в контексті стресу, цінність знання про ці останні важко переоцінити як для науковців, так і для полісі-мейкерів. Для адекватного пояснення шляхів впливу стресу на здоров'я важливо розуміти баланс між деструктивними наслідками психологічної травми, самотності, хронічних хвороб, низького соціального статусу тощо, з одного боку, та захисною дією оптимістичного світобачення, позитивних емоцій / приємних подій, доступної соціальної підтримки інших, з іншого боку.

Позитивні зв'язки з іншими та просоціальна поведінка

Просоціальна поведінка асоціюється із кращим ментальним добробутом і позитивним емоціями, відіграючи захисну роль у бідирекціональних зв'язках із самооцінками здоров'я (Yang, Sun, Yao, & Kou, 2025). Спроможність та схильність формувати дружні стосунки, тобто довготривалі позитивні афіліативні зв'язки з неродичами, є загальнолюдською універсалиєю із еволюційним корінням, що сягає глибин історичного часу (David-Barrett, 2019). Належність до певних груп, що впливає на формування соціальної ідентичності, є одним із ключових ресурсів, що впливають на психічне та фізіологічне здоров'я. Результати досліджень надають як крос-секційні, так і лонгітюдні докази спроможності соціальної ідентичності знижувати самотність, тривожність та депресію серед представників уразливих груп (Charles et al., 2023). Дослідження громад у Великій Британії також вказують на захисні властивості приналежності до різних груп щодо зниження відчуття самотності, протидії стресу та підтримки добробуту, наголошуючи на кумулятивності її дії (Kellezi et al., 2019).

Висновок щодо наявності важливого каузального зв'язку між соціальними зв'язками та смертністю було зроблено у 1988 році (Holt-Lunstad, Smith, & Layton, 2010). Зокрема, йшлося про те, що відсутність соціальних зв'язків чи недостатня залученість до них являють собою вагомий чинник ризику для здоров'я, сумірний за ефектом з «курінням, високим кров'яним тиском, ліпідами у крові, ожирінням та відсутністю фізичної активності» (House, Landis, & Umberson, 1988). Наявні наразі докази вказують, що якість та кількість соціальних зв'язків в індустріалізованих суспільствах знижуються. Зокрема, йдеться про тенденції зменшення практик сумісного проживання представників різних поколінь, вищу соціальну мобільність, відтермінування укладання шлюбів, узвичаєння родин, де обидва партнери переймаються своєю кар'єрою, збільшення кількості домогосподарств, що складаються лише з одного індивіда, а також зростання інвалідностей, пов'язаних з віком (McPherson & Smith-Lovin, 2006; Putnam, 2000). Ба більше, лише в США упродовж 20 років після публікації вищезгаданої оглядової праці 1988 року кількість громадян, які повідомляли, що почуваються зовсім самотніми, збільшилася втричі, а вибір відповіді щодо відсутності людини, якій респондент міг би довіритись як конфіданту, став переважувати (McPherson & Smith-Lovin, 2006). Такі знахідки вказують, що попри технологічних розвиток та глобалізаційні тенденції, які могли б культивувати соціальні стосунки, індивіди, навпаки, стають дедалі більш ізольованими. З огляду на ці процеси, розуміння асоціацій між включеністю до соціальних стосунків, здоров'ям та смертністю набуває надзвичайної актуальності (Holt-Lunstad, Smith, & Layton, 2010) (рис. 5).

Теоретичні пояснення позитивного впливу соціальних зв'язків на здоров'я організовано у дві теоретичні моделі: модель захисту від ефектів стресу (англ. stress buffering effects model) та модель основних ефектів (англ. main effects model) (Cohen, Gottlieb, & Underwood, 2000). Перший підхід наголошує на тому, що соціальні стосунки можуть надавати доступ до ресурсів (інформаційних, емоційних чи матеріальних), що сприяють адаптивним поведінковим та нейро-

ендокринним реакціям на гострі та хронічні стресори (захворювання, події життя, соціальні трансформації, життєві пертурбації тощо). Відповідно, допомога, здобута від соціальних зв'язків, слугує модератором чи буфером між здоров'ям людини та руйнівною дією стресу. З цієї точки зору, термін «соціальна підтримка» означає міру реальної чи удаваної доступності таких соціально згенерованих захисних ресурсів (Cohen, Gottlieb, & Underwood, 2001).

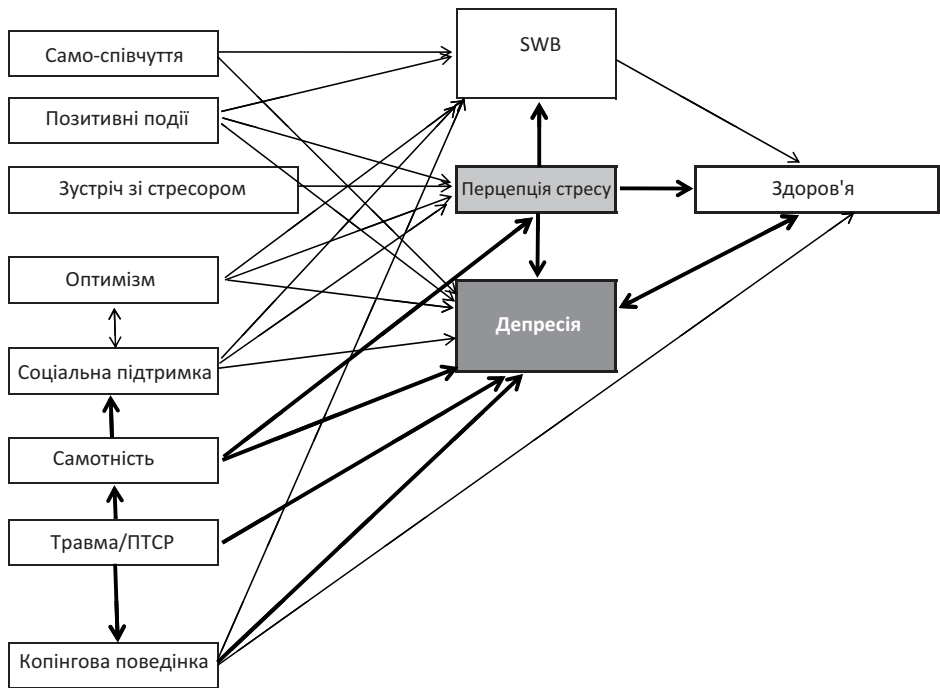

Рис. 5. Чинники ризику та захисні чинники (ресурси стресостійкості)

Примітка: На схемі канали деструктивного для здоров'я характеру зображено темно-сірим кольором. Перцепцію стресу та депресію як медіатори впливу стресу на здоров'я позначено світло-сірим. SWB (англ. subjective well-being) позначає на схемі позитивне психічне здоров'я.

Тим часом, модель основних ефектів наголошує на більш прямих (неопосередкованих) ефектах соціальних стосунків для здоров'я, зокрема когнітивних, емоційних, поведінкових та біологічних впливах, які самі по собі не є предметом допомоги чи підтримки. Приміром, соціальні стосунки можуть безпосередньо заохочувати чи непрямо надавати взірці здорового способу життя; в цьому сенсі, бути членом соціальної мережі означає також асоціацію з конформністю до релевантної для неї соціальної нормативності щодо здоров'я та поведінки, дотичної до турботи про нього. Крім того, залученість до соціальних мереж надає відчуття самоповаги і свідомість того, що в людини є призначення у житті (Thoits, 1983). До прикладу, як теоретичні припущення, так і емпіричні докази свідчать, що відвідування релігійних відправ є детермінантом психічного здоров'я, причому зв'язок між відвідуванням служб та кращим психічним здо-

ров'ям є більш сильним, ніж в інших доменах релігійної активності чи духовності. Хоча отримані результати дають підстави тільки для обмеженої впевненості в існуванні саме причинного одно- чи двостороннього зв'язку між релігійністю та психічним здоров'ям (Prati et al., 2025), серед запропонованих пояснювальних механізмів цієї асоціації є те, що відвідування релігійних служб інтенсифікує соціальні контакти, збільшує соціальну підтримку та позитивні соціальні зв'язки, а також сприяє засвоєнню більш здорового способу життя (утримання від нездорових практик, як-от зловживання наркотичними субстанціями та алкоголем) (Prati et al., 2025).

Оптимізм та позитивне бачення майбутнього

Важливим чинником у контексті результатів зіткнення зі стресовими обставинами є також оптимізм (Злобіна & Дембіцький, 2024; Uchida, Kitayama, Akutsu, Park, & Cole, 2018) (рис. 5). Оптимізм являє собою особистісну характеристику, що відображає, якою мірою індивід дотримується узагальнено позитивних очікувань щодо розгортання свого майбутнього. Вищі рівні вираженості оптимізму асоціюються із кращою якістю життя (англ. subjective well-being) у періоди складностей чи викликів, за умови контрольованої ретроспективної якості життя. Відповідно до таких знахідок, оптимізм пов'язують із більш вираженою тенденцією вдаватися до активного включеного копінгу та менш вираженою ймовірністю застосування уникнення як копінгової стратегії. Так само є докази, що оптимізм пов'язаний із проактивними кроками щодо захисту власного здоров'я, тим часом як песимізм асоціюється із поведінками, які шкодять здоров'ю (Carver, Scheier, & Segerstrom, 2010).

Оптимізм впливає на формування уявлень про себе, свої можливості та перспективи на майбутнє, що, своєю чергою, справляє вплив на оцінку ситуацій, їхньої стресогенності та прогностичності результатів. Вікарний оптимізм (позитивні уявлення щодо результатів зусиль та обставин інших людей) також відіграє свою роль в контексті викликів та напружень (приміром, коли батьки оптимістично оцінюють перспективи свого нащадка, дитина більш схильна інвестувати зусилля в діяльність, стосовно якої у батьків оптимістичні очікування). Більшість індивідів у західних суспільствах схильні до оптимістичніших уявлень про своє майбутнє, конкретні події в ньому та свої здібності (Carver & Scheier, 2017). Дослідження на підставі вибірок із західних суспільств одноставно свідчать, що більш позитивні уявлення про майбутнє формуються в результаті схильності інкорпорувати у своє знання позитивну інформацію про себе та позитивні новини (Kappes, Yan, Crockett, & Ma, 2025). Індивіди в західних суспільствах також менш схильні «оновлювати» свої уявлення, якщо йдеться про нижчу ймовірність успіху чи вищу ймовірність неуспіху (Kappes, Yan, Crockett, & Ma, 2025). Це вказує на певні впливи культурного середовища на оптимізм (Carver & Scheier, 2017). Диспозиційний оптимізм прив'язують до кращого фізичного здоров'я (Carver, Scheier, & Segerstrom, 2010). З теоретичного погляду, ця асоціація пояснюється поведінковими механізмами, такими як ефекти оптимізму на поведінку, що просуває здоровий спосіб життя (Carver et al., 2010),

більш функціональні (активні) копінгові стратегії (Nes & Segerstrom, 2006), кращу афіліацію та соціальну підтримку (Brissette et al., 2002), загалом більшу привабливість оптимістів для інших і вищі показники позитивного афекту (Segerstrom, 2005; Segerstrom, 2007; Segerstrom & Nes, 2006). Однак оптимізм може впливати на фізіологію і біологічним шляхом (Uchida, Kitayama, Akutsu, Park, & Cole, 2018).

Само-співчуття та здатність бачити спільність з іншими людьми

Співчуття (англ. compassion) назагал прийнято визначати як переживання власного відгуку на страждання інших, що включає небайдужість та щире бажання знизити їхній дистрес (Goetz, Keltner, & Simon-Thomas, 2010). Співчуття сприяє кооперації та підтриманню афіліативних зв'язків між людьми, зокрема у періоди небезпеки чи скрути. Термін «само-співчуття» (англ. self-compassion) описує реакцію індивіда на власну поразку (яка може бути наслідком як своїх помилок, так і об'єктивних обставин). Термін наголошує на внутрішній спрямованості, зосередженості на власній реакції та ставленні співчуття та розуміння, емпатично спрямованого на себе самого. Цей термін означає, що індивіди реагують на власну поразку із добротою та розумінням, і це збільшує відчуття єдності з іншими, запобігає пунітивній самоізоляції та знижує відчуття несумірності з іншими людьми та відповідного страждання, спричиненого думками, пов'язаними з переживанням дистресу (Pommier, Neff, & Tóth-Király, 2019). Само-співчуття означає конструктивну підтримку себе в моменти болю чи страждання, в контрасті із самоїдством, фрустрацією та самоосудом. Згідно з теоретичною моделлю К. Неф, само-співчуття складається з шести взаємозалежних елементів: зростання доброти до себе; відчуття спільності з іншими людьми; уваги до своїх відчуттів у поточному моменті; зниження самоосуду; відмови від самоізолювання; уникнення надмірної ідентифікації з проблемою. Ці складові комбінують *емоційну* відповідь, *когнітивний* аспект розуміння та *увагу* до болю (тобто визнання чи розпізнавання страждання), що разом змінює рамку сприйняття стресової ситуації, поразки чи небезпеки (рис. 5). Для вимірювання цього конструкту в більшості досліджень використовують шкалу само-співчуття (англ. Self-Compassion Scale) як динамічної системи з цих трьох взаємопов'язаних складових (Neff & Tóth-Király, 2022). Важливим аспектом цієї концепції є те, що само-співчуття є чимось, чого індивід може навчитися. Дослідження само-співчуття показують гендерний та освітній ефекти в цьому явищі, а також вище само-співчуття у людей з вищим соціально-економічним статусом.

Висновки

Хоча зіткнення зі стресором не означає автоматичного перетікання цього зіткнення у захворювання, розуміння діапазону чинників, що сприяють та запобігають розвитку патологій, є важливим завданням. З огляду на нерівномір-

ність розподілу, інтенсивності та поширеності різних стресорів у суспільстві на поточний момент існує широка платформа для досліджень взаємозв'язків між стресом, добробутом та здоров'ям. Проблематика погіршення психічного здоров'я висунулася на передній план на початку XXI століття, і ці тенденції особливо помітно позначаються на молоді (Shi, 2024; Schnittker, 2025). Індивіди не існують в ізоляції; соціальні чинники впливають на індивідуальне здоров'я через когнітивні, емоційні та поведінкові канали. Зусилля для зниження смертності через дію на чинники соціальних стосунків вимагають інновативності, однак за умови їх успішності вони даруватимуть не просто вищу якість життя, а й виживання.

Велика частина досліджень поведінки та мислення людини бере за даність те, що всім людям властиві однакові базові психологічні процеси, й тому результати досліджень однієї культурної групи можна автоматично переносити на всіх інших. Але це не завжди так; зокрема, дослідження стресу та соціальних чинників здоров'я вказують на те, що культурні чинники мають вплив на оцінку ситуацій і навіть можуть виступати стресорами.

У сучасному світі, що характеризується зниженням фертильності, а звідси зменшенням кількості родичів та зниженням щільності особистих мереж рідства, послабленням міжособистісних зв'язків, зміною характеру міжпоколінневих контактів між родичами, зниженням рівня міжособистісної довіри та змінами динаміки просоціальної поведінки через уповільнення швидкості поширення поведінкової репутації у соціальній мережі (David-Barrett, 2019), важливість соціальної афіліації в контексті як стресу, так і стресостійкості стає надзвичайно нагальною. Поширеність застосунків та сайтів соціальних мереж знизили вартість підтримання соціальних зв'язків між індивідами, покладаючи відповідальність за психологічний добробут на дуже вузьке коло найближчих контактів. Ці зміни, як і демографічні трансформації, що їх зумовлюють, викликають потребу не тільки в теоретичних поясненнях, а й у виконанні практичних завдань, як-от взаємопідтримці, солідаризації, об'єднанні для колективної дії та підтримки соціальних норм і правових інституцій.

Джерела / References

- Bishevets, N.H., Andreeva, O.V. (2024). The impact of stressogenic factors on health and behavioral disorders among student youth. [In Ukrainian]. In: *Sports Medicine, Physical Therapy and Occupational Therapy*. <https://doi.org/10.32652/spmed.2024.1.113-122> [=Бишевец, Н.Г., Андреева, О.В. (2024). Влияние стрессогенных факторов на здоровье и поведенческие расстройства студенческой молодежи. *Спортивная медицина, физическая терапия и эрготерапия*.]
- Brenner, S.L., Jones, J.P., Rutanen-Whaley, R.H., Parker, W., Flinn, M.V., & Muehlenbein, M.P. (2015). Evolutionary mismatch and chronic psychological stress. *Journal of Evolutionary Medicine*, 3, 1–11. <https://doi.org/10.4303/jem/235885>
- Brissette, I., Scheier, M.F., & Carver, C.S. (2002). The role of optimism in social network development, coping, and psychological adjustment during a life transition. *Journal of Personality and Social Psychology*, 82(1), 102–111. <https://doi.org/10.1037//0022-3514.82.1.102>
- Carver, C.S. & Scheier, M.F. (2017). Optimism, coping, and well-being. In: Cooper, C.L. & Campbell, J. (Eds.), *The Handbook of Stress and Health: A Guide to Research and Practice*. 1st edn. (ch. 24, pp. 400–414). New York: John Wiley & Sons.

- Carver, C.S., Scheier, M.F., & Segerstrom, S.C. (2010). Optimism. *Clinical Psychology Review*, 30(7), 879–889. <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2010.01.006>
- Charles, S.J., Stevenson, C., Wakefield, J.R.H., & Fino, E. (2023). Diversity of group memberships predicts well-being: Cross-sectional and longitudinal evidence. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 1–14. <https://doi.org/10.1177/0146167223120227801461672231202278>
- Christensen, D., Dich, N., Flensburg-Madsen, T., Garde, E., Hansen, Å., & Mortensen, E. (2019). Objective and subjective stress, personality, and allostatic load. *Brain and Behavior*, 9(9), 1–11. <https://doi.org/10.1002/brb3.1386>
- Cohen, S., Gottlieb, B.H., & Underwood, L.G. (2001). Social relationships and health: Challenges for measurement and intervention. *Advances in Mind-Body Medicine*, 17(2), 129–141.
- Cohen, S., Gottlieb, B.H., Underwood, L.G. (2000). Social relationships and health. In: S. Cohen, L.G. Underwood, B.H. Gottlieb (Eds.), *Measuring and intervening in social support* (pp. 3–25). New York: Oxford University Press.
- Cohen, S., Janicki-Deverts, D., & Miller, G. E. (2007). Psychological stress and disease. *Journal of the American Medical Association*, 298(14), 1685–1687. <https://doi.org/10.1001/jama.298.14.1685>
- Cohen, S., Murphy, M.L. M., & Prather, A.A. (2018). Ten surprising facts about stressful life events and disease risk. *Annual Review of Psychology*, 70(1), 1–21. <https://doi.org/10.1146/annurev-psych-010418-102857>
- Crosswell, A.D. & Lockwood, K.G. (2020). Best practices for stress measurement: How to measure psychological stress in health research. *Health Psychology Open*, 7(2), 2055102920933072. <https://doi.org/10.1177/2055102920933072>.
- Cundiff, J.M., Boylan, J.M., & Muscatell, K.A. (2020). The pathway from social status to physical health: Taking a closer look at stress as a mediator. *Current Directions in Psychological Science*, 29(2), 147–153. <https://doi.org/10.1177/0963721420901596>
- David-Barrett, T. (2019). Network effects of demographic transition. *Science Reports*, 9, 2361. <https://doi.org/10.1038/s41598-019-39025-4>
- Dembitskiy, S., Stepanenko, V., Zlobina, O., Golovakha, Ye., Naidyonova, L. (2024). Psychological stressors of wartime: prevalence and effects among the population of Ukraine. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 4, 5–26. <https://doi.org/10.15407/sociology2024.04.5> [=Дембіцький, С., Степаненко, В., Злобіна, О., Головаха, Є., Найдьоновна, Л. (2024). Психологічні стресори військового часу: поширеність та ефекти серед населення України. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 5–26.]
- Dorsey, A., Scherer, E., Eckhoff, R., & Furberg, R. (2022). Measurement of human stress: A multidimensional approach [Internet]. Research Triangle Park (NC): RTI Press, 2022 Jun. <https://doi.org/10.3768/rtipress.2022.op.0073.2206>
- Elliot, G.R. & Eisdorfer, C. (1982). *Stress and human health: An analysis and implications of research*. A study by the Institute of Medicine, National Academy of Sciences. New York: Springer Publishing.
- Engel, G.L. (1977). The need for a new medical model: a challenge for biomedicine. *Science (New York, N.Y.)*, 196(4286), 129–136. <https://doi.org/10.1126/science.847460>
- Epel, E.S., Crosswell, A.D., Mayer, S.E., Prather, A.A., Slavich, G.M., Puterman, E., & Mendes, W.B. (2018). More than a feeling: A unified view of stress measurement for population science. *Frontiers in Neuroendocrinology*, 49, 146–169. <https://doi.org/10.1016/j.yfrne.2018.03.001>
- Fauver, M., Clark, E.M., & Schwartz, C.E. (2024). A new framework for understanding stress and disease: The developmental model of stress as applied to multiple sclerosis. *Frontiers in Integrative Neuroscience*, 18, 1365672. <https://doi.org/10.3389/fnint.2024.1365672>
- Fitzgerald, K.N., Hodges, R., Hanes, D., Stack, E., Cheishvili, D., Szyf, M., ... & Bradley, R. (2021). Potential reversal of epigenetic age using a diet and lifestyle intervention: a pilot randomized clinical trial. *Aging*, 13(7), 9419–9432. <https://doi.org/10.18632/aging.202913>
- Goetz, J.L., Keltner, D., & Simon-Thomas, E. (2010). Compassion: An evolutionary analysis and empirical review. *Psychological Bulletin*, 136(3), 351–374. <https://doi.org/10.1037/a0018807>
- Holmes, T.H., & Rahe, R.H. (1967). The Social Readjustment Rating Scale. *Journal of Psychosomatic Research*, 11(2), 213–218. [https://doi.org/10.1016/0022-3999\(67\)90010-4](https://doi.org/10.1016/0022-3999(67)90010-4)

- Holt-Lunstad, J., Smith, T.B., & Layton, J.B. (2010). Social relationships and mortality risk: A meta-analytic review. *PLoS Medicine*, 7(7), e1000316. <https://doi.org/10.1371/journal.pmed.1000316>
- House, J.S., Landis, K.R., & Umberson, D. (1988) Social relationships and health. *Science*, 241, 540–545. <https://doi.org/10.1126/science.3399889>
- Hughes, B.M., Steffen, P.R., & Thayer, J.F. (2018). The psychophysiology of stress and adaptation: Models, pathways, and implications. *International Journal of Psychophysiology*, 131, 1–3. <https://doi.org/10.1016/j.ijpsycho.2018.06.003>
- Ivanova, O.S. (2022). Relationship between stress level, self-assessed stress resilience, and coping behavior strategies. [In Ukrainian]. *Dnipro Scientific Journal of Public Administration, Psychology, and Law*, 2, 109–116. <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.2.18> [=Іванова, О.С. (2022). Взаємозв'язок рівня стресу та самооцінки стресостійкості з копінг стратегіями поведінки. *Дніпровський науковий часопис публічного управління психології права*, 2, 109–116.]
- Kappes, A., Yan, X., Crockett, M.J., & Ma, Y. (2025). Cultural differences in vicarious optimism. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 0(0). <https://doi.org/10.1177/01461672251319566>
- Kellezi, B., Wakefield, J.R.H., Stevenson, C., McNamara, N., Mair, E., Bowe, M., Wilson, I., & Halder, M.M. (2019). The social cure of social prescribing: A mixed-methods study on the benefits of social connectedness on quality and effectiveness of care provision. *BMJ open*, 9(11), e033137. <https://doi.org/10.1136/bmjopen-2019-033137>
- Kiecolt-Glaser, J.K., Renna, M.E., Shrout, M.R., & Madison, A.A. (2020). Stress reactivity: What pushes us higher, faster, and longer — and why it matters. *Current Directions in Psychological Science*, 096372142094952. <https://doi.org/10.1177/0963721420949521>
- Lasselín, J., Karshikoff, B., Axelsson, J., Åkerstedt, T., Benson, S., Engler, H., Schedlowski, ... , & Andreasson, A. (2020). Fatigue and sleepiness responses to experimental inflammation and exploratory analysis of the effect of baseline inflammation in healthy humans. *Brain, Behavior, and Immunity*, 83, 309–314. <https://doi.org/10.1016/j.bbi.2019.10.020>
- Lazarus, R.S. & Folkman, S. (1984). *Stress, appraisal and coping*. New York: Springer.
- McEwen, B.S. (2007). Physiology and neurobiology of stress and adaptation: Central role of the brain. *Physiological Reviews*, 87(3), 873–904. <https://doi.org/10.1152/physrev.00041.2006>
- McEwen, B.S. (2019). The good side of “stress.” *Stress*, 1–2. <https://doi.org/10.1080/10253890.2019.1631794>
- McLeod, J. (2012). The meanings of stress. *Society and Mental Health*, 2(3), 172–186. <https://doi.org/10.1177/2156869312452877>
- McPherson, M. & Smith-Lovin, L. (2006). Social isolation in America: Changes in core discussion networks over two decades. *American Sociological Review*, 71, 353–375. <https://doi.org/10.1177/000312240607100301>
- Miller, G., Chen, E., Fok, A., Walker, H., Lim, A., & Nicholls, E. et al. (2009). Low early-life social classleavesabiologicalresiduemanifestedbydecreasedglucocorticoidandincreasedproinflammatory signaling. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 106(34), 14716–14721. <https://doi.org/10.1073/pnas.0902971106>
- Miller, K.E. & Rasmussen, A. (2010). War exposure, daily stressors, and mental health in conflict and post-conflict settings: Bridging the divide between trauma-focused and psychosocial frameworks. *Social Science & Medicine*, 70(1), 7–16. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2009.09.029>
- Morton, P.M., & Ferraro, K.F. (2020). Early social origins of biological risks for men and women in later life. *Journal of Health and Social Behavior*, 61(4), 503–522. <https://doi.org/10.1177/0022146520966364>
- Mullainathan, S. & Shafir, E. (2013). *Scarcity: Why having too little means so much*. NY: Times Books.
- Neff, K.D., Tóth-Király, I. (2022). Self-Compassion Scale (SCS). In: O.N. Medvedev, C.U., Krägeloh, R.J., Siegert, N.N., Singh (Eds.), *Handbook of Assessment in Mindfulness Research* (pp. 1–22). Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-77644-2_36-1
- Nes, L.S. & Segerstrom, S.C. (2006). Dispositional optimism and coping: A meta-analytic review. *Personality and Social Psychology Review*, 10(3), 235–251. https://doi.org/10.1207/s15327957pspr1003_3

- Olvera Alvarez, H.A., Provencio-Vasquez, E., Slavich, G.M., Laurent, J.G.C., Browning, M., McKee-Lopez, G., ... Spengler, J.D. (2019). Stress and health in nursing students. *Nursing Research*, 68(6), 453–463. <https://doi.org/10.1097/nnr.0000000000000383>
- Pearlin, L.I. (1989). The sociological study of stress. *Journal of Health and Social Behavior*, 30(3), 241–256. <https://doi.org/10.2307/2136956>
- Pearlin, L.I. & Schooler, C. (1978). The structure of coping. *Journal of Health and Social Behavior*, 19(1), 2–21. <https://doi.org/10.2307/2136319>
- Pommier, E., Neff, K.D., & Tóth-Király, I. (2019). The development and validation of the Compassion Scale. *Assessment*, 27(1), 21–39. <https://doi.org/10.1177/1073191119874108>
- Prati, G. (2025). Does religious-service attendance increase mental health? A random-intercept cross-lagged panel analysis across 18 Years. *Psychological Science*, 0(0). <https://doi.org/10.1177/09567976251325449>
- Putnam, R.D. (2000). *Bowling alone: The collapse and revival of American community*. New York, NY: Simon & Schuster.
- Reynolds, J.R. & Turner, R. J. (2008). Major life events: Their personal meaning, resolution, and mental health significance. *Journal of Health and Social Behavior*, 49(2), 223–237. <https://doi.org/10.1177/002214650804900208>
- Sapolsky, R.M. (2021). Glucocorticoids, the evolution of the stress-response, and the primate predicament. *Neurobiology of Stress*, 14, 100320. <https://doi.org/10.1016/j.ynstr.2021.100320>
- Schieman, S. (2019). Ordinary lives and the sociological character of stress: How work, family, and status contribute to emotional inequality. *Society and Mental Health*, 9(2), 127–142. <https://doi.org/10.1177/2156869319844805>
- Schnittker, J. (2025). The sociology of mental health and the twenty-first-century mental health crisis. *Society and Mental Health*, 15(1), 1–16. <https://doi.org/10.1177/21568693241303685>
- Segerstrom, S. C. & Miller, G. E. (2004). Psychological stress and the human immune system: A meta-analytic study of 30 years of inquiry. *Psychological Bulletin*, 130(4), 601–630. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.130.4.601>
- Segerstrom, S.C. (2005). Optimism and immunity: Do positive thoughts always lead to positive effects? *Brain, Behavior, and Immunity*, 19(3), 195–200. <https://doi.org/10.1016/j.bbi.2004.08.003>
- Segerstrom, S.C. (2007). Optimism and resources: Effects on each other and on health over 10 years. *Journal of Research in Personality*, 41(4), 772–786. <https://doi.org/10.1016/j.jrp.2006.09.004>
- Segerstrom, S.C. & Nes, L.S. (2006). When goals conflict but people prosper: The case of dispositional optimism. *Journal of Research in Personality*, 40(5), 675–693. <https://doi.org/10.1016/j.jrp.2005.08.001>
- Segerstrom, S.C. & O'Connor, D.B. (2012). Stress, health and illness: Four challenges for the future. *Psychology & Health*, 27(2), 128–140. <https://doi.org/10.1080/08870446.2012.659516>
- Selye, H. (1936). A syndrome produced by diverse nocuous agents. *Nature*, 138, 32. <https://doi.org/10.1038/138032a0>
- Shi, W. (2024). The effects of cognitive self-consciousness, cultural values, and socioeconomic context on anxiety in youth: A meta-analysis. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 0(0). <https://doi.org/10.1177/00220221241294222>
- Shields, G.S., Fassett-Carman, A., Gray, Z.J., Gonzales, J.E., Snyder, H.R., & Slavich, G.M. (2023). Why is subjective stress severity a stronger predictor of health than stressor exposure? A preregistered two-study test of two hypotheses. *Stress and Health*, 39(1), 87–102. <https://doi.org/10.1002/smi.3165>
- Slavich, G.M. & Shields, G.S. (2018). Assessing lifetime stress exposure using the Stress and Adversity Inventory for Adults (Adult STRAIN): An overview and initial validation. *Psychosomatic Medicine*, 80(1), 17–27. <https://doi.org/10.1097/PSY.0000000000000534>
- Slavich, G.M., Roos, L.G., Mengelkoch, S., Webb, C.A., Shattuck, E.C., Moriarity, D.P., & Alley, J.C. (2023). Social Safety Theory: Conceptual foundation, underlying mechanisms, and future directions. *Health Psychology Review*, 17(1), 5–59. <https://doi.org/10.1080/17437199.2023.2171900>
- Thoits, P.A. (1983). Multiple identities and psychological well-being: A reformulation and test of the social isolation hypothesis. *American Sociological Review*, 48, 174–187. <https://doi.org/10.2307/2095103>

Turner, A.I., Smyth, N., Hall, S.J., Torres, S.J., Hussein, M., Jayasinghe, S.U., ... Clow, A.J. (2020). Psychological stress reactivity and future health and disease outcomes: A systematic review of prospective evidence. *Psychoneuroendocrinology*, 104599. <https://doi.org/10.1016/j.psyneuen.2020.104599>

Uchida, Y., Kitayama, S., Akutsu, S., Park, J., & Cole, S.W. (2018). Optimism and the conserved transcriptional response to adversity. *Health Psychology: Official Journal of the Division of Health Psychology, American Psychological Association*, 37(11), 1077–1080. <https://doi.org/10.1037/hea0000675>

Wheaton, B., Young, M., Montazer, S., & Stuart-Lahman, K. (2013). Social stress in the twenty-first century. In: C.S. Aneshensel, J.C. Phelan, & A. Bierman (Eds.), *Handbook of the sociology of mental health* (2nd edn., pp. 299–323). Springer Science + Business Media. https://doi.org/10.1007/978-94-007-4276-5_15

Yang, X., Sun, P., Yao, X., & Kou, Y. (2025). The reciprocal relationship between prosocial behaviour and self-perceived physical health: The role of positive affect and openness to experience. *Journal of Health Psychology*, 30(6), 1242–1257. <https://doi.org/10.1177/13591053241267095>

Zlobina, O.H. (2024). Factors supporting population resilience during wartime. [In Ukrainian]. In: *Ukrainian Society in Conditions of War. Year 2024* / Ed. by Cor. Member of NAS of Ukraine, D-r of Philosophy Ye. Golovakha; Cor. Member of NAS of Ukraine, D-r of Sociology S. Dembitskyi (ch. 5, pp. 132–150). Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [=Злобіна, О.Г. (2024). Чинники збереження життєстійкості населення під час війни. В: *Українське суспільство в умовах війни. Рік 2024* / За ред. член.-кор. НАН України, д. філос. н. Є. Головахи; член.-кор. НАН України, д. соц. н. С. Дембіцького) (розд. 5, сс. 132–150). Київ: Інститут соціології НАН України.]

Zlobina, O. & Dembitskyi, S. (2024). The impact of positive and negative expectations on the psychological state of the population: dispositional optimism vs prolonged stress. [In Ukrainian]. *Sociological Studies*, 1(24), 24–33. <https://doi.org/10.29038/2306-3971-2024-01-21-21> [=Злобіна, О. & Дембіцький, С. (2024). Вплив позитивних та негативних очікувань на психологічний стан населення: диспозиційний оптимізм vs подовжений стрес. *Соціологічні студії*, 1(24), 24–33.]

Отримано / Received 06.05.2025

Прийнято до друку після рецензування /

Accepted for publication after review 23.06.2025

Опубліковано / Published 28.08.2025

КАТЕРИНА МАЛЬЦЕВА

Багатовимірність стресу: чинники ризику та захисні чинники в наслідках для здоров'я

Наукова література характеризує стрес як багатовимірне явище, що включає антецеденти стресу, його когнітивну оцінку, емоційні та фізіологічні наслідки, а також стратегії протистояння стресу. Стрессова реакція є онтологічно давньою адаптацією, що невіддільно супроводжує біологічне життя. Стрессова реакція допомагає організму ефективно реагувати на сигнали про можливу небезпеку та адаптуватися до змін у середовищі, що можуть загрожувати цілісності, здоров'ю чи життю організму. Стрессова реакція вважається адаптивною (помічною) також тому, що вона дає змогу організмові мобілізуватися для відсічі стресору й відновлювати баланс після того, як необхідна для адаптивної дії мобілізація ресурсів відбулася. Однак, коли дія стресора є довготривалою, травматичною чи хронічною, у таких випадках наслідками стресу можуть бути патологічні зміни у фізіології чи психічному здоров'ї людини. Різні стресори мають різний вплив на ситуації та індивідів, і це необхідно враховувати в оцінюванні впливу стресу на стан здоров'я через неоднаковий потенціал різних стресорів залишати після себе «відбиток» на людській фізіології чи імунитеті. У статті розглядаються типології стресу на підставі тривалості, інтенсивності та характеру стресорів. Теоре-

тичні моделі стресу та стресової динаміки, змінювалися із часом; способи вимірювання стресу також зазнавали еволюції, останнім часом привілеюючи інструменти, здатні повноцінно інтегрувати вплив гострих та хронічних стресорів. Важливим аспектом вивчення наслідків стресу для здоров'я є розрізнення впливу об'єктивного зіткнення зі стресом та сприйнятого, суб'єктивного стресу, а також розуміння захисних ресурсів протидії стресу. Стаття розглядає різні чинники стресостійкості — соціальні зв'язки, оптимістичну диспозицію, здатність пробачати та усвідомлювати свою вразливість у моменти поразок як щось спільне з іншими людьми — під кутом зору теоретичних пояснень (тобто механізмів) та на базі емпіричних даних.

Ключові слова: стрес; стресори; об'єктивний стрес; сприйняття стресу; стресостійкість; здоров'я; номологічна сітка; вимірювання

KATERYNA MALTSEVA

Multidimensionality of stress: risk factors and protective factors for health outcomes

In research literature stress is characterized as a multidimensional phenomenon that comprises antecedents of stress, its cognitive appraisal, emotional and physiological consequences, as well as coping strategies. Stress response is an ontologically ancient adaptation that has been inextricably connected to all biological life. Stress response is instrumental to help the organism react to the signals of danger more efficiently and adapt to environmental changes that otherwise threaten its integrity, health, or life. Stress response is considered adaptive (i.e. helpful) as it allows an organism to mobilize in order to address the stressor and then to recover its balance once the mobilization necessary to address the stressful situation has taken place. However, when the stressor is prolonged, traumatic, or chronic, the stress exposure can result in pathological changes in human physiology or mental health. Different stressors affects different individuals and situations differently, which should be taken into consideration when developing stress measures as different stressors can have dissimilar potential to leave their mark on human physiology or immunity. This work reviews stressors typologies based on stress duration, intensity and character. Theoretical models that deal with stress and stress dynamics have undergone some changes; metrics of stress have been also subject to evolutionary changes, recently privileging those instruments that can efficiently combine the effects of acute and chronic stress. An important aspect of understanding the effects of stress on health is the distinction between the effects of the objective stress exposure and that of perceived, subjective stress on health outcomes, as well as a good grasp of the protective resources of resilience to stress. This article sheds light on the protective factors that boost resilience — social relationships, optimistic disposition, forgiveness, and reacting to failure with self-compassion — from the point of view of the theoretical explanations (i.e. mechanisms) and on the basis of empirical data.

Keywords: stress; stressors; stress exposure; perceived stress; resilience; health; nomological network; measurement

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

DOI 10.15407/sociology2025.03.197

УДК 32:316(100)(062)«2025»

ОЛЕКСІЙ ЯКУБІН,

кандидат політичних наук, старший викладач кафедри соціології Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» (03056, Київ, Берестейський проспект, 37, корпус 7), член IPSA

OLEKSII IAKUBIN,

PhD in Political Science, Senior Lecturer at the Department of Sociology, National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute" (37, Beresteyskyi Ave., Build. 7, Kyiv, 03056), Member of IPSA

jacubin@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-8898-4563>

28-й Світовий конгрес Міжнародної асоціації політичної науки (IPSA), Сеул, 2025 (короткий звіт)

Вступ: політична наука в часи гібридних криз

Світовий конгрес Міжнародної асоціації політичної науки (IPSA), що відбувся 12–16 липня 2025 року в Сеулі, постав не просто як академічна подія, а як симптоматичне нагадування про нестабільність самих підвалин соціально-політичного знання у XXI столітті. Більш як 3370 учасників (понад 40% із них — це учасниці) із 95 країн, 3053 наукові доповіді, 776 панелей — ці числові показники, рекордні за більше ніж 70 років для самої IPSA, засвідчують не лише масштаб заходу, а й інтенсивність інтелектуального реагування на зміну політичної архітектури світу. За умов, коли дедалі більше політичних систем демонструють симптоми автократизації, а традиційні моделі легітимації влади втрачають дієвість, політична наука опиняється між обов'язком аналізу та викликом само-рефлексії.

Тематика цьогорічного Конгресу — «Спротив автократизації в поляризованих суспільствах» — не була риторичним жестом. Це була спроба рефлексії й навіть теоретичної мобілізації знання в ситуації наступу нових (і старих) авторитаризмів, інформаційної ерозії інституційної довіри та розриву між логікою громадянства і логікою технократичного(технологічного) управління. У центрі уваги перебувають питання не тільки про те, «що» і «як» слід знати про політи-

Цитування: Якубін, О. (2025). 28-й Світовий конгрес Міжнародної асоціації політичної науки (IPSA), Сеул, 2025 (короткий звіт). *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 197–205, <https://doi.org/10.15407/sociology2025.03.197>.

ку, а й про «навіщо» — навіщо сьогодні займатися політичною наукою, коли сам політичний простір дедалі більше фрагментується, а національні демократії деградують у гібридні режими із симульованими процедурами участі.

Міжнародна асоціація політичної науки (IPSA) з її 75-річною історією, заснована під егідою ЮНЕСКО ще 1949 року, послідовно позиціонує себе як простір трансконтинентального діалогу. Від Парижа й Мехіко до Сеула — у географічному ландшафті Конгресів простежується логіка відкритості до Глобального Півдня, до непредставлених голосів, до поліваріантності епістем. Саме тому 2025 року Конгрес уперше частково проводили не лише англійською та французькою мовами, а й іншими, включно з корейською та українською — в рамках круглого столу, який я мав честь організувати.

Тема Конгресу: автократизація як глобальний симптом

Обрана тема — “Resisting Autocratization in Polarized Societies” — відображала не лише дослідницький фокус, а й політико-епістемологічну інтенцію: переосмислити демократичний проект як незавершений і вразливий. Учасники ключових панелей звертали увагу, що автократизація — це не просто «повернення диктатур», а сукупність повільних, але системних трансформацій: нормативне стирання меж між публічним і приватним, підрив академічної свободи, делегітимація виборів через дискурси змови, зростання ролі цифрових платформ у моделюванні громадської думки. Але за цими симптомами стоїть більш структурний зсув — радикальна поляризація уявлень про політичну мету, майбутнє соціального порядку та саму легітимність ліберальної демократії як режиму.

Це вже не просто дискусія про дефекти інституцій. Це — про нову якість суспільного розриву: коли правлячі еліти у шерезі країн (від США до Індії, від Угорщини до Аргентини) з обранням на виборних посадах починають цілеспрямовано підривати мінімальні основи ліберальної демократії — права меншин, незалежність судів, свободу медіа, універсальність участі. І парадокс — попри формальний демократичний мандат, такі лідери тішаються дедалі більшою популярністю. Як зазначалося на Конгресі, «демократія вже не є єдиною грою у місті». Рівень суспільного розчарування, очікування «сильної руки», втрати віри у здатність демократії виконати свої обіцянки — усе це формує соціальну базу для автократизації знизу.

Чимраз частіше цей процес підсилюється не лише внутрішніми чинниками, а й зовнішнім впливом: нові регіональні «порядки» — авторитарного типу — активно підживлюють неліберальні наративи, пропонуючи допомогу в законодавчому оформленні антидемократичних норм під прикриттям національної безпеки, міграційного контролю, економічної стабілізації. Так, автократія більше не виглядає як насильницький злам — вона ледь не постійно приходиться із обґрунтуванням «вибору більшості», «гарантій порядку» або «раціоналізації бюджету».

Одним із ключових меседжів Конгресу було: автократизація відбувається не «там», на периферії представницьких демократій, а вже «тут» — усередині самих ліберальних систем. І саме тому важливими виявилися дискусії не тільки про авторитаризм як режим, а й про авторитарні імпульси в самій демократії:

на рівні політики *austerity*, «законодавчого мінімалізму», політики винятків і небажання еліт відповідати перед суспільством.

Учасники Конгресу — від Донателли Делла Порта до Неєри Чандхоке — наголошували на структурному парадоксі сучасності: чим сильніші виклики для демократії (економічні, екологічні, ідентичнісні), тим частіше суспільства апелюють не до складних демократичних механізмів участі, а до спрощених, репресивних відповідей. Замість відкритості — відгородженість. Замість деліберації — демагогія. І саме в цій точці уявнюється роль політичної науки: не стати частиною механізму легітимації режимів, але й не замикатися в герметичному теоретизуванні. Бути критично чутливою — не лише до структур, а й до наративів, які їх обґрунтовують.

Не менш важливо, що на Конгресі акцентувалися й приклади спротиву авторитаризації: діяльності незалежних судів, активної опозиції, громадянського суспільства, солідарних академічних і міжнародних ініціатив. І хоч цей опір не є універсальним рецептом, він вказує на те, що демократія є не суто інституційною формою, а передусім — політичною боротьбою за автономію, права та можливість говорити правду в ситуаціях, де вона дедалі частіше видається за фейк.

Соціологічний вимір Конгресу

Однією з особливостей цього річного Конгресу IPSA стала помітна присутність соціологічного виміру в політичній науці. Попри формальну фокусованість на політичних структурах, демократичних інституціях і викликах авторитаризації, значна частина панелей, треків і круглих столів працювали з матеріалом, який є по суті соціологічним: дослідженнями (із відповідними методологіями вимірювання) масових настроїв, довіри до інституцій, політичної поведінки громадян, впливу конфліктів на соціальну тканину. Власне, це і є одним із симптомів ширшої тенденції — повернення до соціологічної глибини як необхідної умови розуміння політичного процесу в епоху глобальних турбулентностей.

Серед тематичних треків, які чітко перетинаються із соціологічною традицією, варто виокремити напрями «Політична поведінка» (GL06), «Політична соціалізація й освіта» (RC21), «Політична комунікація» (RC22), «Гендерна політика і політика рівності» (RC19), а також «Соціальні рухи й інтерес-групи» (GL05). Такі напрями, як «Політична економія» (GL11), «Політична психологія» (RC29), «Соціополітичний плюралізм» (RC16) та «Якість демократії» (RC34), мають виразний інтердисциплінарний характер, де соціологія є не просто допоміжною дисципліною, а рівноправним інтелектуальним партнером у виробленні нових моделей аналізу.

Особливої уваги заслуговує панельний трек GL02 «Дослідження миру та конфліктів», де концепти довіри, травматичного досвіду, колективної пам'яті й механізмів подолання постконфліктних станів стали предметом теоретичного та емпіричного аналізу. Це була зона, де соціологічна оптика зустрічалася з політичною рефлексією. У схожому ключі можна розуміти вручення у межах Конгресу нової премії імені Кім Де Чжуна — видатного президента Південної Кореї та лавреата Нобелівської премії миру. Цю нагороду, що вшановує внесок

у розвиток демократії, прав людини та глобального миру, цьогоріч отримав професор Т.В. Пол (Канада) — один із провідних дослідників миротворчої дипломатії та міжнародної політики. Його виступ на спеціальному круглому столі став не лише актом академічного визнання, а й політичним жестом підтримки демократичних зрушень у світі.

Не менш важливою була присутність тем, дотичних до соціології медіа (RC22), політики ідентичностей (RC14, RC19), політичної культури та емоцій (GL06, RC06), а також дослідження міграції та громадянства (RC46), що знову ж таки відображає розширення політичної науки у бік аналізу соціальних структур і механізмів включення/виключення.

Нарешті, слід відзначити й регіональні сесії, зокрема пов'язані з Україною, Східною Європою та Азією, де соціологічна тематика увиразнювалася через дискусії про суспільні трансформації, довіру до інституцій у кризових ситуаціях, нові моделі політичної суб'єктивації та стійкість громад. Це підтверджує тезу: сьогодні політична наука, яка претендує на актуальність, неминуче входить у діалог із соціологією й іншими соціальними науками — інакше вона ризикує залишитися поза структурою реальних суспільних напруженостей.

Український голос на Конгресі: виступ, панель, круглий стіл

Для мене цей Конгрес став не лише платформою для презентації результатів дослідження, а й — що, мабуть, важливіше — можливістю бути інституційно присутнім як представник української політичної науки у глобальному просторі дисципліни. Я виступав у чотирьох ролях: як автор доповіді, модератор, організатор панелі та модератор круглого столу, що отримав офіційний статус події в межах Конгресу (Partner Event).

Моя доповідь — *Elusive Pole or Unwilling Unipolarity: What Kind of International System Are We Witnessing Today?* (Невловимий полюс чи вимушена однополярність: яку міжнародну систему ми спостерігаємо сьогодні?) — була спрямована на критичне осмислення поточної конфігурації міжнародної системи. У виступі я висунув гіпотезу про те, що ми вже давно вийшли за межі однополярності — як реального, так і уявного стану — і нині перебуваємо в зоні асиметричної багатополярності. Ця форма характеризується не лише наявністю кількох регіональних потуг (Китай, ЄС, Індія, Туреччина, Бразилія), а й відсутністю політичного суб'єкта, готового і здатного брати на себе відповідальність за глобальне лідерство.

Застосовуючи метод аналітичної індукції, я проаналізував: ерозію моральної та інституційної гегемонії США після 2008 року; обережну, але рішучу експансію Китаю в економічній сфері — без бажання виконувати роль «світового гегемона», бо це дорого; формування паралельних цивілізаційних моделей, де конкуренція точиться не лише за ресурси, а й за норми, стилі управління, форми легітимності.

Це викликало дискусії, зокрема навколо ролі Європейського Союзу, критеріїв гегемона і можливостей для коаліційного управління світом. Приємно було чути зворотний зв'язок від колег з Мексики, Японії, Туреччини, Польщі, Китаю,

Сінгапуру та інших країн. Різні контексти — але спільне відчуття того, що «глобальний порядок» більше не має полюса, навколо якого обертатися.

Окрема подія, яку я мав честь організувати, — це круглий стіл на тему “Political Experts and Freedom of Expression in the Media: Who Shapes Public Opinion and How?” (Політичні експерти і свобода висловлювань у медіа: хто формує громадську думку і як?).

Він дістав підтримку від IPSA як офіційна панель партнерського типу і виявився одним із перших заходів, де українську мову було вказано як робочу. Це був не лише символічний жест, а й крок до реальної інклюзії в академічному полі. У межах круглого столу було порушено такі питання: як змінився статус політичного експерта в умовах війни, поляризації та дезінформації; яким чином медіа конструюють не лише теми, а й саму архітектуру допустимого уявлення про політичне; роль аналітиків, які не просто коментують, а стають частиною виробництва легітимності; і зрештою, як колись зазначав П'єр Бурдьє, схоже, що ми часто спостерігаємо боротьбу не за істину через відкритий діалог у публічній політичній сфері, а за монополію певної групи у цій сфері.

На конгресі були й інші секції пов'язані з порушеними питаннями — про роль медіа та експертів, і це, як мені видається, показує що тут ми маємо загальносвітові виклики, адже ці теми обговорювали колеги з Латинської Америки, Південної Азії та Східної Європи: знецінення експертизи, політизація аналітики, спроби маргіналізувати незалежні голоси в публічному просторі. Але разом з тим у цих дискусіях була й нотка оптимізму — і намагання створити простори альтернативної епістемічної автономії: аналітичні центри, незалежні платформи, відкриті медіа. У цьому — спільне бачення.

Також я долучився до сесій Американської асоціації політичної науки (APSA), де обговорювали майбутнє самої дисципліни. Однією з ключових тем стала громадська освіта — як інституційний виклик і водночас інструмент виживання політичної науки. У США громадянське навчання — це складова культури політичної науки. Вони розуміють політику не лише як предмет, а й як середовище формування критичного громадянина. І для нас в Україні, в умовах воєнної трансформації, це не менш ключове питання: хто навчатиме майбутніх громадян — і як?

Зустріч із президенткою IPSA професоркою Юко Касуєю (Японія), із експрезиденткою Американської асоціації політичних наук, професоркою Дайан Піндергьюз та іншими колегами стала ще одним підтвердженням того, що українська присутність у політичній науці не лише важлива, а й очікувана. Вони пам'ятали виступ, ставили запитання, цікавилися ситуацією в Україні. Інколи — в іншому ракурсі, ніж ми звикли.

Політична наука після великих батьків: дисципліна між фрагментацією, інклюзією та публічністю

Однією із провідних рефлексій для мене на цьогорічному Конгресі стала думка, яку висловили колеги з APSA: сучасна політична наука вже не виробляє таких фігур, як Генрі Кисінджер, Джозеф Най чи Роберт Кеогейн — постатей,

які одночасно визначали напрями досліджень і впливали на політичну практику. Звучала навіть теза про занепад універсального “big thinker” і про фрагментацію самої дисципліни на десятки субполів.

На перший погляд, ця діагностика має підґрунтя: академічна система сьогодні стимулює вузьку спеціалізацію, обмежує горизонт методологічного мислення, а політичні науки дедалі більше відокремлюються від реального публічного простору. Однак за цією ностальгією за «великими батьками» приховується інше: політична наука зараз набагато інклюзивніша. Вона відкрилася для голосів, які раніше маргіналізувалися — за ознаками статі, раси, мовного походження, регіонального розташування.

У цьому сенсі, сьогодення відсутність «однієї великої постаті» — це не проблема, а ознака того, що логіка політичного знання більше не вибудовується навколо авторитарного універсалізму. І водночас це не звільняє нас від потреби у великих мислителях. Не медійних «експертів» і не консультантів влади, а саме тих, хто здатен формулювати концептуальні рамки, в яких можна буде мислити й діяти. Політична наука має потребу в нових фігурах Логосу — не лише вчених, а й людей, здатних бути «над процесами», займати своєрідну метапозицію.

Що цікаво — на згадану панель APSA прийшло небагато вчених із країн Глобального Півдня і навіть Європи. Чи то «північноамериканські виклики» їм видаються далекими від їхніх реалій, чи то тут накладаються геополітичні міркування, але це дуже контрастувало з лекцією лавреата премії імені Гільєрмо О’Донела для дослідників із Латинської Америки (Guillermo O’Donnell Award for Latin-American Scholars), яку отримав професор Карлос Перейра (Ріо-де-Жанейро) — ця лекція була зосереджена на темах демократичного контролю, політичної відповідальності та якості врядування у країнах Глобального Півдня і підкреслювала актуальність інституціонального аналізу для розуміння викликів демократичного зворотного руху (backsliding) у регіоні, того як більшості країн Латинської Америки вдалося від 70-х років XX століття перемогти автократичний тренд — тут була повна зала людей і жвава дискусія.

Окреме місце в дискусіях посіла тема академічної публічності. Сучасна політична і соціальна наука мусить відповідати на виклик репрезентації: бути видимою не лише в межах корпусу статей у журналах, а й у реальному політичному і публічному просторі. Це не означає втратити наукову автономію — радше навпаки: зберегти її, але водночас бути здатною вступати в резонанс із суспільством.

Це завдання особливо складне за умов поляризації, коли кожну публічну інтервенцію вченого сприймають як ознаку «інакшості». Але саме в цьому й полягає політична етика нашої професії — не уникати голосу. Не перетворювати академію на вежу зі слонові кістки. Справжня автономія — це не втеча від світу, а здатність його аналізувати, критично інтерпретувати й діяти відповідно до знання.

IPSA, у цьому сенсі, відіграє роль своєрідної метаінституції: вона не лише формує стандарти, а й дає змогу політичній науці поставити запитання сама до

себе. Що ми досліджуємо? Як ми викладаємо? І — що не менш важливо — для кого ми існуємо?

Українська політична наука у глобальному академічному просторі: виклики представництва, мова і відповідальність

Після виступів, сесій, панелей і неформальних розмов у Сеулі стало ще очевидніше: українська політична наука потребує активнішої інституційної присутності на міжнародному рівні. Йдеться не лише про кількість учасників — хоч це також важливо (на жаль, цього разу наукова спільнота України була представлена переважно індивідуально і це лише 3 учасники очно). Питання радше про те, як ми артикулюємо свою інтелектуальну позицію у глобальному епістемному полі.

З доповідей на Конгресі та дискусій, які лунали, помітно, що Україну сприймають і на Заході, і в країнах Глобального Півдня переважно крізь лінзу війни, безпеки, геополітики. Але політична й соціальна наука в Україні — це не лише коментар до російсько-української війни. Ми маємо свої концепти, традиції, методології, досвід трансформацій — і саме вони можуть бути внеском у глобальний дискурс. Як мені видається, наше завдання — не лише говорити про війну, а й говорити з позиції тих, хто знає, що таке конфлікт, поляризація, втрати, а водночас не відмовляється від критичного мислення й академічної мови, — і не потрапляти в пастку лише регіональних студій.

Одним із важливих досягнень цього річного Конгресу стало те, що вперше українська мова була офіційно визнана як робоча в межах однієї з подій — мого круглого столу. Це було не лише символічно. Це означає: політична наука не має «єдиної» мови. Вона має бути багатомовною — не лише технічно, а й концептуально. Визнання української мови як мови наукової комунікації — це не лінгвістичне питання. Це питання представництва. Бо без мови — немає і повноцінної присутності.

Але з присутністю приходиться і відповідальність. Бути «там», у центрі світової науки — означає не лише здобувати визнання, а й бути готовим відповідати на запити глобального інтелектуального поля. Чи готові ми сьогодні до цього? Частково — так. Але інституційно ми ще слабкі. Відсутність системної підтримки участі в міжнародних заходах, неінтегрованість українських журналів у глобальні бази, відставання з цифровою інфраструктурою науки — усе це потребує не тільки рефлексії, а й політичних рішень на національному рівні. І звісно, це ставить питання перед самими дослідниками політики — чи здатні вони за цих умов до наукової метапозиції — вміння зберігати автономність політологічного і соціологічного наукового знання від своїх власних політичних (партійних) уподобань чи емоційних пристрастних оцінок, розрізняти їх? Адже політична наука — це не про партійні гасла чи емоції, хоч би якими виправданими вони були. Це і вміння говорити однією концептуальною мовою з дослідниками з інших країн. Разом із тим участь у IPSA-2025 продемонструвала: до нас дослухаються. Українська перспектива не є периферійною. І в цьому ми не просто об'єкт — ми суб'єкт.

Висновки: політична наука як простір відповідального знання

IPSA-2025 стала не лише академічним форумом, а й місцем концентрації трьох ключових викликів для політичної науки:

(1) Виклик авторитаризації, що потребує не тільки емпіричного аналізу, а й теоретичної мобілізації понять — свободи, легітимності, громадянства.

(2) Виклик фрагментації, що вимагає пошуку нових типів універсалізму — без фігури «великого батька», але з епістемною солідарністю між регіонами, дисциплінами, мовами.

(3) Виклик представництва, що змушує нас переглядати не лише форми знання, а й форми участі — хто має право на голос? Хто є суб'єктом політ(ологічного) знання?

Українська наука — і політична наука зокрема — має відповісти на ці виклики. Не шляхом копіювання чужих моделей, а через формування власного голосу. Голосу, що поєднує досвід, концептуальність і публічну відповідальність.

Можливо, саме це і є головною метою нашої участі в таких подіях, як Світовий конгрес IPSA — бути не лише присутніми, а й дієвими. Не лише слухачами, а й тими, хто формує наративи. Не лише учасниками, а й авторами нового бачення політики — як простору критичної думки, відкритості та солідарності.

Джерела / References

Aguiar Aguilar, A.A., Coronado, I. (2025). *Congress theme introduction: Resisting autocratization in polarized societies*. IPSA World Congress 2025. Retrieved from: <https://wc2025.ipsa.org/wc/congress-theme>

IPSA. (2025). *Program of the 28th World Congress of Political Science*. International Political Science Association. Retrieved from: <https://wc2025.ipsa.org>

Oñate, P. (2025, July). *Presidential welcome and reflections on political science today*. IPSA Opening Ceremony, Seoul. Retrieved from: <https://wc2025.ipsa.org>

IPSA. (2025). *Panel: Political experts and freedom of expression in the media: Who shapes public opinion and how?* Retrieved from: <https://wc2025.ipsa.org/wc/panel/political-experts-and-freedom-expression-media-who-shapes-public-opinion-and-how>

Отримано / Received 08.08.2025

Прийнято до друку після рецензування /

Accepted for publication after review 12.08.2025

Опубліковано / Published 28.08.2025

ОЛЕКСІЙ ЯКУБІН

28-й Світовий конгрес Міжнародної асоціації політичної науки (IPSA), Сеул, 2025 (короткий звіт)

У статті проаналізовано ключові виклики, що постали перед політичною наукою в контексті 28-го Світового конгресу Міжнародної асоціації політичної науки (IPSA), який відбувався 12–16 липня 2025 року в Сеулі. Крізь призму ключової тематики Конгресу — спротив авторитаризації за умов поляризації — автор розглядає питання інституційної ролі політичної

науки, її епістемологічної відповідальності та суспільного обов'язку. Стаття висвітлює: (1) концептуальні дебати про природу сучасної автократії на Конгресі; (2) роль соціологічного виміру в сучасній політології; (3) інституційні практики інклюзії та публічності; (4) досвід участі українського дослідника у кількох ключових форматах Конгресу — доповіді, панелі, круглому столі; (5) дилеми представництва, мови та наукової автономії для української академічної спільноти.

Світовий Конгрес IPSA-2025 постає як симптоматична подія для політичної науки й загалом для соціальних наук — простір, де формуються не лише дослідницькі теми, а й нові форми глобальної епістемної суб'єктності.

Ключові слова: IPSA-2025, автократизація, політична наука, поляризація, демократія, соціологія, епістемологія, політична експертиза, міжнародна система, конфлікт, глобальний Південь, громадянська освіта

OLEKSII IAKUBIN

28th World Congress of the International Political Science Association (IPSA), Seoul, 2025 (brief report)

This article analyzes the key challenges faced by political science in the context of the 28th World Congress of the International Political Science Association (IPSA), held in Seoul from July 12 to 16, 2025. Through the lens of the Congress's central theme — resisting autocratization in polarized societies — the author explores the institutional role of political science, its epistemological responsibility, and its public duty. The article highlights: (1) the conceptual debates on the nature of contemporary autocracy at the Congress; (2) the role of the sociological dimension in contemporary political science; (3) institutional practices of inclusion and public engagement; (4) the experience of a Ukrainian scholar participating in several key Congress formats — presentation, panel, and roundtable; (5) the dilemmas of representation, language, and academic autonomy for the Ukrainian academic community. The IPSA World Congress 2025 emerges as a symptomatic event for political science — and the social sciences more broadly — serving as a space where not only research agendas are shaped, but also new forms of global epistemic subjectivity are being constructed.

Keywords: IPSA-2025, autocratization, political science, polarization, democracy, sociology, epistemology, political expertise, international system, conflict, Global South, civic education

КРУГЛИЙ СТІЛ «Травма війни: наслідки та виклики»¹

СЕРГІЙ ДЕМБІЦЬКИЙ (модератор),

член-кореспондент НАН України, доктор соціологічних наук, заступник директора Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

SERHII DEMBITSKYI (moderator),

Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Doctor of Sciences in Sociology, Deputy Director of the Institute of Sociology, NAS of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

sociotest.solutions@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-7958-3557>

SCOPUS ID: 57189518563

Вступ

Круглий стіл, присвячений травматичним наслідкам війни, відбувся 24 червня 2025 року в Інституті соціології НАН України.

Головною метою круглого столу було обговорення соціальних та психологічних наслідків травматичних подій, з якими зіткнулося українське суспільство в умовах війни. Учасники, дотримуючись міждисциплінарного підходу до аналізу поточного стану українського суспільства, охарактеризували ключові стресові стани та розглянули механізми адаптації до надзвичайних умов. Важливим завданням круглого столу стало узагальнення досвіду дослідження попередніх криз (зокрема, Чорнобильської катастрофи) як вихідної точки подальших наукових розвідок, присвячених вивченню психологічного дистресу.

Міждисциплінарний характер круглого столу полягав у поєднанні наукових знахідок соціології, психології, медицини, політології та інших наук для комплексного вивчення травми як соціального та індивідуального явища.

¹ На круглому столі представлено найважливіші знахідки науково-дослідної роботи «Стресові стани населення України в контексті війни: розповсюдженість, групи ризику та шляхи компенсації». Фінансування отримано за конкурсною тематикою НАН України «Наукові і науково-технічні (експериментальні) роботи за пріоритетним напрямом “Українське суспільство в умовах війни, повоєнної трансформації та європейської інтеграції” на 2023–2024 роки» (державний реєстраційний номер: 0123U100793).

За результатами круглого столу учасники сформулювали можливі перспективи подальших досліджень: вивчення довгострокових ефектів травми — впливу війни та інших криз на наступні покоління (трансгенераційної травми); поглиблений аналіз терапевтичної та травмувальної функцій ЗМІ, включно з цифровими платформами та соціальними мережами; розроблення інтегративних моделей реабілітації — поєднання психологічної допомоги, соціальної підтримки та інституційних реформ; адаптація міжнародного досвіду — специфіка застосування відповідних концепцій до українського контексту; увага до вразливих груп — ветеранів, дітей, вимушених переселенців, людей похилого віку, а також створення відповідних цільових програм; дослідження ресурсів стійкості — соціальних та психологічних чинників (таких, як довіра, солідарність, професійна допомога), котрі допомагають суспільству долати кризи.

ВІЛЬ БАКІРОВ,

академік Національної академії наук України, доктор соціологічних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту соціології НАН України, професор Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Травмований соціум: інтеграція соціологічної та психологічної оптик

У XXI столітті Україна пережила і продовжує переживати низку масштабних потрясінь: анексію Криму, російську агресію на Донбасі, пандемію COVID-19, повномасштабне вторгнення РФ у 2022 році, масову внутрішню і закордонну міграцію. Ці події не лише травмували індивідуальну психіку мільйонів громадян, а й залишили глибокий слід у колективному досвіді, соціальних інститутах, культурній пам'яті та ідентичності. Травма суспільства потребує цілісного вивчення та осмислення, для чого необхідне інтегрування соціологічного і психологічного підходів¹.

Погляд на травмоване суспільство із соціологічного погляду дає змогу виявити структурні, інституційні та ціннісно-нормативні наслідки масової травматизації. Зокрема, йдеться про такі явища, як аномія, політична поляризація, зростання недовіри до органів влади, руйнація соціальної згуртованості та фрагментація суспільного простору. Психологічний підхід дає змогу зрозуміти, як індивідуальні психологічні травми набувають масового характеру, як формуються й поширюються деструктивні емоції — відчай, гнів, страх перед майбутнім, апатія, й усе це створює загальний негативний, деморалізуючий емоційний фон у суспільстві.

¹ Abrutyn, S. (2023). The Roots of Social Trauma: Collective, Cultural Pain and Its Consequences. *Society and Mental Health*, 14(3), 215–230.

Одним із важливих об'єктів дослідження в рамках інтеграції соціології та психології є взаємозв'язок соціальної ідентичності та переживання травми¹. У цьому аспекті особливої уваги потребує формування травматичної ідентичності — усвідомлення багатьма людьми себе як жертви, втрата суб'єктності, волі до подолання труднощів, зниження рівня життєстійкості. Для аналізу цього явища необхідне поєднання кількісних методів (зокрема, масових соціологічних опитувань) із методами якісними: глибинними інтерв'ю, фокус-групами, аналізом особистих щоденників, життєвих історій та публікацій у соціальних мережах, які дедалі більше стають простором публічного проговорення травматичного досвіду. Особливої актуальності за умов цифрового суспільства набуває поняття вторинної травматизації — психологічного враження осіб, які безпосередньо не зазнали травматичних подій, але стали свідками їх через інтенсивне споживання шокового контенту в медіа. Це спричиняє підвищену тривожність, емоційне виснаження, зниження когнітивної концентрації. З початком повномасштабної війни в Україні 2022 року цей феномен набув масового характеру: мільйони громадян, які не перебували в зоні бойових дій, відчували й далі відчують вторинну травматизацію через перегляд новин, месенджерів, соціальних мереж, телеграм-каналів. Український досвід медіаіндукованої травматизації стає предметом спеціальних досліджень².

Поєднання соціологічного та психологічного підходів дає змогу аналізувати, як саме формується вторинна травма на перетині індивідуального досвіду та соціальних контекстів. Наприклад, як психологічні реакції на травматичний контент корелюють із соціально-демографічними характеристиками людей, рівнем їхньої довіри до джерел інформації, залученістю до соціальних мереж, попереднім досвідом стресу.

У цьому контексті інтеграція знань і методів психології (теорії стресу, концепції ретравматизації, емоційної емпатії) та соціології (дослідження медіадискурсів, колективної пам'яті, соціальної ідентичності) сприяє глибокому й багатовимірному аналізу феномену травмованого суспільства.

Водночас слід враховувати, що медіа здатні виконувати не лише травматизувальну, а й терапевтичну, катартичну й мобілізувальну функції. У певних випадках вони стають інструментом солідарності, взаємопідтримки, колективного переживання горя, трансформації негативних емоцій у мотиви спротиву та позитивних змін. Ця функція медіа потребує спеціальних поглиблених досліджень.

Таким чином, інтеграція соціологічної та психологічної оптики відкриває широкі перспективи вивчення травми не лише як індивідуального психологічного стану, а й як соціального явища, пов'язаного з глибокими змінами у колек-

¹ Суший, О.В. (2025). Травмована українська ідентичність: шляхи зцілення і розвитку. Круглий стіл Інституту соціальної та політичної психології НАПН України до Всеукраїнського фестивалю науки (Київ — Львів, 22 травня 2025 р.). *Вісник Національної академії педагогічних наук України*, 7(1), 1–4; Muldoon, O.T., Haslam, S.A., Haslam, C. et al. (2020). The social psychology of responses to trauma: Social identity pathways associated with divergent traumatic responses. *European Review of Social Psychology*, 30(1), 311–348; Berman, S.L., Montgomery, M.J., Ratner, K. (2020). Trauma and identity: A reciprocal relationship? *Journal of Adolescence*, 79, 275–278.

² Su, Z., McDonnell, D., Cheshmehzangi, A. et al. (2023). Media-Induced War Trauma Amid Conflicts in Ukraine. *Perspectives on Psychological Science*, 18(4), 908–911.

тивній пам'яті, культурних практиках, політичних наративах і соціальних інститутах. Такий підхід сприяє також формулюванню ефективніших стратегій реабілітації, які поєднують психологічну підтримку з інституційними реформами, просвітницькими проєктами, медіакампаніями тощо.

СЕРГІЙ ДЕМБІЦЬКИЙ,

член-кореспондент НАН України, доктор соціологічних наук, заступник директора Інституту соціології НАН України

Стресові стани населення України в контексті війни: ключові знахідки

Нижче наведено найважливіші знахідки науково-дослідної роботи «Стресові стани населення України в контексті війни: розповсюдженість, групи ризику та шляхи компенсації».

1. *Стресори воєнного часу*. Загалом стресори воєнного часу поділяються на дві великі групи. Перша група походить від ситуації руйнування звичного укладу людського життя внаслідок специфічних негативних ефектів, спричинених війною. До цієї групи належать стресори, пов'язані з роботою та державними послугами, зміною місця проживання, сім'єю, житлом та фінансами, а також із соціальною напруженістю. Ці стресори створюють проблеми, які потребують першочергових дій з метою їх розв'язання. І, незважаючи на війну, нівелювання стресорів цієї групи є цілком можливим.

Друга група стресорів пов'язана з універсальними небезпеками війни — загрозами життю та здоров'ю, а також інформаційно зумовленим виснаженням, що пояснюється повідомленнями медіа, особливостями людської пам'яті та усвідомленням нестабільності енерго- та ресурсозабезпечення. Перелічені стресори визначають загальний контекст життя країни за умов війни. Попри те, що відповідні проблеми стосуються передусім потенційних ситуацій, очікування на них створює особливий модус існування, позбавлений стабільності та безпеки мирних часів.

2. *Структура стресових станів*. З огляду на ефекти психологічного дистресу щодо ціннісно-мотиваційної сфери слід виокремити дві групи стресових станів — першого та другого порядків. До стресових станів першого порядку належать ворожість, депресія, соматизація та міжособистісна сензитивність. Вони впливають на ціннісно-мотиваційну сферу безпосередньо. Депресія, соматизація та міжособистісна сензитивність пригнічують цю сферу, а ворожість — стимулює (при цьому слід пам'ятати, що ворожість пов'язана позитивними зворотними зв'язками з іншими стресовими станами).

Стресові стани другого порядку не впливають на ціннісно-мотиваційну сферу безпосередньо, але підсилюють стресові стани першого порядку. До стресових станів другого порядку належать тривога, загальна виснаженість та параноїдальні ідеї.

Якщо стресові стани другого порядку пов'язані з параметрами взаємодії із середовищем існування індивіда (очікування щодо зовнішнього світу, співвідношення між витраченою енергією та її відновленням), то стресові стани першого порядку вказують на його конкретні, предметні психологічні проблеми, які стають першочерговими бар'єрами на шляху досягнення життєвих цілей.

3. *Найсуттєвіші стресові стани.* З огляду на силу безпосереднього впливу стресових станів на індивідуальні цінності зі сфер базових потреб, успіху та універсальних орієнтирів, найсуттєвішими є депресія та соматизація. Остання пригнічує усі 13 індивідуальних цінностей, які ми досліджували. Депресія — усі, крім цінності краси.

Але беручи до уваги структуру стресових станів (тобто її поділ на перший і другий порядки), а відтак і необхідність урахування непрямого впливу на ціннісно-мотиваційну сферу, до соматизації та депресії слід додати також тривогу. Значущість цього стресового стану, серед іншого, пов'язана з тим, що за значної поширеності тривога демонструє важкість, що є вищою, ніж слід було б очікувати (зв'язок між поширеністю та важкістю стресових станів можна описати експоненційною залежністю).

4. *Ціннісні стовпи воєнного часу.* Знову ж таки, аналізуючи ефекти стресових станів щодо ціннісно-мотиваційної сфери, варто вказати й на ті індивідуальні цінності, які найменше піддаються їхньому негативному впливу. До таких належать цінності міжособистісних стосунків, моральності та знання. Сили та амбіції реалізації зазначених цінностей загалом виявляються, порівняно з іншими, найменш залежними від психологічної сфери — як у негативних, так і в позитивних її проявах.

Розглядаючи позитивні прояви психологічної сфери, можна вказати на психологічні ресурси (загальна активність, оптимізм, відчуття контролю та емоційна стійкість). Вони так само найменше пов'язані з ціннісними силами й амбіціями щодо міжособистісних стосунків, моральності та знання. З огляду на це перелічені цінності можна розглядати як орієнтири індивідуальної стійкості у складних історичних обставинах, які вимагають спільної діяльності задля самозбереження.

5. *Психологічні ресурси як медіатор.* Звісно, психологічні ресурси самі по собі є важливим позитивним чинником, що визначає стан ціннісно-мотиваційної сфери. Особливо важливою серед них виявилася впевненість у можливості розв'язати свої особисті проблеми. Але особливої уваги під кутом зору вивчення феномену психологічного дистресу заслуговує роль психологічних ресурсів як медіативної ланки між стресовими станами та ціннісними силами й амбіціями.

Прямий пригнічувальний вплив на психологічні ресурси мають лише два стресові стани — депресія та міжособистісна сензитивність. Вони діють на ціннісно-мотиваційну сферу як безпосередньо, так і опосередковано — через психологічні ресурси. Решта стресових станів першого по рядку (ворожість і соматизація) не демонструють такого опосередкованого впливу. Щодо соматизації це свідчить про потенційну ортогональність психологічного та біологічного вимірів людського буття — навіть за умов тілесних сутужностей людина зберігає можливість накопичення та конструктивного використання психологічних ресурсів.

ГУЛЬБАРШИН ЧЕПУРКО,

докторка соціологічних наук, старша наукова співробітниця, завідувачка відділу соціальної експертизи Інституту соціології НАН України

Концептуалізація соціальної травми в контексті російсько-української війни

Дослідження травми є надзвичайно широкою й міждисциплінарною площиною, що об'єднує різні виміри травми, серед них: психотравма (S. Freud, B. van der Kolk), індивідуальна та колективна (K.T. Erikson), масова (E. McInnes, A.D. Mason), національна (A. Neal, Z. Bauman, M. Shumai), соціальна, соціокультурна, культурна (P. Sztompka, J. Alexander, R. Eyerman, P. Długosz), історична (V. Volkan, M. Roth), міжпоколінна/трансгенераційна (P. Kellermann, G. Hirschberger), пост-колоніальна (S. Durrant, S. Craps, G. Buelens) і навіть глобальна травма (Reeder & Gündogan), що дає підстави схарактеризувати травму як множинний феномен.

Концепт соціальної травми, зокрема, введено в сучасний обіг П. Штомпкою, який аналізує та інтерпретує зміни, що відбулися в країнах Східної та Центральної Європи після розпаду Радянського Союзу, та намагається дати оцінку стану адаптивних процесів та реакцій на «травматичні умови» з боку населення цих країн¹. П. Штомпка фокусується на поєднанні об'єктивних та суб'єктивних умов соціальних змін. Характеризуючи всю сукупність змін, що відбуваються у більшості країн та загалом у світі, він розглядає травму як «соціальні трансформації», в основі яких лежать тривалі, непрогнозовані процеси з непередбачуваним фіналом, які приводяться в рух колективною агентністю та обмеженими й утворюваними в полі можливостей дії структурними опціями, що є спадщиною ранніх фаз зазначених процесів. Згідно з уявленнями П. Штомпки, травма (подібно до багатьох інших соціальних станів) є одночасно об'єктивною та суб'єктивною: вона постає і як подія, і як результат інтерпретації цієї події. Взаємозв'язок цих двох зазначених смислів польський соціолог розглядає в динаміці, використовуючи поняття «травматична послідовність».

П. Штомпка трактує соціальну травму як процес, що має циклічну динаміку. У його викладі цей процес включає появу, поширення і поглиблення травми, а також формування та використання стратегій, націлених на її обмеження чи подолання.

У потоці соціальної зміни травматична послідовність може виявлятися подвійно: як наслідок інших трансформацій та як каталізатор певного різновиду змін — наприклад, переформатування застарілих структур та культур.

Отже, П. Штомпка припускає, що в певних випадках травма, незважаючи на пов'язані з нею хворобливі та руйнівні наслідки, демонструє позитивний потен-

¹ Sztompka, P. (2001). *Social change as trauma* (https://www.researchgate.net/publication/296823019_Social_change_as_trauma).

ціал сили соціального становлення, слугуючи стимулом культурної консолідації та сприяючи зародженню нової культурної системи.

Події, що відбуваються в сучасному соціальному, політичному та культурному просторі України, надзвичайно актуалізують концепт соціальної травми.

У нашому дослідженні ми виходимо з того, що соціальна травма — це явище/подія соціального життя, яке виникає внаслідок тривалого кумулятивного процесу масштабних деструктивних і дисфункційних трансформацій у демографічній, економічній, соціальній, політичній, культурній і т.ін. сферах. Йдеться про трансформації, спричинені травматичними подіями та кризовими станом, у нашому випадку — війною.

Соціальна травма охоплює деструктивні наслідки соціальних перетворень, таких як війни, катастрофи, терористичні акти, репресії, вимушене переселення, вимушена міграція та інші події, пов'язані із втратою традиційного способу життя, свободи або безпеки, позбавленням соціального капіталу, економічної та фінансової спроможності, які стосуються великих груп населення.

Соціальна травма проявляється не лише на індивідуальному, а й на колективному рівні, оскільки формується та діє в індивідуальному, груповому та суспільному вимірах, змінюючи структуру соціальних взаємодій та впливаючи на колективну ідентичність, соціальні практики та механізми соціальної інтеграції (солідаризуючи, відчужуючи, консолідуючи, поляризуючи, згуртовуючи суспільство).

Агресія проти України зумовила радикальні соціальні трансформації в усіх сферах суспільного життя. На демографічному рівні соціальні трансформації призвели до суттєвого скорочення чисельності населення та його помітного старіння, зниження рівня народжуваності, порушень міграційного балансу, змін у шлюбно-сімейних характеристиках тощо. У соціальній сфері травма проявила себе у поглибленні соціального розшарування суспільства й у змінах соціальної стратифікації та регіональної структури населення. У культурній сфері наслідком травматичних змін стали порушення попередніх цінностей, настроїв, очікувань. В економічній сфері зміни призвели до поширення та поглиблення бідності, занепаду рівня життя, до змін і дисбалансу на ринку праці тощо. У сфері суспільних відносин це спричинило зміни форм та рівнів соціальної взаємодії, зміцнення / послаблення соціальної солідарності, мобільності та комунікації в українському суспільстві. У політичній сфері відбуваються зміни або радикалізація ідеологічних переконань, зміни рівня політичної залученості, активності. Зрештою, на рівні громадянського суспільства маємо спостерігаються самоорганізаційні процеси — інституціоналізація нових соціальних явищ: волонтерства, ветеранства, тероборони.

Висновки. Травматичні події та соціальні трансформації вплинули на всі сфери життя, а також взаємодію, соціальну згуртованість та функціонування соціальної структури суспільства, що призвело до появи нових соціально-політичних розколів, пов'язаних із численними людськими втратами, міграцією, масовим зубожінням тощо. Але хоч би якою тривалою була війна, вона все одно завершиться. А отже, стає актуальним питання: якими будуть «віддалені соціальні наслідки» цих трансформаційних змін?

ЄВГЕН ГОЛОВАХА,

член-кореспондент НАН України, доктор філософських наук, директор Інституту соціології НАН України

**Травми Чорнобиля: досвід досліджень
в Інституті соціології НАН України**

Починаючи від 1986 року проблематика, пов'язана з дослідженням соціальних і психологічних наслідків травматичного досвіду, набутого мільйонами людей після Чорнобильської катастрофи, посіла одне із чільних місць у науковій діяльності академічних соціологів України. Травма Чорнобиля зачепила різні категорії людей — і тих, хто безпосередньо брав участь у ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС, і тих, хто був переселений із зони відчуження, і тих, хто залишився жити на забруднених радіацією територіях.

Одне з перших соціологічних досліджень чорнобильської травми було здійснено у 1986–1987 роках співробітниками відділення соціології Інституту філософії АН УРСР. Вивчалися умови праці, спосіб життя і психологічний стан ліквідаторів аварії на ЧАЕС. Загалом за цей період було здійснено три хвили опитувань з інтервалом у три місяці, і кожного разу участь в опитуванні брали нові групи ліквідаторів, які змінювали тих, хто вже отримав максимально припустиму дозу опромінювання.

Динаміка психологічного стану ліквідаторів виявилася, на перший погляд, парадоксальною. Хоча у найнебезпечніших умовах перебували перші ліквідатори, проте найбільш песимістичними виявилися представники третьої хвилі, коли радіаційна ситуація значно покращилася. Головна причина полягала в тому, що до перших ліквідаторів суспільство ставилося як до героїв, а про тих, хто працював у зоні аварії після завершення будівництва саркофагу, стали поступово забувати — і держава, і ЗМІ, і громадськість. А надалі забувати стали й тих, кого спочатку називали героями. На початку 1990-х ми опитували співробітників МВС, котрі брали участь у перших акціях з ліквідації наслідків вибуху. Вони періодично лежали у шпиталі МВС. Ці люди були розчаровані ставленням до них держави. Вони відчували себе забутими й непотрібними суспільству.

При вивченні взаємозв'язку показників психологічного стану та мотивації виконання особливо небезпечних завдань було виявлено два типи людей. Перший — працівники, психологічні показники яких (життєва задоволеність, тривожність, самопочуття, активність і настрої) були досить позитивними та стабільними. Головними мотивами роботи вони назвали «підвищене почуття обов'язку, відповідальності», а також «усвідомлення важливості цієї роботи для людей». Другий тип людей, що відрізнялися переважно негативними психологічними показниками, становили працівники, орієнтовані на самоствердження.

Здавалося б, «любов до ризику і прагнення грати з небезпекою» мали бути пов'язані з міцними нервами. Однак у людей, які вказали цей мотив, спостері-

гався досить високий рівень тривожності разом із низькою активністю і задоволеністю життям. Ще гіршими виявилися психологічні показники у людей, упевнених, що головним мотивом є «прагнення довести собі здатність до героїчного вчинку». Низький рівень психологічного комфорту був виявлений також у тих, хто вважав, що йдеться про дії, зумовлені «бажанням відзначитися, отримати нагороду». Розглядаючи наслідки «чорнобильського стресу», слід наголосити, що ліквідатори аварії — це лише одна група, представникам якої загрожували стресогенні наслідки аварії на ЧАЕС. Дослідження свідчили, що для всіх категорій населення, потерпілого від аварії, були притаманні такі особливості соціального самопочуття:

- 1) соціальна дезадаптація (зниження життєвої задоволеності, деформація життєвих планів та орієнтацій, занепокоєність майбутнім дітей тощо);
- 2) недовіра до органів влади й офіційної інформації, чутливість до непереверених чуток про погіршення ситуації;
- 3) формування негативного ставлення до атомної енергетики, зростання антисциєнтистських настроїв;
- 4) суперечливість міграційних установок (із відповідним дисбалансом між життєвими планами різноманітних категорій населення і державними програмами допомоги потерпілим);
- 5) високий рівень занепокоєності станом здоров'я та водночас невідповідність реального способу життя й гігієнічної поведінки мірі занепокоєності негативними наслідками впливу радіації;
- 6) панування пасивної стратегії виживання, що ґрунтується на «синдромі жертви», феномені вивченої соціальної безпорадності — очікуванні, що більшість життєвих проблем за людину розв'яже держава.

Саме в таких-от соціальних феноменах віддзеркалювалися ті психосоціальні травми, що їх завдала Чорнобильська катастрофа мільйонам людей. Тільки ж не сама лише катастрофа та її неминучі соціальні наслідки були «винні» в погіршенні соціального самопочуття. Багато чинників були зумовлені неефективною соціальною політикою. Люди гостро відчували дисонанс поміж заявами властей і реаліями повсякденного життя.

Формування у постраждалого населення «комплексу жертви», «віктимного Я-образу» було характерне для всіх вікових груп населення, в тому числі, як показали наші дослідження, і для учнівської молоді. Зокрема, за результатами комплексного медико-соціологічного дослідження, проведеного в 1991 році в рамках міжнародного дослідницького проєкту «Дозиметр», ми дійшли висновку про виникнення у значної частини постраждалого населення феномену «вивченої безпорадності». У всіх цих випадках йдеться про певний тип свідомості, що виявляється, зокрема, у знятті з себе особистої відповідальності за власне життя.

Отже, Чорнобильська катастрофа спричинила значні та стійкі в часі негативні психологічні наслідки, що виражалися у виникненні дистресу та погіршенні фізичного, психологічного й соціального самопочуття і були характерні для всіх категорій постраждалого населення. Враховуючи те, що соціальні та психологічні наслідки війни охоплюють різні верстви населення й можуть мати

довгостроковий ефект, як і наслідки аварії на ЧАЕС, багатий досвід чорнобильських досліджень має бути проаналізований і використаний при вивченні наслідків війни та пошуку шляхів їх подолання.

ОЛЕГ ПАНЧЕНКО,

почесний академік НАПН України, доктор наук з державного управління, доктор медичних наук, професор, Заслужений лікар України, президент громадської організації «Всеукраїнська професійна психіатрична ліга», генеральний директор ДНП «Науково-практичний медичний реабілітаційно-діагностичний центр МОЗ України»

Ментальний вимір травми війни

Війна є катастрофічною подією, яка залишає глибокі та тривалі негативні наслідки як на індивідуальному, так і на суспільному рівні. Війні властиве таке специфічне явище, як «травма війни», з якою стикаються як військовослужбовці, так і цивільне населення, що перебуває у зоні бойових дій або зазнало впливу збройного конфлікту та терористичних актів^{1,2}. Особливо вразливими групами є діти, підлітки, ветерани, родини загиблих та вимушено переміщені особи.

За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, 68% українців повідомляють про погіршення стану здоров'я порівняно з довоєнним періодом. За оцінками експертів Національного інституту стратегічних досліджень, в умовах бойових дій 40–50% населення потребуватимуть психологічної допомоги різного ступеня інтенсивності. Після війни щонайменше кожна п'ята людина матиме негативні наслідки для психічного здоров'я. За даними МОЗ, у 20–30% осіб, які пережили травматичні події, може розвинутися ПТСР³.

Цивільні особи можуть стати жертвами війни через різноманітні причини, зокрема вибухи, обстріли, захоплення, руйнування житла, втрату близьких, позбавлення засобів до існування, що внеможливіло задоволення базових потреб, насамперед потреби у безпеці⁴. Усе це суттєво впливає на психічний стан, порушує фізіологічні та психічні функції, ускладнює встановлення і підтримання міжособистісних стосунків і загалом знижує відчуття психологічного благополуччя особистості.

¹ Kelly, B.D. (2022). Trauma and displacement in Ukraine: The challenge to medicine and politics. *QJM: An International Journal of Medicine*, 115(5), 269–270.

² Панченко, О.А., Кабанцева, А.В., Жогіна, О.О., Сердюк, І.А. (2024). Комплексна медико-психологічна реабілітація при травмі війни (клінічний випадок). *Медичні перспективи*, 29(3), 235–244.

³ Підтримка ментального здоров'я в часи війни. Національний інститут стратегічних досліджень (<https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/pidtrymka-mentalnoho-zdorovya-v-chasy-viyny>).

⁴ Karatzias, T., Shevlin, M., Ben-Ezra, M., McElroy, E., Redican, E., Vang, M.L. et al. (2023). War exposure, posttraumatic stress disorder, and complex posttraumatic stress disorder among parents living in Ukraine during the Russian war. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 147(3), 276–285.

Наслідки бойових дій призводять до різних травм, як фізичних (поранення від снарядів, куль, опіки внаслідок пожежі, травми від обвалення будівель), соціальних (втрата родини та друзів, загибель близьких, вимушене переселення), матеріальних (втрата житла, роботи, особистого майна, засобів до існування), інформаційних (відсутність або надлишок суперечливої інформації, зниження довіри до офіційних джерел, інформаційна втома), духовних (руйнація моральних орієнтирів, втрата віри у справедливість, знецінення життєвих сенсів, почуття провини чи сорому), так і психологічних (емоційна лабільність, тривога, страхи), а як результат — розвиток психопатологій (посттравматичний стресовий розлад, тривожні, депресивні, невротичні та психосоматичні розлади, порушення сну).

Виходячи з цього, травма війни — це не лише фізичні ушкодження, а й багаторівневий процес, що охоплює фізіологічну, психічну, соціальну та духовну сфери життя людини¹. Це комплексний феномен, що включає як гострий, так і хронічний психоемоційний стрес, соматичні розлади, соціально-економічні втрати та руйнування звичного способу життя. Травма війни — це катастрофічна подія, тяжке психоемоційне потрясіння людини, що виникло внаслідок прямої або опосередкованої участі у бойових діях, хронічного негативного впливу економічних чинників та контентів, що несуть у собі психічні, фізичні й соціальні стресори, а також викликають зміни здоров'я, довготривалі порушення когнітивних процесів, свідомості та поведінки.

Під час травматичної події виникає гостра реакція на стрес, що проявляється у вигляді розгубленості, страху, безпорадності, психомоторного збудження або ступору, панічних реакцій, можливе звуження свідомості, порушення пам'яті, дезорієнтація, зорові та слухові галюцинації, що безпосередньо відображають травматичну подію. Миттєва реакція на травматичну подію є необхідним, але недостатнім тригером, щоб викликати психологічну травму або фізіологічні зміни. Сама по собі травматична подія у перші години чи дні не викликає тривалих біопсихологічних розладів. На другій стадії формується механізм адаптації, що може привести або до успішного подолання наслідків, або до хронічних проявів стресу. Кожна нова травма накопичується, і з кожним разом організм має дедалі менше можливостей швидко адаптуватися та відновитися. Якщо стресовий вплив затягується, зростає ризик його переростання у стійку психологічну травму.

Ментальний вимір травми війни є основою для ефективної реабілітації та інтеграції постраждалих у суспільство. Тому медико-психологічна клінічна реабілітація та психосоціальна допомога мають бути спрямовані не лише на лікування видимих травм, а й на підтримку психічного здоров'я, відновлення соціальних контактів та життєвих перспектив постраждалих. Травми війни мають комплексний і важкий перебіг, який вимагає інтегрованого підходу до лікування та реабілітації, що охоплює не лише фізичні, а й психологічні, соці-

¹ Осьодло, В.І., Траверсе, Т.М. (2022). *Психологія і війна: незасвоєні уроки Гюстава Ле Бона*: монографія. Київ: Нац. ун-т оборони України ім. Івана Черняхівського, Нац. ун-т ім. Т. Шевченка.

альні аспекти здоров'я пацієнтів. Ментальний вимір травми війни передбачає постійну та скоординовану діяльність, що потребує державної підтримки та міжвідомчої взаємодії, від ефективності якої залежить не лише добробут постраждалих, а й соціальна стійкість суспільства.

ВІКТОР СТЕПАНЕНКО,

доктор соціологічних наук, головний науковий співробітник Інституту соціології НАН України

Соціально-психологічні ресурси в протидії стресовим станам: концептуальні підходи та досвід досліджень

У найширшому визначенні під соціально-психологічними ресурсами розуміють певні сутності, які або самі по собі є цінними для людей (самооцінка, близькі стосунки, здоров'я, внутрішня рівновага), або є тими засобами, за допомогою яких досягаються бажані цілі (соціальна підтримка, довіра, гроші тощо).

Ресурсний (resource-based) підхід до стресу та його наслідків має доволі тривалу традицію. Початком розвитку цього підходу в дослідженнях людської адаптації під час зовнішніх потрясінь, здатності долати труднощі та підтримання благополуччя можна вважати перші дослідницькі розвідки після Другої світової війни, коли вчені намагалися зрозуміти, чому одні люди переживали важкі психопатологічні стани внаслідок військових дій, а інші зберігали психологічну стійкість. Ресурсний підхід дістав подальший розвиток у працях багатьох дослідників у різних варіаціях, які окреслюють два головні ресурси — індивідуальний (самоконтроль) і соціальний (соціальна підтримка). Різні дослідження підтверджують сталий зв'язок між наявністю та якістю соціальної підтримки та стресостійкістю індивідів.

Важливим є питання, чи зменшуються ресурси із плином часу, пов'язаного із долаттям наслідків стресу, зокрема коли йдеться про довготривалу війну (психологічна втома, «вигорання» тощо). Сучасні дослідники назагал ствердно відповідають на це питання. Утім, слід також зауважити, що хоча деякі ресурси (час, енергія, використання благодійності тощо) зменшуються за таких обставин, загальний обсяг ресурсів може принаймні бути захищеним від суттєвих втрат за умови, що долаття наслідків стресу є ефективним.

На макросоціальному рівні концепти соціальної підтримки можуть трансформуватися в актуалізаціях загальнонаціональної солідарності як, наприклад, у випадку стійкості українців за умов війни. Водночас солідаризація має бути не формальною чи автоматичною, а інклюзивною та консенсусною. Інклюзивність солідаризації — передовсім це визначення спільних цілей, готовність до співпраці, розвиток статусної рівності та наявність ефективної інституційної підтримки.

У рамках нашого дослідження (влітку 2023 року) було проведено репрезентативне опитування щодо проблем стресу, породженого війною. Розглянемо

результати цього опитування, які стосується тематики соціально-психологічних ресурсів (див. рис.).

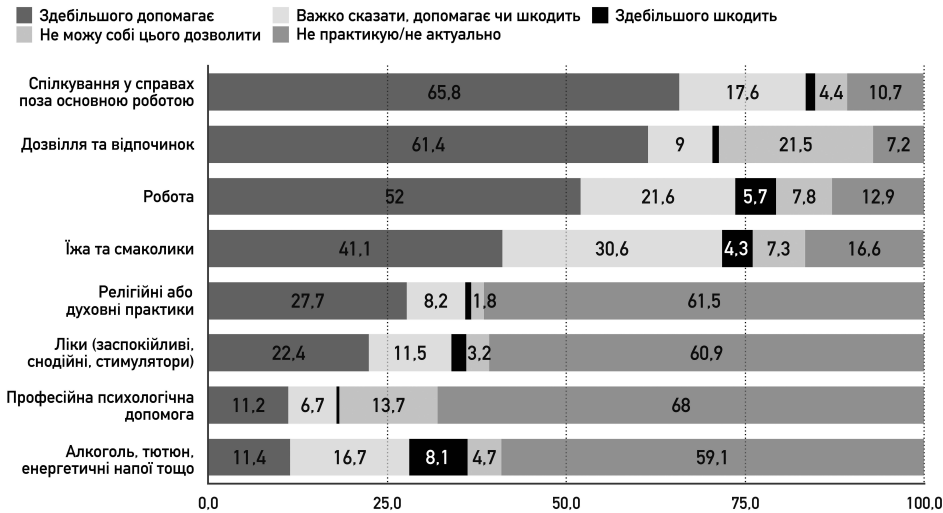

Рис. Ресурси протидії стресу у період війни, 2023, %.

Оцінка респондентами ролі та значення різних ресурсних чинників у долатні стресу та страху в цілому підтверджує концептуальні підходи щодо важливого значення соціальних факторів спілкування та взаємодії людей і загалом їхньої просоціальної поведінки для додання стресу. Спілкування та взаємодія з людьми поза основною роботою та сама робота як царина ділової та професійної комунікації, на думку більшості респондентів, як чоловіків так і жінок, є для них важливим ресурсом, що допомагає долати стрес та психологічні негаразди.

Другим, майже рівнозначним фактору спілкування за своєю важливістю у долатні стресових станів для більшості респондентів є сфера дозвілля та відпочинок. Дослідження показує, що в умовах війни цінність цього ресурсу для багатьох людей також зростає. Робота як активна діяльності, що протистоїть стресові — третій за значущістю для респондентів ресурсний фактор.

Водночас доволі тривожним показником тривалого стресу, спричиненого війною, є те, що відновлення сил є проблемним для більш ніж третини респондентів, яким різною мірою не вдається відновлювати сили в разі можливого відпочинку. Майже такій же частині респондентів все ж вдається різною мірою відновлювати сили, а кожен п'ятий респондент оцінив свій стан щодо відновлення сил як рівною мірою позитивний та негативний.

Дослідження підтвердило важливість різних форм підтримки від держави або громадських організацій як соціального ресурсу в разі стресових станів у період війни. Такі різновиди підтримки є важливим ресурсним потенціалом стійкості суспільства та здатності громадян до спротиву.

Згідно з результатами дослідження, підтримка соціального оточення та наявність поруч надійних людей, на яких можна покластися, є чи не найважливішим соціальним та психологічним ресурсом стійкості людини в обставинах

тривалого стресу війни. Загалом результати дослідження показують, що українці мають доволі розвинуті горизонтальні мережі солідарності — переважна більшість респондентів (до 70 %) мають у своєму соціальному оточенні надійних людей, на яких можна покластися у розв'язанні проблем.

Було з'ясовано роль та значення професійної психологічної допомоги як допоміжного ресурсу для додання психологічних негараздів та стресу багатьох людей у період війни. Респонденти здебільшого недооцінюють професійну психологічну допомогу як допоміжний антистресовий ресурс. А для переважної більшості (68%) респондентів така допомога або є неактуальною, або вони не звертаються по неї. І тут важливо зазначити, що ці результати свідчать не так про маловажність професійної психологічної допомоги для людей у період війни, а радше про все ще невисокий ступінь поінформованості нашого суспільства щодо значення та дієвості професійної психологічної допомоги, а також про обмежені можливості щодо доступу та звертання по таку допомогу.

Варто також зауважити, що для більш ніж чверті респондентів важко визначитися щодо своєї готовності або неготовності до звернення по професійну психологічну допомогу в разі відповідних проблем. Це також підтверджує висновок про необхідність докладання зусиль задля поінформованості населення щодо можливостей професійної психологічної допомоги у доданні психологічних негараздів та стресових станів, породжених війною.

ОЛЕНА КЛИМЕНКО,

докторка соціологічних наук, професорка, провідна наукова співробітниця відділу соціальної експертизи Інституту соціології НАН України

Соціальні чинники виникнення стресових станів у працівників приватних підприємств України в умовах війни

Російсько-українська війна спричинила унікальні, надзвичайно складні умови, які стали тригером для загострення психологічних та соціальних проблем українців. Постійне відчуття страху, загроза примусового переміщення, втрата майна, економічна нестабільність, релокація підприємств, руйнування звичних умов праці, розлад повсякденного життя, втрата соціальних зв'язків і масова вимушена міграція стали потужними чинниками виникнення стресових станів. Тривале перебування в таких умовах призводить до переходу звичайного стресу в хронічний дистрес, який на четвертому році війни набуває ознак масштабного соціального травмування.

У рамках науково-дослідної роботи «Стресові стани населення України в контексті війни: розповсюдженість, групи ризику та шляхи компенсації» було проведено соціологічне дослідження ($N = 2767$ респондентів віком 18–69 років), в якому проаналізовано виникнення та особливості стресових станів у працівників приватного сектору України під час війни. Аналіз отриманих результатів

дав змогу встановити, що хоча лише незначна частина самозайнятих громадян перебуває у стані постійного стресу (5,3%), чимало респондентів усе ж таки час від часу стикаються зі стресом — 20,5% періодично, а 44,5% зрідка, що свідчить про поширеність стресових переживань у робочому та соціальному середовищі, навіть якщо вони не є хронічними. Стресові стани умовно поділяються на три основні групи.

1. *Проблеми соціальної взаємодії*, серед яких домінує недовіра до інших людей. Зокрема, 14,5% відчувають її майже постійно, а 35,3% — періодично. За умов війни ця недовіра викликана нестабільністю, страхом та розчаруванням у соціальних інститутах. Стрес також провокує замкненість, підозрілість і ускладнення комунікацій на робочому місці, що призводить до конфліктів, зниження ефективності співпраці та посилення соціального відчуження.

2. *Психологічні проблеми*, серед яких найпоширеніші — страх, пригнічений настрій, хандра та емоційна вразливість. Приблизно чверть опитаних відчувають ці емоції періодично, понад половину — зрідка, але важливо, що 7,2% переживають їх майже постійно. Недовіра до соціального оточення посилює ці емоції, формуючи відчуття безнадії, постійної тривоги та вразливості. Постійні загрози життю та невизначене майбутнє роблять ці стани звичними, збільшуючи загальне психоемоційне навантаження.

3. *Погіршення фізичного здоров'я*, як-от знесилення, слабкість, відчуття, що з тілом щось не так. Близько 7–8% респондентів майже постійно властиві подібні скарги, тоді як понад 25% — періодично. Війна, робочі навантаження, нестача ресурсів, хронічне виснаження й відсутність соціальної підтримки призводять до соматичних проявів стресу, включно із хронічною втомою, уповільненням мислення та фізичною загальмованістю.

Окрему увагу приділено індикатору «відсутність мотивації», який є маркером загального психоемоційного виснаження. 6,9% респондентів відчувають це постійно, ще майже 30% — періодично, 39,6% — зрідка, що може бути результатом дистресу, пов'язаного з війною, кризою або трансформацією ринку праці. Втрата мотивації викликає зниження когнітивних функцій, продуктивності, бажання взаємодіяти з іншими. Такий стан часто є симптомом професійного вигорання, що вирізняється емоційним та фізичним виснаженням, деперсоналізацією, апатією. Водночас 23,9% респондентів ніколи не переживали втрати мотивації, що свідчить про наявність у них ефективних психологічних ресурсів — соціальної підтримки, оптимізму, стратегій подолання стресу.

Тож стрес у працівників приватного сектору за умов війни має комплексну природу; джерелами його є соціальна недовіра, емоційна вразливість, проблеми зі здоров'ям та демотивація, які взаємопов'язані й посилюють одне одного. Для зменшення цих негативних наслідків необхідне системне втручання — як на рівні політики охорони здоров'я, так і на рівні підтримки трудових колективів, індивідуального психологічного супроводу та підвищення соціальної згуртованості.

Підсумовуючи, необхідно зазначити, що хронічний стрес за умов війни викликає сукупність соціальних, психологічних та фізіологічних проблем у працівників приватного сектору. Найгостріші з них — недовіра, емоційна враз-

ливість, страх, зниження мотивації та фізичне виснаження. Відсутність цілеспрямованих дій з боку держави може призвести до довготривалих негативних наслідків для ментального та фізичного здоров'я населення і знизити потенціал приватного сектору до участі у відбудові країни. Тому нагальною є потреба у запровадженні програм підтримки, що передбачають профілактику стресу, розвиток психологічної стійкості, подолання соціальної недовіри та забезпечення умов для здорового функціонування працівників в умовах війни.

АНАСТАСІЯ КАБАНЦЕВА,

кандидатка психологічних наук, учена секретарка, завідувачка відділення клінічної психології Державного некомерційного підприємства «Науково-практичний медичний реабілітаційно-діагностичний центр МОЗ України»

Полікриза травми війни у вимірі клінічної психології

Травми війни є гострою проблемою для українського суспільства, бо в ситуації воєнного стану травм різного характеру зазнають особи будь-яких вікових категорій, а сучасні суспільні чинники створюють нові умови реальності, що можна окреслити як життя в турбулентному часі. Це час, наповнений різними стихійними турбулентними явищами, що стають загрозою для стабільності й загалом існування будь-якої відкритої системи¹.

Людина є окремою відкритою системою, а також частиною інших більших відкритих систем (соціальних та віртуальних спільнот), і загальною потребою людини є адаптація до реальних умов буття. Але у світі, що постійно змінюється, адаптація може бути тільки умовною і спрямованою радше на пристосування не до наявних умов, а до умов, що наближаються. Поряд із цим, найбільшою загрозою функціонуванню системи є полікриза.

Полікризою травми війни є не якась окрема загроза, а складний взаємозв'язок проблем, антагонізмів, неконтрольованих процесів, а синергетичний ефект створює умови для виникнення ментальної полікризи. До особливостей ментальної полікризи входять: порушення безперервності буття, повернення до базових уразливостей, втрати, горе, розлучання, невизначеність, втрата контролю над подіями, що відбуваються, відчуття страхів щодо майбутнього, нерозуміння норми речей, актуалізація деструктивних процесів, травми та ретравми.

Що ж до реалій українського суспільства, то найбільш уразливими до ментальної полікризи категоріями є ветерани та їхні сім'ї, члени сімей загиблих воїнів, внутрішньо-переміщені особи, особи літнього віку, особи з інвалідністю та хронічною патологією, діти та підлітки. Кожна із цих категорій має свої переважні психологічні, психосоціальні та інші проблеми, що потребують першочергового розв'язання задля досягнення сприятливого рівня адаптації.

Психотравма є найважчим наслідком ментальної полікризи, бо під її впливом змін зазнають і психіка, і тіло людини, й ці зміни є часто прихованими. Не-

¹ Кабанцева, А.В. (2025). *Психологія турбулентного часу*. Київ: КВІЦ.

опрацьовані психотравми мають тенденцію передаватися наступним поколінняам. При цьому досвід психотравми може бути різним за силою та передбачати різні способи виходу. З огляду на тривалість воєнного стану та різноманіття деструктивних факторів впливу збільшуються ризики формування психічної політрави.

У разі досвіду психотравми важливим є мотиваційний компонент відновлення здоров'я особистості, оскільки вихід із травми може бути спрямований у бік посттравматичного стресового розладу (втрата здоров'я, інвалідизація тощо) або посттравматичного зростання, що полягає у трансформації сенсів, відкритті нових напрямків розвитку, покращенні якості життя.

Д. Герман зазначала, що ті особи, які зазнали психотравми потребують достатньої інформації стосовно самої психічної травми, її наслідків та проявів. Це надає можливість ухвалювати зважені рішення, пов'язані з особистим життям. У таких ситуаціях найкращими ліками стає сила знань, що допомагає розібратися в заплутаних і напружених емоціях¹.

Відновлення після травми війни потребує системного підходу. Привести в норму почуття і симптоми, нормалізувати психоемоційний стан після травматичної події — завдання, що значною мірою становить діяльність клінічного психолога. У роботі з психотравмою перед клінічним психологом стоять такі завдання:

- визначити актуальні психологічні проблеми (наявні травми, страхи, тривога тощо);
- посилити мотивацію та повернути довіру;
- виявити життєві опори та шляхи опрацювання проблем, що знаходяться в зоні контролю;
- допомогти осмислити деструктивні реакції, всепоглинальні думки, чуттєві та тілесні спогади;
- сприяти формуванню нових стратегій поведінки та розвитку життєвого балансу.

Мета клінічного психолога — трансформувати негативну спадщину психічної травми (роздратування, зниження концентрації, зміну настрою, зловживання психоактивними речовинами, саморуйнівну поведінку, втрату відчуття власного «Я») в ресурс. Робота із психотравмою вимагає багатого потенціалу від клінічного психолога: компетенції, досвіду, психологічної готовності тощо. А тому, враховуючи велику кількість осіб, які зазнають травм війни загалом і психотравм зокрема, нагальним стає питання щодо освітньої підготовки, професійної кваліфікації та власне захисту психічного здоров'я клінічних психологів. Тому травми війни — це виклик і вектор для кожного.

Отримано / Received 23.07.2025

Прийнято до друку після рецензування /

Accepted for publication after review 12.08.2025

Опубліковано / Published 28.08.2025

¹ Докладніше див.: Фішер, Я. (2025). *Подолання психічної травми*. Київ: Науковий світ.

Круглий стіл «Травма війни: наслідки та виклики»

СЕРГІЙ ДЕМБИЦЬКИЙ (модератор),

член-кореспондент НАН України, доктор соціологічних наук, заступник директора Інституту соціології НАН України

Круглий стіл, присвячений травматичним наслідкам війни, відбувся 24 червня 2025 року в Інституті соціології НАН України.

Головною метою круглого столу було обговорення соціальних та психологічних наслідків травматичних подій, з якими зіткнулося українське суспільство в умовах війни. Міждисциплінарний характер круглого столу полягав у поєднанні наукових знахідок соціології, психології, медицини, політології та інших наук для комплексного вивчення травми як соціального та індивідуального явища.

Учасники схарактеризували ключові стресові стани та розглянули механізми адаптації до надзвичайних умов.

За результатами круглого столу учасники сформулювали можливі перспективи подальших досліджень.

Round Table discussion «The Trauma of War: Consequences and Challenges»

SERHII DEMBITSKYI (moderator),

Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Doctor of Sciences in Sociology, Deputy Director of the Institute of Sociology, NAS of Ukraine

A Round Table discussion dedicated to the traumatic consequences of the war was held on June 24, 2025 at the Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine. The main purpose of the discussion was to consider the social and psychological consequences of traumatic events faced by Ukrainian society during the war.

The interdisciplinary nature of the Round Table consisted in combining the scientific findings of sociology, psychology, medicine, political science, and other sciences for a comprehensive study of trauma as a social and individual phenomenon. The participants described the key stress states and considered the mechanisms of adaptation to emergency conditions.

Based on the results of the Round Table, the participants have formulated possible prospects for further research.

Dear authors!

We invite you to publish in a leading sociological journal of Ukraine "**Sociology: Theory, Methods, Marketing**", which is included in the List of scientific professional publications of Ukraine (category "B") in the specialty "054 Sociology" in accordance with the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated 02.07.2020 No. 886 (Annex 4).

The journal, founded by the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine, has been continuously published since 1998.

Publication in the journal is free for authors. The decision on printing is made based on the results of a double "blind" review. For submission requirements, see here: <http://stmm.in.ua/submit/>

Materials (text and accompanying files) can be submitted in Ukrainian and English by e-mail to svetaedit@gmail.com, vera-home@ukr.net or sociologia-glavred@ukr.net.

The journal publishes original peer-reviewed articles of theoretical, methodological and methodological orientation, innovative articles on a wide range of sociological topics, which reflect the results of empirical research using quantitative and qualitative methods and contribute to the improvement of methodological support of such research, as well as materials that inform about scientific discussions and results of scientific activities of the sociological community of Ukraine at the national and international levels and about its communication and cooperation with the world sociological community. The Journal's Editorial Board encourages submissions materials that expand the scope of existing sociological experience, present new sociological ideas and offer innovative conceptual and methodological approaches in sociological research.

The main sections of the journal include: (1) articles; (2) research notes; (3) scientific discussions; (4) book reviews and critical essays; (5) issues of sociological education; (6) sociological journalism; (7) reports on scientific events.

The editorial board of the journal "Sociology: Theory, Methods, Marketing" functions in accordance with the norms and international standards defined by the **Committee on Publication Ethics (COPE)**.

Adhering to the open access policy, the journal applies the Creative Commons Attribution NonCommercial NoDerivs (CC BY-NC-ND) license — all published materials have open access, provide for non-commercial use, no derivative works, author rights reserved.

The editorial board of the journal receives and registers **DOIs** for articles.

The scientific journal is included in the international scientometric database **Index Copernicus International** and the international bibliographic database **EBSCO**.

Official website of the journal: <http://stmm.in.ua/>